

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XXXII

No : 128

Ekim 1968

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 6 8

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
BAYUR, HİKMET: Atatürk'ün Geleceği Seziş Gücüne ve İnsandan Anlayışına Üç Örnek	431
AKTEPE, PROF.DR.MÜNİR: Atatürk'e Dair Bazı Belgeler (8 fotokopi ile birlikte)	441
SERTOĞLU, MİTHAT: Balkan Savaşı Sonlarında Edirne'nin Kurtarılması Hususunda Hemen Teşebbüse Geçilmesi İçin Atatürk'ün Harbiye Nezaretini Uyarısına Dair Bilinmeyen Bir Belge (2 fotokopi ile birlikte)	459
ÖZ, TAHSİN: Ulu Önder Ata'nın 30. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Sanat Varlıklarımıza Dair Görüş ve Direktifleri (2 resimle birlikte)	469
İĞDEMİR, ULUĞ: Atatürk'ün Anafartalar Gurubu Komutanlığından İstifasına Dair Bazı Belgeler (5 fotokopi ile birlikte)	473
BAYUR, HİKMET: 1918 Bırakışması Sırasındaki Tinsel Durum ve Mustafa Kemal'in İki Demeci	479
JAESCHKE, GOTTHARD: Mustafa Kemal'i Alıp Götürmek İsteyenler	499
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Atatürk'ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları	509
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD: Hannibal'in Mezarı (43 resimle birlikte)	527
İNAN, PROF. DR. ÂFET: Kurtuluş Şavaşının Bazı Belgeleri ve Atatürk'ün İnkılâp Prensipleri (2 fotokopi ile birlikte)	553
JAESCHKE, PROF. DR. G.: İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkarması	567
İNAN, PROF. DR. ÂFET: M. Kemal Tevfik Fikret'in Aşyanında (1 fotokopi ile birlikte)	577
Bibliyografya:	
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD: Karl Schefold, <i>Klassisches Griechenland</i> .	581
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Robert L. Van Nice, <i>Saint Sophia in İstanbul, an architectural Survey</i>	585
1968 yılının ilk yarısında Türk Tarih Kurumu Kitaplığına gelen Kitap ve Dergiler	591

Kapaktaki resim : Kültepe - Karum'da bulunmuş bir hematit silindir mühür
(M. ö. yaklaşık olarak 19 - 18 inci yüzyıl).

B E L L E T E N

Sahibi : TÜRİK TARİİİ KURUMU
Yazı işlerini yöneten sorumlu müdür : ULUĞ İĞDEMİR

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE
Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

Kapaktaki resim : Kültepe - Karum'da bulunmuş bir hematit silindirik mühür
(M. ö. yaklaşık olarak 19 - 18 inci yüzyıl).

Sur la couverture : Sceau cylindrique en hématite, trouvé à Kültepe - Karum
(environ 19e - 18e siècle avant J. - Chr.).

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XXXII — Tome : XXXII

Sayı : 125 - 128 — No. 125 - 128

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 6 8

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
AKTEPE, PROF. DR. MÜNİR : Atatürk'e Dair Bazı Belgeler (8 fotokopi ile birlikte)	441
ALFÖLDI, ELISABETH-ERİM, KENAN-İNAN, JALE : Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor, Supplement I (with, 24 fig.) ...	1
BAYUR, HİKMET : Atatürk'ün Geleceği Seziş Gücüne ve İnsandan Anlayışına Üç Örnek	431
————— : 1918 Birakışması Sırasındaki Tinsel Durum ve Mustafa Kemal'in İki Demeci	479
DİNÇOL, ALİ M.-KANTMAN, SÖNMEZ : Arkeolojide Yeni Kavramlar ve Metodolojik Araştırma Plânlaması	331
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Atatürk'ün Büyük bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları	509
İĞDEMİR, ULUĞ : Atatürk'ün Anafartalar Gurubu Komutanlığından İstifasına Dair Bazı Belgeler (5 fotokopi ile birlikte)	473
İNAN, ÂFET : Yeni Harflerin Kabulü ve Millet Mekteplerinin Açılışı Esnasında Millî Eğitim Bakanı M. Necati'nin Ölümü (1 resimle birlikte) ..	51
————— : Balkan Antantı (1934) (10 fotokopi ile birlikte)	285
————— : Kurtuluş Savaşının Bazı Belgeleri ve Atatürk'ün İnkılâp Prensipleri (2 fotokopi ile birlikte)	553
————— : M. Kemal Tevfik Fikret'in Aşyanında (1 fotokopi ile birlikte) ..	577
JAESCHKE, GOTTHARD : Mustafa Kemal'i Alıp Götürmek İsteyenler	499
————— : İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkarması ..	567
KALAÇ, DR. MUSTAFA : Hieroglyphische Forschungen (7 resimle birlikte)	315
————— : Hieroglyphische Forschungen	323
KANSU, ORD. PROF. Ş. AZİZ-ÇİNER, DOÇ. DR. REFAKAT : Korkuteli Tefenni İskeletine Ait Kalıntıların Tetkiki (1 resimle birlikte)	301
————— : İngilizce özeti	307
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF M. : Side'nin Doğu Şehir Kapısı (1966 Kazısına dair Önrapor) (41 resimle birlikte)	127
————— : Hannibal'in Mezarı (43 resimle birlikte)	527
ÖĞÜN, BAKİ : 1966 Yılı Kaunos Sondajları (22 resimle birlikte) ..	137
————— : Excavations at Caunos (with 22 fig)	150
ÖNEY, GÖNÜL : Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi (43 resimle birlikte)	25
————— : Das Lebensbaum-Motiv in der Seldschukischen Kunst in Anatolien (mit 43 Abb.)	37
ÖZ, TAHSİN : Ulu Önder Ata'nın 30. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Sanat Varlıklarımıza Dair Görüş ve Direktifleri (2 resimle birlikte)	469

	<u>Sayfa</u>
SERTOĞLU, MİTHAT : Balkan Savaşı Sonlarında Edirne'nin Kurtarılması Hususunda Hemen Teşebbüse Geçilmesi İçin Atatürk'ün Harbiye Nezareti'ni Uyarısına Dair Bilinmiyen Bir Belge (2 fotokopi ile bir- likte)	459
TURAN, ŞERAFETTİN : Venedik'te Türk Ticaret Merkezi (Fondaco dei Turchi) (2 res., 1 harita ile birlikte)	247
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI : Sivas—Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti	161
————— : Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed....	191
Çeviriler :	
GLÜCK, HEINRICH (Çeviren : KÖPRÜLÜ, CEMAL) : 16 - 18. yüzyıllarda Saray Sanatı ve Sanatçılarıyla Osmanlıların Avrupa sanatları bakı- mından önemi	355
Nekroloji :	
ÇAĞATAY, SAADET : Prof. Dr. phil. Dr. h. c. Helmuth Scheel (1 resimle bir- likte)	381
GOTZFELD, HEINZ : Prof. Dr. Franz Taeschner (1 resimle birlikte).....	293
TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH : Ali Canib Yöntem (1 resimle birlikte).....	55
Bibliyografya :	
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Robert L. Van Nice, <i>Saint Sophia in Istanbul, an architectural survey</i>	585
KOŞAY, DR. PHIL. HÂMİT Z. : Kilikya Tarihi	297
MANSEL, ARİF MÜFİD : <i>Gestalt und Geschichte. Festschrift Karl Schefold zu seinem sechzigsten Geburtstag</i>	79
————— : Karl Schefold, <i>Klassisches Griechenland</i>	581
TANSEL, F. A. : Prof. Elie Kedourie, <i>Afgani and 'Abduh, An essay on religious unbelief and political activism in modern Islam</i>	83
1967 yılının ikinci yarısında kitaplığımıza gelen kitap ve dergiler	111
1968 yılının ilk yarısında Kitaplığımıza gelen Kitap ve Dergiler.....	591
Haberler :	
UYANIK, MUVAFFAK : Türkiyenin Güney - Doğusunda Prehistorik Araş- tırmalar (= Prehistoric Research in South - East Turkey) (4 re- simle birlikte)	93
————— : Van - Hakkâri Sınırlarında Tirişin Yaylasında Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Kolloquium	97
Türk Tarih Kurumu Binasının Açılış Töreni (8 resimle birlikte).....	105
Türk Tarih Kurmumu'nun 1968 yılı Genel Kurul toplantısı	393

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	Page
AKTEPE, PROF. DR. MÜNİR : Quelques documents concernant Atatürk (8 photocopies. - en turc)	441
ALFÖLDI, ELISABETH-ERİM, KENAN-İNAN, JALE : Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor, Supplement I (with 24 Fig.)....	1
(article rédigé en anglais)	
BAYUR, HİKMET : Trois exemples sur l'intuition du futur d'Atatürk et sa connaissance des hommes (en turc)	431
————— : Situation morale au temps de l'Armistice de 1918 et deux déclarations d'Atatürk (en turc)	479
DİNÇOL, ALİ - KANTMAN, SÖNMEZ : Nouveaux Concepts en Archéologie et Planification des investigations méthodologiques (en turc).....	331
EYİCE, SEMAVİ : Une grande entreprise historiographique d'Atatürk : La rédaction des "Traits fondamentaux de l'Histoire Turque" (en turc)	509
İĞDEMİR, ULUÇ : Quelques documents afférents à la démission d'Atatürk du Commandement du Groupe Anafarta (en turc. - 5 photocopies)...	473
İNAN, ÂFET : Mort de M. Necati, Ministre de l'Education Nationale, au moment de l'admission du nouvel alphabet et de l'ouverture des Ecoles Nationales (en turc)	51
————— : L'Entente Balkanique - 1934 (10 photocopies. - en turc)	285
————— : Quelques documents sur la Guerre de Libération et les principes révolutionnaires d'Atatürk (en turc. - 2 photocopies).....	553
————— : Mustafa Kemal à l' "Aşiyan" (demeure) de Tevfik Fikret (en turc. - avec 1 photocopie)	577
JAESCHKE, GOTTHARD : Un Essai d'enlèvement de Mustafa Kemal (en turc).	499
————— : l'Occupation d'Izmir par les Grecs, à la lumière des Documents anglais (en turc)	567
KALAÇ, DR. MUSTAFA : Etudes sur les Hiéroglyphes (en turc. - 7 illustrations)	315
————— : Hieroglyphische Forschungen.....	323
KANSU, ORD. PROF. Ş. AZİZ - ÇİNER, DOÇ. DR. REFAKAT : Etudes sur les restes du Squelette de Korkuteli - Tefenni (en turc. - 1 fig.).....	301
————— : Résumé en anglais de l'article ci-dessus mentionné.....	307
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD : La Porte Orientale de la Cité de Side (Rapport préliminaire sur les fouilles de 1966) (41 illustrations - en turc)	127
————— : La Tombe d'Hannibal(en turc. - 43 fig.)	527
ÖĞÜN, BAKİ : Sondage de Kaunos - 1966 (22 fig. - en turc).....	137
————— : Traduction en langue anglaise de l'article ci-dessus mentionné.	150

	Page
ÖNEY, GÖNÜL : Le motif de l'Arbre de la Vie dans l'Art Seldjucide d'Anatolie (avec 44 fig. - en turc)	25
_____ : Traduction en allemand de l'article ci-dessus mentionné....	37
ÖZ, TAHSİN : Vues et Directives d'Atatürk sur nos trésors artistiques. - En mémoire du trentième anniversaire de sa Mort (en turc.-avec 2 fig.).	469
SERTOĞLU, MİTHAT : Un document inédit qui montre Atatürk conseillant, vers la fin de la Guerre Balkanique, au Ministère de la Guerre d'alors de procéder immédiatement à la reprise d'Edirne (en turc. - avec deux photocopies)	459
TURAN, ŞERAFETTİN : Centre Commercial Turc à Venise (Fondaco dei Turchi) (2 fig., 1 carte - en turc)	247
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI : L'Etat dit d'Eretna qui se trouvait dans les environs de Sivas et de Kayseri (en turc).....	161
_____ : Kadı Burhaneddin Ahmed, monarque à Sivas et Kayseri (en turc)	191
Traductions :	
GLÜCK, HEINRICH (trad. : KÖPRÜLÜ, CEMAL) : Art et Artistes du Sérail aux 16 e - 18 e siècles et Importance des Ottomans du point de vue de l'Art européen	355
Nécrologie :	
ÇAĞATAY, SAADET : Prof. Dr. phil. Dr. h. c. Helmuth Scheel (en turc. - 1 photo)	381
GOTZFELD, HEINZ : Prof. Dr. Franz Taeschner (1 fig. - en turc).	293
TANSEL, FEVZYİYE ABDULLAH : Ali Canib Yöntem (1 Fig.).....	55
Bibliographie :	
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Robert L. Van Nice, <i>Saint Sophia in Istanbul, an architectural Survey</i>	585
KOŞAY, DR. PHIL. HÂMİT Z. : L'Histoire de Cilicie (en turc).....	297
MANSEL, ARİF MÜFİD : <i>Gestalt und Geschichte. Festschrift Karl Schefold zu seinem sechsigsten Geburtstag</i>	79
_____ : Karl Schefold, <i>Klassisches Griechendland</i>	581
TANSEL, F. A. : Prof. Elie Kedourie, <i>Afgani and 'Abduh, An Essay on religious unbelief and political activism in modern Islam</i>	83
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société, durant le dernier semestre de 1967	111
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société durant la première moitié de l'année 1968	591
Informations :	
UYANIK, MUVAFFAK : Recherches préhistoriques en Turquie du Sud - Est. en turc (Prehistoric Research in South - East Turkey) (avec 4 fig.).	93
_____ : Colloque sur les dessins rupestres trouvés au plateau de Tirişin, à la frontière Van - Hakkâri	97
Inauguration de l'immeuble de la Société Turque d'Histoire (avec 8 fig.)..	105
Réunion de l'Assemblée générale de la Société Turque d'Histoire pour l'exercice de 1968	393

Ölümünün 30 uncu yıldönümü dolayısıyla Belleten'in bu sayısı Atatürk'ün kutsal anısına sunulmuştur.

BELLE TEN

Cilt: XXXII

EKİM 1968

Sayı: 128

ATATÜRK'ÜN GELECEĞİ SEZİŞ GÜCÜNE VE İNSANDAN ANLAYIŞINA ÜÇ ÖRNEK

HİKMET BAYUR

İlk örneği 1918 bırakışması sıralarında çıkmış olan Minber gazetesinden alacağız. Bu gazeteyi Dr. Rasim Ferid (Talay) çıkarıyor ve orada Ali Fethi (Okyar)'ın başkanı bulunduğu "Osmanlı Hürriyetperveran Avam" partisinin görüşleri yayınlanıyordu. Bunların ikisi de Mustafa Kemal'in düşünce arkadaşı idiler ve o da gazeteye, daha önce atlarını Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Komutanı Cemal Paşaya satarak elde ettiği paranın bir kısmını yatırmıştı¹.

Minber'in 19 Kasım 1918 günlü nüshasında "Nühüfte bir Sima"² başlıklı bir yazıda Mustafa Kemal övüldükten ve gördüğü işler belirtildikten sonra onun, adı söylenilmeyen bir dostuna, Fransızlar'la Almanlar arasındaki Marn³ vuruşmasından az sonra yazılmış bir mektubunu, içindeki bütün öz adları çıkararak yayınlamıştır⁴.

¹ Bk. Hikmet Bayur "Atatürk Hayatı ve Eseri" S. 135 ve 195.

² "Gizli bir yüz", daha doğrusu "Gizli bir uz kişi" anlamındadır. "Bilinmeyen bir Büyük Adam" denilmek istenilmiştir.

³ Marne vuruşması (5 - 10 Eylül 1914). Anılan mektupta imlenen öbür vuruşmalar Almanlar'la Ruslar arasındaki Tannenber (26 - 31 Ağustos 1914) ve Mazuries Gölleri (7 - 9 Eylül 1914) vuruşmalarıdır. Bunlardan mektubun Eylül 1914 ün ikinci yarısında yazıldığı anlaşılabilir.

⁴ Bu mektup "Atatürk'ün Hayatı ve Eseri" adlı kitabımızda, S. 66 - 67 de ana çizgilerini yayınladığımız Dr. Tefvik Rüştü Aras'a gönderilen mektuptan başkadır. O, Marne vuruşmasından önce yazılmıştı; şimdiki ise bundan sonra yazılmıştır. Bu mektup, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsünce yayınlanmış olan "Atatürk'ün Söylev, Demeç, Tamim, Telgraf ve Beyannameleri" adlı dört ciltlik yayında bulunmamaktadır.

Aşağıda görülecek olan bu mektup daha önce bir gazetede çıkmış olmakla birlikte, bugün bulunması zor olan Minber gazetesinde yayınlanmış ve eski harflerle basılmış olması dolayısıyla onu burada yeniden ele almayı uygun gördük.

O sıradaki güç ve geç haber alma koşulları içinde bulunulmasına rağmen pek ufak tefek yanlışlar kapsayan bu mektup daha dört yıl sürecek olan genel savaşın nasıl gelişeceğini ana çizgilerini şaşılacak bir açıklık ve gerçeklikle belirtmekte olup henüz Sofya'da asker atasesi bulunan genç Yarbay Mustafa Kemal'in öngörüşünün ne ölçüde güçlü olduğunu açığa vurmaktadır.

Mektup alaylı ve şakacı bir biçimde yazıldığına göre yakın bir arkadaşa gönderilmiş olmalıdır. Orada Mustafa Kemal genel savaşın ilk vuruşmalarıyla ilgili olarak şunları demektedir:

“Hangi tarafın galip geleceğine dair olan kanaat-i fikriyemi⁵ söylemekten hazer ederim⁶. Nazik ve mühim bir devrede bulunulduğuna şüphe yoktur; Almanlar büyük ve şayan-ı hayret bir savletle⁷ müteaddit Fransız kalelerini çiğneyerek sağ cenahiyle Paris'i geçip⁸ Fransız ordusunu arkası İsviçre'ye olmak üzere sıkıştırdı. Bu, Almanların maksadı olduğunda ve ona göre muvaffakiyet elverdiğinde herkes müttehid-ül fikir⁹ idi ve bütün kâinat¹⁰ artık son ve kat'î¹¹ meydan muharebesine ve onun neticesine intizar ediyordu. Halbuki bu neticeye mukabil Alman ordularının Fransız orduları karşısında yüzlerce kilometre geri çekildiği görüldü.

“Şarkda Ruslar'la Almanlar ve Avusturyalılar arasında cereyan eden vekayi'de¹² Şarkî Prusya'da Ruslar bozuldu, fakat Cenupta Ruslar'ın pek faik¹³ kuvvetleri karşısında Avusturya ordusu çekiliyor.

“Garpta Fransız ordusu müheyya-yı taarruz¹⁴, binaenaleyh Alman ordusu serbest değil, Şarkta Rus ordusu pek faik ve Avusturya ordusu çekilmeğe mecbur.

⁵ Düşünce bakımından inancımı.

⁶ Sakınırım.

⁷ Saldırıyla.

⁸ Alman ordusunun Paris'in Doğusundan Fransa Başkenti paralelinin Güneyine inmiş olmasına im.

⁹ Düşünce birliğinde idi.

¹⁰ Acun.

¹¹ Kesin.

¹² Olaylarda.

¹³ Üstün.

¹⁴ Saldırıya anık.

“Vaziyeti şöyle tefsir edebiliriz¹⁵: Almanlar Fransız ordusunu kat’î bir meydan muharebesiyle henüz mağlûp edemeyeceklerini ve Avusturya ordusunun faik Ruslar karşısında daha ziyade mukavemet edemeyeceğini görerek Garpta bütün ordu ile geri çekilerek bilnisbe¹⁶ Şarka yaklaşmak ve sonra Fransız ordusu karşısında bir müdafaa ordusu terkederek mütebaki ordularıyla Şarka teveccüh edip Avusturya ordusuyla birlikte Rus ordusunu vurmak istiyorlar.

“Pek güzel, fakat bu defa Rus ordusu geri çekilmiye başlarsa ve bu orduyu yakalayıp yok etmek mümkün olmazsa ve diğer taraftan Fransız ordusu karşısında müdafaa kuvvetleri de nihayet mukavemet için muavenet talebine mecbur olursa bu defa yine Şarkda Ruslar’a karşı bir müdafaa kuvveti bırakıp Garba mı teveccüh edilecek¹⁷. Ve böyle mekik gibi bir Şarka, bir Garba gide gele Alman ordusunun hali ne olur? . . .”.

İleride zamanla ve yapılacak resmî ve özel yayınlarla öğrenilecek bir takım ayrıntılar ayrı tutulursa Atatürk daha savaşın ilk haftalarında başlıca Avrupa savaş bölgelerini ilgilendiren savaş stratejisini ve bunun Alman orduları için sonda yıpranmaya varan Doğu ve Batı cepheleleri arasında yok edici bir mekik gibi gidiş geliş sorunu olacağını açıkca görmüştür. Ancak Rusya’daki ayaklanma ve devrimle Bolşevikler’in son aşama yıpranmış olan Rus ordusunu kendi elleriyle dağıtıp ezici bir barışı kabul edeceklerini hesaba katamazdı. Bu olay ve Rus çöküşü bile Atatürk’ün görüşünün gerçekleşmesini engelleyememiştir.

*

* *

1934 Şubatında Balkan Misaki imzalanarak Türkiye, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan bir takım koşullarla bağlanmışlardır.

“Küçük Anlaşma” veya “Küçük İtilâf” diye adlandırılan ve Birinci Genel Savaş sonucu olarak imzalanan anlaşmaların kendilerini ilgilendiren kısımlarını hep bir elden korumak için kurulmuş bulunan Yugoslavya, Çekoslovakya ve Romanya devletler topluluğu, hem Almanya’ya karşı, hem de genel siyasette Fransa’ya güvenmekteydi, hattâ onu kendine destek saymaktaydı.

¹⁵ Durumu şöyle yorumlayabiliriz.

¹⁶ Oranla.

¹⁷ Yönelinecek.

Ancak Fransa 1927 yılında Alman sınırı boyunca Majino (Maginot) çizgisi adı verilen bir berkitmeler zinciri yapmaya koyulunca ona karşı küçük devletlerce beslenen güven azalmaya başlamıştır. Yapım ilerledikçe ve durum gitgide daha iyi anlaşıldıkça bu güven azalması da artmıştır. Anlaşıyordu ki Fransa, Almanya ile bir savaşa tutuşacak olursa başlangıçta bu berkitilmiş çizginin gerisinde İngiltere'nin, belki Amerika'nın yardımını bekliyecekti. Böyle olunca da Lehistan'ı ve "Küçük Anlaşma" devletlerinin Alman tehdidi altında bulunanlarını, veya bu tehdidin altına girecek olanlarını, savaşın tâ başında Almanlar'ca ezilmekten koruyacak durumdan çıkmış bulunuyordu, çünkü Almanya, Fransa'nın savaş başında savunma durumunda kalmasından çıkarılarak küçük komşuları üzerine yüklenip onları ezebilirdi. Nasıl ki 1939'da Polonya'yı ve az sonra yansız Danimarka ve Norveç'i bu koşullar altında ezecektir.

Böylelikle Fransa'nın genel olarak barış andlaşmalarını koruyucu nitelikte olan ağırlığı kaybolmaya yüz tutunca ve yapımı on yıl sürecektir olan Majino berkitmeleri ilerledikçe Batı Avrupa'da kuvvetler denkleğinin bozulmakta olduğu gitgide daha iyi sezilir. İtalya Başbakanı Mussolini de daha çatıcı bir siyasa gütmeğe koyulur.

İtalya'nın sağa sola gözdağı veren bu siyaseti, onun Arnavutluğu karıştırması ve Bulgaristan'la anlaşık bir durumda görünmesi hem Yugoslavya, hem de Yunanistan'ı kuşkulandıyordu. Bu son devlet ise ayrıca da Yugoslavlar'ın Selânik'te gözleri olduğu inancındaydı ve bu yüzden de kaygılanmaktaydı.

Bu etkenler altında önce Yunanistan Türkiye ile yakınlık arar ve kurar.

Balkan Devletleri arasında Majino berkitmelerinin yapılmasından doğan durumu gereği gibi değerlendiren ve Fransız stratejisinin çok sakıncalı olduğunu anlamakta gecikmiyen ilk devlet Yugoslavya olmuştur. Almanya'da Hitler'in işbaşına geçmesiyle onun atılğan siyaseti ve hele Avusturya'ya elatmak, yani Yugoslavya'ya komşu olmak, amacını güttüğünün bilinmesi Belgrad Hükümetini büsbütünü tedirgin etmişti. Romanya ise herhangi bir tehlike sırasında Bulgaristan'ın kendisine saldırmasından korkuyordu.

Türkiye de Mussolini'nin saldırgan düşünceleri karşısında Bulgaristan'ı uslu durmaya zorlayabilecek inancalar elde etmeyi gerekli buluyordu.

Bütün bu düşünce ve etkenler yüzünden Türkiye, Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan Şubat 1934 de Balkan Misakını imzalarlar. Daha sonra da bunu bütünleyen bir takım askerlik anlaşmaları yapılır. Böylelikle Bulgaristan'ın Balkan dışı bir devletin âleti olmasına karşı gereken ölçemler alınmış olur ve Yunanistan'ın Yugoslavya yönünden beslediği kuşkular bu bağlaşma içinde erir.

Misakın Türkiye bakımından ayrıca bir önemi vardı. 1922 büyük zaferinden ve Lozan Barışından sonra da o, Batı Avrupa acununca hâlâ bir türlü yabancı sayılıyor ve ona karşı siyasal bakımdan sanki karantina altındaymış gibi davranılıyordu. Bu Misak ile bu acaip durum sona ermiş bulunur.

Bu işin yapıcısı Atatürk idi ve Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın işde çok ustaca emeği geçmişti. Diplomatik çevrelerde, kâğıt oyunlarından "as" ın yani "birli" nin üstünlüğü imlenerek Balkan Devletler topluluğunda bir "as" ile üç "roi - rua" yani "Kral" var denilirdi.

Öbür yandan Yugoslavya ve Romanya, ne olur ne olmaz diye "Küçük Anlaşma" topluluğu içinde Fransa ile yakın dostluk bağlarının çözülmemesine önem veriyorlardı.

Aşağıda anacağımız olay bu koşullar gözönünde tutularak değerlendirilmelidir :

Sözü geçen Misak ve askerlik anlaşmalarının gerçekleşmesinden sonra Yugoslavya'da yapılan ilk büyük manevralarda Türk ordusu adına Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Fransa ordusu adına da bu devletin Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Moris Gamölen (Maurice Gamelin) hazır bulunmuşlardı.

Manevralar sonuçlandıktan sonra verilen şölende rütbesi dolayısıyla Mareşal Fevzi Çakmak'ın Kral Naibinin sağında onur yerine oturtulması kararlaştırılınca Orgeneral M. Gamölen buna karşın olur. Kendisinin Fransız ordusu gibi Genel Savaşı kazanmış olan bir Büyük Devletin ordusunu temsil etmesi dolayısıyla rütbesi ne olursa olsun Türk ordusu temsilcisinin kendisinden üstün bir durumda bulundurulamayacağını ileri sürer. Ayrıca da Yugoslavlar'a Türkler'de Mareşallığa yükselmenin pek kolay olduğunu, istabl-i âmire¹⁸ müdürlerine bile Mareşallik rütbesinin verilegeldiğini söylediği daha sonraları duyulur.

¹⁸ Padişahın ahırları.

Her ne kez kendisine dileğinin yerine getirilemeyeceğinin nedenleri ve Cumhuriyet Türkiye'sinde işlerin değişik olduğu anlatılırsa da o direnişinden vaz geçmez ve bu koşullar altında sofraya oturmayıcağını bildirir.

Sonda hem Türkiye'yi hem de Fransa'yı kırmaktan çekinen Yugoslav protokolcuları durumu kurtarmak için bir çıkar yol bulurlar. Balkan Misakı içinde Bağlaşık olan Türkiye'nin Mareşalini kendilerinden sayarak onu da ev sahibi gibi Kral Naibinin karşısına oturturlar, böylelikle onur yerlerinin birincisi Kralın ve ikincisi Mareşal Fevzi Çakmak'ın sağındaki yer olur. General Gamölen de işdeki inceliği ve olayın Türk-Yugoslav yakınlaşmasına kazandırdığı değeri pek anlamadan bu çözümü onaylayarak Kralın sağına oturur.

Bir süre sonra Mart 1936 da Hitler, Versay (Versailles) Andlaşmasının bir hükmünü daha çiğneyerek askerlikten arınmış olan Ren (Rhin) ırmağının Batı yakasındaki bölgeye (Renani - Rhénanie) Alman ordusunu sokar. O sırada Fransız barışlık (hazerî) ordusu Alman ordusundan çok daha güçlüdür. Bunu bilen Alman Genel Kurmaylığı, eğer Fransızlar ordularını ilerletirlerse Renani'ye girmiş olan birliklerini hemen geri çekmeğe kararlıdır.

Ancak Paris'de Hükümet şaşkın ve kararsızdır ve Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Gamölen de Versay Andlaşmasının Fransa'nın güvenini sağlayan başlıca bir hükmüne saygı gösterilmesini elde etmek için çok üstün kuvvetlerine rağmen Almanya'ya girip Alman ordusunu askerlikten arınmış olan Renani'den çıkarmak için önceden genel seferberlik yapılması, yani epey zaman kaybedilmesi gibi bir takım koşullar ileri sürer ve hemen işe girişmekte büyük bir isteksizlik gösterir. Onun bu çekingenliği Fransız Hükümetinin bir şey yapmasına bir türlü neden ve mazeret teşkil eder. Böylelikle Hitler, Versay Andlaşmasının en önemli hükümlerinden birini yırtarak bedavadan büyük bir başarı sağlamış olur.

Bu olayları izleyen Atatürk Orgeneral Gemölen'in Yugoslavya'daki şölende çıkardığı yer kavgasını hatırlayarak: "Ziyafet sofrasında atılgan ve inatçı amma savaşmak, hattâ kendi ordusundan çok zayıf bir orduya karşı sadece yürümek işinde bu kadar çekingen bir komutandan hayır gelmez" demişti.

Atatürk'ün ölümünden bir yıl bile geçmeden ikinci genel savaş patlak verdiğinde Başkomutan Orgeneral Gamölen Fransız ordusunu Majino berkitmelerinin gerisinde bir bekleme durumunda tutmuş ve

önce Lehistan'ın sonra da Danimarka ve Norveç'in ezilmesine seyirci kalmıştır.

Bir kaç ay sonra da 10 Mayıs 1940 da sıra Holanda, Belçika ve Fransa'ya gelince Almanlar bir kaç hafta içinde ve yalnızca 60.000 kadar kayıp vererek bu üç ülkeyi de silip süpürmüşlerdir.

Böylelikle Atatürk'ün tanılması doğru çıkmış ve kehaneti gerçekleşmiştir.

*
* *

Çok kez anılmış olmakla birlikte yukardaki savımızla ilgili olmasından ötürü Mustafa Kemal'in İzzet Paşa ile bir çatışmasını ve o sırada söylediklerinin sonraki yıllarda bir tüm olarak gerçekleşmiş olduğunu hatırlatacağız.

1918 son baharında Alman Generali ve Osmanlı Mareşali Liman von Sanders'in çekilmesi üzerine onun komutanlığı sırasında ezici bir yenilgiye uğramış bulunan Yıldırım orduları grupuna Mustafa Kemal komutan olmuştu. İngilizler yeni imzalanmış olan Mondros Bırakışması hükümlerini çiğnemekten ve onları diledikleri gibi yorumlamaktan çekinmiyorlardı. Osmanlı Hükümeti de onların bu davranışları karşısında boyun eğmekten başka bir şey yapmaya yüreklene-yordu.

Mustafa Kemal 8 Kasım 1918 günü Sadrazam ve Harbiye Nazırı İzzet Paşaya çektiği telde Hükümetin bu tutumunu yererek şunları demişti:

“ . . . Yoksa İngilizler'in tekâlifine¹⁹ bugüne kadar olduğu tarzda mukabelede devam edildiği takdirde bugün Payas-Kilis hattına (çizgisine) kadar olan araziye isteyen İngilizler'in yarın Toros'a kadar olan Kilikya mıntakasının (bölgesinin) ve daha sonra Konya - İzmir hattının (çizgisinin ve demir yolunun) lüzum-u işgali tekâlifinin yekdiğerini velyedeceği (birbiri ardından geleceği) ve binnetice ordumuzun kendileri tarafından sevk ve idaresi ve hattâ heyet-i vükelây-ı Osmaniye'nin Britanya Hükümeti tarafından lüzum-u intihabı (seçilmesi) karşısında kalmak müsteb'at (olanaksız) değildir”.

Atatürk'ün bu kehanetlerinin tümü gerçekleşecektir. Çok geçmeden Kilikya bölgesi İngilizler'ce, Konya ise İstanbul'daki İngiliz

¹⁹ Tekliflerine, önermelerine.

komutanlığına bağla olarak İtalyanlar'ca işgal olunur ve bütün Anadolu demiryolları İngilizler'in denetlemesi altına girer.

Kasım 1918 den beri gerçekten işgal altında bulunan İstanbul'un 16 Mart 1920 de bilinen zorbalıkla resmen de işgal edilmiş olduğu o zamanki düşmanlarca biltilenildikten sonra 5 Nisanda Damat Ferit Paşa dördüncü Hükümetini kurar. O sırada İngiltere'nin Savaş Bakanı ve dolayısıyla İstanbul'daki İngiliz komutanının büyüğü bulunan Çörçil (Churchill) anılarında: "16 Martta İstanbul İngiliz, Fransız ve İtalyan birliklerince işgal edilmişti. Ferit elden geldiği ölçüde renksiz bir Hükümet kurmağa çağrıldı" ve daha sonra "Ferit itaatla bir kuklalar Hükümeti kurdu ve 10 Ağustosta Türkiye Sevr (Sèvres) e, barışı yeniden kuran belgeyi imzalamaya geldi" der²¹.

Bu kuklalar Hükümetinin Anadolu'da yurdu kurtarmaya çalışanlara karşı saldırttığı "Kuvayı İnzibatiye" adı verilen birliklerin kuruluşu, komutan ve subaylarının seçilmesi, gerçek yönetimi ve dağılışı hep İstanbul'daki İngiliz komutanlığının oy ve buyruğuna bağlı olmuştur. Aşağıdaki belgeler bunu gösterir²² :

26. Haziran 1920 de Sadrazam Damat Ferit Versay'dadır. Sadaret Kaymakamı (Vekili) olan Şeyhülislâm Dürrizade Abdullah Efendi ona gönderdiği bir şifre telde Kuvayı Milliye, yani Anadolu'yu düşmanlara karşı savunan yurtseverler için şunları der:

"Ahiren İzmit'te vuku bulan taarruzat-ı şedide def ve tenkil²³ edilmiş ve neticede yalnız oradaki fabrikamızın duçar-ı hasar²⁴ olmasından başka bir zarar hasıl olmamıştır. Bundan başka Kandere istikametinden çete şeklinde Gebze ve Ömerli taraflarına gelen şerzime-i kalile²⁵, tedabir-i müttahize-i tenkiliye²⁶ üzerine kezalik ted-

²¹ Winston S. Churchill : La Crise Mondiale C. IV S. 371 ve 372, Fransızca çevirmesi. Metinler şöyledir: "Le 16 Mars, Constantinople était occupé par des troupes britanniques, francaises et italiennes. Ferid fut invité à composer un Gouvernement de couleur aussi atténuée que possible". Ve daha sonra : "Ferid, avec obéissance composa un Ministère de Marionnettes et le 10 août la Turquie vint signer à Sèvres l'acte qui rétablissait la paix".

²² Bk. Yusuf Hikmet Bayur : Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti, İstanbul 1938, S. 61.

²³ Başkalarını korkutacak biçimde cezalandırmak.

²⁴ Zarar görmek.

²⁵ Az sayıda olan kötü kimseler.

²⁶ Cezalandırmak için alınan ölçemler.

mir edilmiş²⁷ ve cihet-i askeriyece İngiliz kuvay-ı askeriyesi kumandanlarıyla birlikte ahval-i mümasile-i şakavetkaranenin²⁸ esaslı bir surette men ve def'i²⁹ için üç dört bin kişilik bir kuvve-i müsellâhanın tertip ve teşkiline tevessül³⁰ olunmuştur".

27 Haziranda aynı Dürrizade Abdullah Efendi Damat Ferid'e şu şifre teli çeker:

"İzmit muntakasında asayişî temine memur müfreze³¹ Haziranın 14 ünde Alemdağ şosesinde bâğilerin³² kesretli³³ kuvvetiyle harbederek İzmit'e ricat etmiş ve eslihasını kâmilen İngilizler almıştır. Müfreze silâhsız Çobançeşmeye getirilmiştir. Müsademede³⁴ İzmit kuvvetlerinden yüzü müteceviz efrat bâğilere geçmiş, bize silâh kullanmış, müfrezenin ricatine sebep olmuştur. Bundan dolayı Kuvay-ı İnzibatiyenin tedricen ilgasına mecburiyet hasıl oldu³⁵.

*
* *

Atatürk'ün uzun yıllar önceden uzağı görüş ve sezisinin örnekleri pek çoktur. Ondaki bu yetenek yakınları arasında onun her düşünce ve buyruğunun yerinde olduğu inancını kökleştirmiştir. Şu da unutulmamalıdır ki Atatürk kesin kararlarını önce halk arasında belirli belirsiz yoklamalarda bulunarak, sonra da bütün ilgilileri dinleyerek ve onlarla tartışarak verirdi, ancak kararı karardı ve herkes Onun en doğru ve uygun olduğuna inanırdı.

Onun bir takım kimselerce yersiz olarak "diktatörlük" diye adlandırılan her önemli konu ve sorunda son sözü söyleyip bunu her kese onaylatabilmesi bu görüş ve sezîş gücüne sahip olmakla birlikte gereken herkesle danışmayı uygun bulmasının sonucudur. Eğer Atatürk'e "diktatör" denilecekse bu "diktatörlük" onu yakından tanı-

²⁷ Yok edilmiş.

²⁸ Buna benzer eşkıyaca davranışların (veya durumun).

²⁹ Önlenmesi ve savulması için.

³⁰ Girişilmiştir.

³¹ Asker birliği.

³² Ayaklanmış olanların. İstanbul'daki Kuklalar Hükümeti Kuvay-ı Milliye bu adı takmıştı.

³³ Kalabalık.

³⁴ Çarpışmalar.

³⁵ Azar azar ortadan kaldırılması zorunluğu doğdu.

yan herkesin ruhuna girmiş ve sinmiş olan onun en doğru yolu seçeceği üzerindeki kesin inançtan doğan bir “diktatörlük” idi.

Aristo'nun aşağıdaki sözü Atatürk çağında kimseler için söylenilmiştir:

“Kendisi için düşünen ve etrafı inceleyen kimse bir bilge (hakim, filozof) dır. Eğer O bundan da ileri giderek başkalarının düşünceleriyle kınamalarını göz önünde tutar ve önemsiz sayılan kimselerin görüşlerini de hor görmezse Yüzyılların Efendisidir”.

ATATÜRK'E DAİR BAZI BELGELER

Prof. Dr. MÜNİR AKTEPE

Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919 yılında Samsun'a ayak bastığı esnada, Osmanlı İmparatorluğu fiilen çökmüş bulunuyordu. Birinci Cihan - Savaşı sonunda imza edilen 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi uyarınca, Çanakkale ve İstanbul boğazları ile sair limanlarımız üzerinden Türk egemenliği kalkıyor; kara ve deniz kuvvetleri yok ediliyor; memleketin limanları, tünelleri, demiryolları ve tabii servetleri yabancılara bırakılıyor; Trablus ve Bingazi'deki subaylar ile Yemen, Hicaz, Suriye ve Irak gibi mahallerde bulunan Türk birlikleri derhal yerlerini terkedecek hâle getiriliyordu¹. Hattâ daha ileri gidilerek, mütareke hükümlerine riayete lüzum görmeden, birer vesile ile Fransızlar Adana havalisini, İngilizler Gaziantep, Urfa ve Maraş'ı, İtalyanlar da Konya ile Antalya'yı askerî işgalleri altına almışlardı. İtilâf devletlerinin donanmaları ise, İstanbul limanına girmişti. Nihayet İngiliz, Fransız, İtalyan ve Japon devletlerinin başvekillerinden kurulu bir "Yüksek Meclis" 14 Mayıs 1919 yılında, Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmalarına müsaade etti; bir gün sonra da, İzmir Limanı İtilâf devletlerinin harp gemileri ile doldu, Yunanlılar karaya çıkarıldı².

Bunların dışında, memleketin yerli, fakat müslüman olmayan bazı unsurları da, gizli emellerinin hakikat hale gelmesi için bu fırsattan istifadeye çalışıyorlardı. Bu itibarla, III. Ordu müfettişliği ile Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın yapacağı iş çok önemli bulunuyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın yeni bir görevle Anadolu'ya gönderilmesine sebep bir bakıma yine İtilâf devletleri olmuştu. Çünkü İstanbul'da bulunan İtilâf kuvvetleri komutanlığı, bir gün Sadarete müracaatla, Samsun ve havalisinde bulunan Rum köylerine, Türklerin tecavüz etmekte olduklarından bahsederek, asayişini koru-

¹ Bu anlaşma ile ilgili görüşmeler ve 25 maddelik tam metin için bak, Âlî Türkgeldi, *Mondros (Moudros) ve Mudanya mütarekelerinin tarihi*, Ankara 1948.

² Gotthard Jaeschke, *Türk İnkılabı tarihi kronolojisi (1918 - 1923)*, Niyazi Recep Aksu tercümesi, İstanbul 1939, s. 24/25; *Atatürk mad. İslâm Ansiklopedisi*, C. I, s. 733; *Tarih IV.*, İstanbul 1931, s. 28.

yamadıkları takdirde, Samsun ve havâlisini işgal edeceklerini bildirmişlerdi. Esasen bir kısım İngiliz kuvvetleri bu esnada Samsun'da bulunuyordu. Bu durum karşısında, devrin sadrîâzamı Damad Ferid Paşa, dahiliye nazırı Mehmed Ali Bey'i çağırıp, bu derde bir çare bulmasını istedi. Mehmed Ali Bey ise, bu işin Bâbüâlî kanalı ile hallo-lunamayacağını, ancak tecrübeli bir askerın gönderilmesiyle mes'elenin düzeltilebileceğini söyledi. Bu arada Mustafa Kemal Paşa'yı tavsiye etti. Ferid Paşa müteakiben harbiye nazırı Mehmed Şakir Paşa ile görüştü ve onun ile de, Mustafa Kemal Paşa üzerinde fikir birliğine varıldı. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın, III. Ordu müfettişliğine tayini iradesini devrin padişahı Vahidüddin (Mehmed VI.)den aldı. Bu görev, Mehmed Şakir Paşa tarafından, Mustafa Kemal Paşa'ya tebliğ olundu. Ancak yeni vazife dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'ya verilen salâhiyet, o esnada Genel kurmay ikinci başkanı bulunan ve Mustafa Kemal Paşa ile iş birliği yapan Kâzım Paşa (İnanç) tarafından bilâhare bazı maddeler ilâvesiyle esaslı şekilde genişletilmişti. Buna nazaran Mustafa Kemal Paşa :

1 — Samsun'dan itibâren, bütün doğu illerindeki kuvvetlerin, yani III. ve XV. kolorduların kumandanı olacak.

2 — Bu kuvvetlerin bulunduğu şehir ve kasabalardaki, yani Trabzon, Erzurum, Sivas, Van, Erzincan ve Samsun gibi illerdeki vali ve diğer mülkî âmirlere doğrudan doğruya emir verebilecek.

3 — Bu bölgeler ile her hangi bir şekilde temasda bulunacak, meselâ Diyarbakır, Bitlis, Elâzığ, Ankara ve Kastamonu gibi mahallerdeki askerî ve idarî makamlara icabında iş'arlarda (bildirilerde) bulunabilecek.

4 — Karadeniz bölgesinde kurulmakta olan şûrâlar meselesi ile de, uğraşacak ve nihayet bu hususlarda harbiye nazaretine bilgi verecekti.

Usûlü dâiresinde sadrîâzam Ferid Paşa'yı konağında ve Vahidüddin (Mehmed VI.)'i, sarayında ziyaret ederek, onlara veda eden Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a çıktığı zaman, üzerinde, harbiye nazırı Mehmed Şakir Paşa'nın da, imzalamaktan çekinip, sadece mühürlemekle iktifa ettiği, bu nevi salâhiyetleri havi bir talimatname bulunuyordu. Bu talimatname aynı zamanda o esnadaki hükûmet tarafından, 18 Mayıs 1919 tarihinde onaylanmıştı. Fakat bunlara rağmen, sadrîâzam Ferid Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da yapacağı işlerden endişe duyuyordu. Bu sebeple,

ona karşı şüpheli nazarla bakıyordu. Hattâ bu vedâ ziyareti sırasında bir sorusunu, Cevad Paşa, lâf kalabalığına getirmek suretiyle geçiştirmişti. Genel kurmay başkanı Cevad Paşa (Çobanlı) dahi, bu hususdaki düşüncelerini bizzat paşaya sorarak, fikirlerini öğrendikten sonra, ona muvaffakiyetler temenni etmişti. Mustafa Kemal Paşa'yı, şehzadeligi zamanından, Almanya gezisiyle çok yakından tanıyan padişah ise, "Paşa, Paşa, şimdiye kadar devlete bir çok hizmetler ettin. Bunların hepsi artık bu kitaba (tarihe) girmiştir. Bunları unutma. Asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa Devleti sen kurtarabilirsin." diye, onu Samsun'a uğurlamıştı. Şevket Süreyya Aydemir'e nazaran, Vahidüddin'in, bu konuşmasıyla hangi mes'eleyi kasdetmiş olduğu hususu henüz anlaşılmış değildir³.

Bu konuşmaların mahiyeti her ne şekilde olursa olsun, bizce Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışı, millî bir mücadeleye başlama azmi ve arzusu içinde olmuştur. Bu sebeple Samsun'da kaldığı beş altı gün içinde, evvelâ yanında bulunan arkadaşlarından, III. Kolordu kumandanı albay Re'fet Bey (General Re'fet Bele)'i Samsun'a (Canik sancağı'na) mutasarrıf tayin etti. Bilâhare Erzurum'da bulunan XV. Kolordu kumandanı Kâzım Karabekir ve Ankara'da bulunan XX. Kolordu kumandanı Ali Fuad (Cebesoy) paşalara telgraf çekerek, Samsun'a geldiğini ve kendisiyle irtibat kurmalarını istedi. Aynı zamanda Edirne'de bulunan, I. Kolordu kumandanı Cafer Tayyar Bey ile Konya'daki II. Ordu müfettişi Mersinli Cemal Paşa'ya dahi durumu telgraflarla haber verdi. Nihayet Batı Anadolu'da, Yunanlılara karşı silâhla ilk direnmenin başladığı gün, yani 25 Mayıs 1919 da, Samsun'dan ayrılarak Havza'ya geldi. Halk ile ilk temaslarını, bu yol üzerinde bulunan Kavak bucağında yaptı. Havza'da ise, halk ile olan münasebetler biraz daha çoğaldı. Senelerden beri devam eden muharebeler dolayısıyla, mücadeleden usanan insanları ilk defa yeni bir direnmeye teşvik burada başladı. Mustafa Kemal Paşa, kendisine verilen resmî görevi bir tarafa bırakmış, esas da'vayı artık ele almış bulunuyordu. Bunu da başarabilmesi için her şeyden önce halkı kazanması, onları bir kurtuluş savaşına hazırlaması icabediordu. Muhakkak ki başladığı iş çok güçlü; onun

³ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 1927, s. 7; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, Mustafa Kemal (1881 - 1919)*, İstanbul 1965, C. I, s. 305/6 ve 398/410; G. Jaeschke, *Aynı eser*, s. 39; *Atatürk mad. İslâm Ansiklop.*, s. 733.

muvaffak olacağına, kendi karargâhı arasında bulunanlar dahi şüphe ile bakmaktaydılar⁴. Buna rağmen Mustafa Kemal Paşa, halkın millî hislerine hitab etmesini gayet güzel bildi ve İzmir - Manisa - Aydın'da Yunanlıların yaptığı mezalimi esas tutarak, Anadolu'nun her tarafında mitingler tertip edilmesi için, 28/29 Mayıs 1919 da ilk genelgesini yayınladı⁵. Bu genelgede, aynı zamanda Bâbüâlî'ye ve büyük devletlerin İstanbul'da bulunan temsilcilerine protesto telgrafları çekilmesi de isteniyordu. Mustafa Kemal Paşa, artık İstanbul hükûmetinin ve bu hükûmeti himayesi altında bulunduran itilâf kuvvetlerinin karşısına siyasî bir varlık olarak resmen ve fiilen çıkmıştı. Nitekim bu hâdiseye karşı derhal şu mukabil harekette bulunuldu. Harbiye nazırı Şevket Paşa 31 Mayıs 1335 (1919) tarihli telgrafında aynen şöyle diyordu :

"İngiltere fevkalâde komiserliğinden Bâbüâlî'ye tebliğ olunup, Harbiye nazaretine tevdi' olunan nota sureti aynen bervech-i zirdir:

Bu güne kadar gelen raporlardan III. Kolordu mıntkasında şakavet-i âdiyeden başka bir şey olmadığı ma'lûm olmakla beraber, son notada beyan olunan ahval hakkında, tahkikat-ı mahsusa bi'l-icrâ neticesinin sür'at-i iş'arını rica ederim. 31 Mayıs 1335.

S u r e t

1 — Sivas'daki hâl ve mevki'-i hâzıra ve şehr-i mezkûrda ve yahut bu şehr-in kurbünde azîm miktarda tecemmu etmekte bulunan Ermeni mültecilerinin selâmetine mütedair ahiren oldukça dâî-i endişe havadis almış olduğumu zât-ı sâmi-i fahîmânelerine bildirmekle kesb-i fahr ederim.

2 — Binaenaleyh askerî kumandanının daire-i memuriyeti dahilinde bulunan Ermenilerin hüsn-i muhafaza ile himyaeleri için bilcümle tedabir-i mümkinе ittihaz etmesini âmir ve bir gûna kıtâl veyahut sû-i muamele vuku'a geldiği takdirde kendisinin doğrudan doğruya mes'ul tutulacağını müş'ir bir telgrafnâmenin Harbiye

⁴ Meselâ Hüsrev Gerede'nin (o zaman kurmay binbaşı), Erzurum'da Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı şahsî bir mektubu için bak, Şevket Süreyya Aydemir, *Aynı eser*, C. II, s. 25/26.

⁵ Hâlide Edib Adıvar, *Türkün ateşle imtihanı (İstiklâl Savaşı hatıraları)*, İstanbul 1962, s. 25/30.

سردار کورک اوردک
 اوجیزدوغوشنی ایلیمس و کورقاریم با اداده بیضاغفنه صدوقتیله مازیز قتم و بیلر اولدوغونلک یا سانیک سولک کورک دستغافله
 ایلولج کورکسده دستغافله ستریم بره قتم حرطه بیزلا بقدر بقیم اولدوغون کورک اغفانه قتم برده بیانا ندر کورک کورک کورک کورک
 ابرایریتینسانده دویا اعدده اولدوغون قریطاره بر دوا م بیلیم کورک ایلر عینم بیلیم اولدوغون حرطه کورک و ایتد سده دویا
 در کورک سواد بیز ایلیمس و کورقاریم ابرایریتده کورک اغفانه بیلیم کورک ایلر کورک سولک کورک کورک کورک کورک کورک
 و برک اول اعدده و کورک سولک عاز اولدوغون سنا نیک ایشی و کورک سولک کورک ایلر کورک ایلر کورک کورک کورک کورک کورک
 اداده سولک کورک لغا بقیم کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک
 اولدوغون اوردوغون اغفانه کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک

کورک

1 — Atatürk'ün askerlikten çıkarılması ve nişanlarının geri alınması hakkında Harbiye Nazırı'nın yazısı.

اوردوغون

کورک

اوردوغون اغفانه کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک
 اوردوغون اغفانه کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک کورک

کورک

کورک

کورک

2 — Atatürk'ün askerlikten çıkarılması ve nişanlarının geri alınması hakkında Padişah'ın irâdesi.

حاجی طاهر

نظارت شمسی

قلم مخصوص

۱۹۴

سردار کوربان
 ایچدی دوتیسنتند هیزانلارلی میسر سورک کیمبا نا سنفا ایتر کولال چیم بر و ایندی هیزانلار کیمبا نا سنفا ایتر کولال
 قرد و شاه دسارلری سز داتیمه اولدی مصلحتی قاناینا صغیر کیمبا نا سنفا ایتر کولال چیم بر و ایندی هیزانلار کیمبا
 دایر داتیمه شاه دسارلری ایله اماره کیمبا نا سنفا ایتر کولال چیم بر و ایندی هیزانلار کیمبا نا سنفا ایتر کولال
 بزرگ لار کیمبا نا سنفا ایتر کولال چیم بر و ایندی هیزانلار کیمبا نا سنفا ایتر کولال چیم بر و ایندی هیزانلار
 سولانی قومه دستر عام اولدی بزرگ لار کیمبا نا سنفا ایتر کولال چیم بر و ایندی هیزانلار کیمبا نا سنفا ایتر کولال
 حیدرولی

3 — Atatürk'ün askerlikten istifa etmiş sayılarak nişanlarının geri verilmesi hakkında Harbiye Nazırı'nın yazısı.

حاجی طاهر

نظارت شمسی

قلم مخصوص

۱۹۴

ایچدی دوتیسنتند هیزانلارلی میسر سورک کیمبا نا سنفا ایتر کولال چیم بر و ایندی هیزانلار کیمبا نا سنفا ایتر کولال
 حکمرانلر مصلحتی قاناینا صغیر کیمبا نا سنفا ایتر کولال چیم بر و ایندی هیزانلار کیمبا نا سنفا ایتر کولال
 ایتر داتیمه شاه دسارلری ایله اماره کیمبا نا سنفا ایتر کولال چیم بر و ایندی هیزانلار کیمبا نا سنفا ایتر کولال
 حیدرولی

4 — Atatürk'ün askerlikten istifa etmiş sayılarak nişanlarının geri verilmesi hakkında Padişah'ın irâdesi.

۹
بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
حَدَّثَنَا

ایزیر ولایت

صورت

انتخاب سیدنا حضرت خافریه در جسد این کون خلق است و از « اولی تا نیمی
تغیر فرمودند و هفتاد جواب در یافت . جوابه تا فرزند سید و لقب او آن
معنی است سید است . حلیه | ه لریه
اناطولی در اولی مدافع حقوق
جمعه هسته تمیز نامه
سیدنا

5 — Millet vekili seçimleri hakkında Atatürk'ün İzmir İline yazdığı yazının örneği.

۹
بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
حَدَّثَنَا

مضره عالی جناب صدراعظمی

۸۰۵۶
۱۵۸۶

مدومه جاک کتیر

انتخاب سیدنا هفتده [اناطولی در اولی مدافع جمیعین صفت تمیز نامه] کتبه
اولی تا نیمی تغییر فرمودند و هفتاد جواب در یافت . جوابه تا فرزند سید و لقب او آن
معنی است سید است . حلیه | ه لریه
اناطولی در اولی مدافع حقوق
جمعه هسته تمیز نامه
سیدنا

6 — Milletvekili seçimleri hakkında Atatürk'ün İzmir İline yazdığı yazının sunulduğuna dair Dahiliye Nazırı'nın Sadaret'e yazısı.

مکتوب

مدارت عظمی مکتوبی عالی			تیمی	ردوی	اولی تواریس
م تواریس	م	تاریخ	تاریخ تیزی	تاریخ نوبه	تاریخ تواریس
۱۳۰۰	۱۰	۱۵	۱۵		
۱۵					

آسیه دره کربلاطوق صاویح امانت خدیجه

۱ - اقامت بیضا عفتا جاوله در جمنه ناکه
کوتک اشته راز (کجه تیزی ناز) ۱۳۰۰ تیزی
دولت و موقه تیزی رانگا تندی جیکله اکتونگر
۲ - عدلیه کجه وقتا دور قطنه ساوره نای او قطنه
حاجه اورا جو بوسته ورینه کویون کند و موقه دولت
قوتودو ایتمه الله دوتون او اول اول ادرت
سور تا تیراق اتمام ایلده عدلیه
۳ - اجماعی مانیان سیره کوجیه اوردون
ایتمه الله کجه تیزی ناز اچه قوت کورجه تبه
بکنه دوسونم بیانه اولف اولدوندوز تبه اضماره
ایتمه الله
۴ - بیخده اوردونده نایم ریخته اشته ایلده
دینه اکتونه مینه مضامنه ایتوا ایتمه الله دوتون
انگیزون قوتو لوزون غدا کجه دان لالین مکرکانه
ایتمه الله تیزی ایتمه الله مکرکانه قوتو لوزون

7 — Hey'et-i Temsiliye'nin davranışlarından İstanbul Hükümeti'nin kuşkulandığını gösteren bir belgenin 1. sayfası.

دولتمیزده بئنه دودانغونون طوقده عهدتک تلامتو عهد ائتمه
انفعا بیه عهدهده هر بئک ساقو عیلمکک و سینه کهره اوزنجه ائتمه
مهری سقوتتا الله بر بئندک راور و سعاده کهره سعده ایه
عهدهده سعده ائتمه ایه عهد عارنده نره دودنک کهره کهره
کی کهره سعده شه و ائتمه عهد تلامتو و اهلیده نره عهد ائتمه
سو و ائتمه سعده و ائتمه و عهدتک ائتمه کهره کهره کهره
دانه کهره کهره ائتمه سعده کهره ائتمه کهره کهره کهره
اگر ائتمه

سیر

مستندتک و ائتمه

nazaret-i celilesince mumaileyh kumandana âcilen keşidesi zımnında evâmîr îtâ buyrulmasını zât-ı sâmi-i fahîmanelerinden rica ederim.

3 — Bu talimâta mümasil talimâtın, me'mûrîn-i mülkiye-i âidesine îtasını ayrıca rica ederim.

4 — Dâhil-i memleketteki asayişsizlik hakkında zât-ı sâmi-i fahîmînelerinin ne derece muhik surette endişe-nâk bulduklarını bildiğim cihetle zât-ı sâmi-i fahîmânelerine ayrıca iş bu...mümaşat buyrulacağından mutmainim.

5 — Mevzu-ı bahsolan talimatın tarih-i îtası hakkında verilecek malûmatın mahzûziyyet-i senaverânemi mûcib olacağını beyan ederim." 6.

Mustafa Kemal Paşa, bu telgrafa 3 Haziran 1919 tarihinde şu cevabı verdi:

Harbiye Nazaret-i Celilesine

3 Haziran 1335

Sivas ve civarında evvelce bulunan Ermenileri ve bilâhare gelen mültecileri tedhiş edecek hiç bir hâdise olmamıştır. Ne Sivas'da ve ne de civarında dâi-yi endişe hiç bir hâl yoktur. Herkes sakinane iş ve güçleriyle meşguldür. Bunu sûret-i kat'iyede arz ve te'min ederim. Binaenaleyh İngiliz notasındaki istihbarat menbainin ne olduğu âcizlerince bilinmek lâzımdır. İzmir ve Manisa'nın işgali haberi müessifi üzerine ehâli-i islâmiyece yapılan ve anâsır-ı huristiyanîye hakkında hiç bir fikr-i husûmet tazammun etmeyen içtimalardan belki de bazılarının mütevahhiş olmaları vârid-i hâtırdır. İtilâf devletleri milletimizin hukuk ve istiklâline riayetkâr kaldıkça ve millet, vatanın tamami-i masuniyyetinden emin buldukça anâsır-ı gayr-i müslimenin düçâr-ı haşyet olmasına hiç bir sebep yoktur ve bu babda devlete karşı her türlü mes'uliyeti taahhüd ve buna tamamiyle emniyet buyurulmasını istirham ederim; Fakat istiklâl ve mevcudiyet-i millîyeyi imha ve bekay-ı hayatı tehlikeye îsal eden işgal, sù'î kasd ve teaddi gibi İzmir havalisinde görülmekte olan fi'liyâtın zuhurât-ı mümasilesine karşı ne milletin heyecan ve te'essürat-ı vicdaniyesini ve ne de buna müstenid tezahürât-ı milliyeyi men' ve tevkif için nefsimde ve hiç kimsede kudret ve takat göremeyeceğim gibi, bu

6 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 1927, s. 15/16.

yüzden tahaddüs edecek vakayi' ve hâdisatın karşısında da mesûliyet kabul edebilecek ne kumandan ve ne de mülkiye memuru ve ne de hükûmet tasavvur ederim.

Mustafa Kemal'' 7.

Bu cevap aynı zamanda diğer bütün kumandanlara, valilere ve mutasarrıflara gönderildi. Böylece İstanbul ile Anadolu arasında ciddi ve resmî bir muhaberat başlamış ve 8 Haziran 1335 (1919) tarihinde de, Mustafa Kemal, harbiye nazırı tarafından derhal geri çağrılmıştı. Ancak Mustafa Kemal Paşa, 12 Haziran 1919 da, karar-gâhını Havza'dan Amasya'ya nakletmek suretiyle buna cevap verdi. Amasya'lılardan müteşekkil bir hey'et, Havza'ya gelerek paşayı Amasya'ya davet etmiş ve Amasya'da da, halk Mustafa Kemal'i büyük bir törenle karşılamıştı. Mustafa Kemal Paşa, halka karşı ilk açık konuşmasını, Amasya şehrinin belediye balkonundan yaptı. Hurrem Arpacı-oğlu'nun kaydına nazaran, bu konuşmasında Paşa şöyle diyordu :

“Amasya'lılar

Padişah ve hükûmet, İtilâf devletlerinin elinde esirdir. Memleket elden gitmek üzeredir. Bu kötü vaziyete çare bulmak için sizlerle iş birliği yapmaya geldim. Düşmanlarımızın Samsun'dan yapacakları her hangi bir çıkartma hareketine karşı, ayaklarımıza çarıklarımızı çekecek, dağlara çekilecek, vatanımızı en son kayasına kadar müdafaa edeceğiz...” 8.

Bu hitabeden dahi anlaşılacağı üzere, Mustafa Kemal Paşa artık Bâbüâlî'nin, İstanbul hükûmetinin bir adamı olmaktan çıkmış ve Türk milletine güvenen, yapacağı işlerde bütün ümidiyle ona bağlanan bir insan olmuştu. Amasya'da, Saray-düzü kışlasında yapılan konuşmalardan sonra, İstanbul'a 22 imzalı bir telgraf çekilerek, Amasya'lıların, memleketin düşman işgalinden kurtarılması için Mustafa Kemal'in etrafında birleştikleri bildirilmişti. Diğer taraftan 21/22 Haziran 1919 akşamı, Amasya kararları adı verilen bir mühim protokol dahi burada imzalandı. Bu protokolda, Anadolu'da kurulması düşünülen hür bir devletin temellerine dâir esaslar mevcuttu 9.

7 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 16/17.

8 Şevket Süreyya Aydemir, *Aynı eser*, C. II, s. 33.

9 Halide Edib Adivar, *Aynı eser*, s. 41.

Vatanın bütünlüğü, milletin istiklâli, her türlü te'sir ve mürakabeden uzak bir millî hey'etin vücuda getirilmesi düşüncesi, ilk defa burada bir karara bağlanmıştı. Protokolü imzalayanlar arasında ise, Mustafa Kemal Paşa, Bahriye nazırlarından Hüseyin Rauf Bey, XX. Kolordu kumandanı Ali Fuad Paşa, III. Kolordu kumandanı albay Re'fet Bey (Bele), Albay Kâzım Bey (İzmir valisi, Dirik), Hüsrev Bey (Gerede) gibi kimseler bulunuyordu¹⁰.

Mustafa Kemal Paşa, bu meseleyi geliştirmek amacı ile bilâhare bütün mülkî ve askerî makamlara bir tamim göndererek, Sivas'da toplanacak kongreye iştirâklerini istedi. Yazdığı hususî bir mektup ile de, artık İstanbul'un Anadolu'ya hâkim değil, tâbi olmak mecburiyetinde bulunduğunu bildirdi¹¹. Daha sonra, yani 26 Haziran 1919 da çok acele olarak, Amasya'dan Sivas'a hareket etti. Bu esnada Bâbîâlî, Mustafa Kemal Paşa'nın bu geniş ölçüdeki siyasî çalışmalarından haberdar olmuş ve derhal mukabil faaliyete geçmişti. 22 Haziran 1919 da, dahiliye nazırı Ali Kemal Bey, sadarete yazdığı bir tezkire ile evvelâ Vükelâ hey'etinden, Mustafa Kemal'in azli için gereken yetkileri aldı. 23 Haziranda, Mustafa Kemal'in, memuriyetinden azli kararını bütün vilâyetlere bildirdi. Mustafa Kemal Paşa'nın hiç bir salâhiyeti kalmadığından, dediklerini yapmayınız, hattâ kendisini elde edebilirsiniz, derhal İstanbul'a gönderiniz diye tamimde bulundu.

Dahiliye nazırı Ali Kemal Bey'in 23 Haziran 1335 tarihli
ve 84 numaralı şifresinin mahlûlî suretidir :

“Mustafa Kemal Paşa büyük bir asker olmakla beraber siyaset-i zamana o derece âgâh olmadığı için fart-ı hamiyet ve gayretine rağmen memuriyet-i cedidesinde asla muvaffak olamadı. İngiliz mümessil-i fevkalâdesinin talep ve ısrarı ile azledildi, edildikten sonra yaptıkları ve yazdıkları ile de bu kusurlarını daha ziyade meydana vurdu. Redd-i ilhak cemiyetleri gibi Karesi ve Aydın havali-sinde ahali-i islâmiyeyi nâ-hak yere kırdırmakdan ve fakat bu vesileden istifade ile halkı haraca kesmekten başka bir iş görmeyen emirsiz, saygısız ve gayr-i kanunî teşkil edilen bazı heyetler için ötedenberi çektiği telgrafnamelerle de hatay-ı siyasisini idareten de artırdı.

¹⁰ Bu kararlara ait metin için bak, Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 19 ve Şevket Süreyya Aydemir, C. II, s. 35/38.

¹¹ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 21.

Müşarünileyhin İstanbul'a celbi Harbiye nazaretine âit bir vazifedir. Lâkin Dahiliye nazaretinin size emr-i kat'isi o zatın ma'zul olduğunu bilmek, kendisiyle hiç bir muamele-i resmîyeye girişmemek, umûr-ı hükûmete mütaallik hiç bir matlubunu is'af ettirmemektir. Bu talimat dairesinde hareket eylemekle ne gibi mes'uliyetlerin mündefi olacağını takdir buyuracağınızdan ve bu mühim ve vahim dakikalarda memur, ahali, her Osmanlı'ya terettüp eden en büyük vazife, sulh konfransınca mukadderatımıza dair karar verilirken ve beş senedir yaptığımız cinnetlerin hesapları görülürken artık aklımızı başımıza devşirdiğimizi göstermek, hayatını, malını, ırzını sıyanetle nazar-ı medeniyette bu memleketi bir daha lekelememek değil midir." ¹².

Bu genelgeyi, 26 Haziran 1919 da yayınlanan ikinci bir genelge tâkip etti. Bunda, Anadolu halkını, ordunun yapacağı işler aleyhinde mukavemete davet eden ağır bir dil kullanılıyordu. Mustafa Kemal Paşa, verilen bu yeni emirler vasıtasıyla, umumî efkârın aleyhine hazırlandığı ve Elâzığ valisi olarak gönderilen kurmay albay Ali Galib Bey ile Sivas valisi Reşid Paşa'nın kendisini tevkif hususunda münakaşa ettikleri bir sırada, 27 Haziran 1919 günü Sivas'a girdi; fakat bu şehirde fazla kalmadı. Ancak kendisini yakalama ve İstanbul'a gönderme hususunda gayret sarfeden Elâzığ valisi Ali Galib Bey'i ve adamlarını, önce bir iyi haşladı; sonra da onunla sabaha kadar devam eden bir konuşma yaparak, iki yüzlü hareket eden bu adamdan ayrıldı ve 28 Haziran günü Erzurum'a gitmek üzere yola çıktı ¹³. 3 Temmuzda Erzurum'a vardı. Paşayı askerî birlikler, okullar, ve halk törenle karşıladı ¹⁴. Mustafa Kemal Paşa, doğruca Kolordu'ya ait bir binaya gitti. Bir gün sonra askerî üniformasıyla Şark vilâyetleri Müdafaa-i hukuk-ı milliye cemiyetinin Erzurum'daki merkezini ziyaret etti. Burada mezkûr cemiyetin kongre hazırlıkları görüldü. 5 Temmuzda, İstanbul hükûmetinin yapacağı menfi beyanları kontrol ve aynı zamanda durdurmak için mühim haberleşme merkezlerinde tedbir ve tertibat almaları hususunu, bütün kumandanlara bir şifre ile bildirdi. Bilâhare, 10 Temmuzda toplanacak Müdafaa-i

¹² Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 22.

¹³ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 25/26; *Atatürk mad. İslâm Ansiklop.* C. I. s. 736.

¹⁴ F. Kandemir, *Rauf Orbay (Hâtıraları)*, İstanbul 1965, s. 34/40.

hukuk-ı milliye cem'iyetinin, vilâyetlerden Erzurum'a gelecek delegelerini temin yolunda çalışmalarına başladı. Bu kongre Mustafa Kemal Paşa'nın, valilere ve kumandanlara gönderdiği şifreli telgraflar sonunda, ancak 23 Temmuzda toplanabildi¹⁵.

Erzurum'da, kongre ile ilgili bu nevi faaliyetlerin devam ettiği bir sırada, Mustafa Kemal, henüz Harbiye nazareti ve Saray ile de muhabere halinde bulunuyordu. Nutuk'da bu husûsa dair aynen şu cümleler kayıtlıdır :

"... Biz bu işlerle meşgul olurken, bir taraftan da İstanbul'da Harbiye nazareti makamında bulunan Ferid Paşa'nın ve padişahın, İstanbul'a avdetimi temin için temadi eden iğfalkâr telgraflarına da birer suretle cevap vermekle izâa-i vakte mecbur bulunuyorduk. Harbiye nazareti İstanbul'a gel diyor. Padişah, evvelâ tebdil-i hava al, Anadolu'da bir yerde otur, fakat bir işe karışma diye başladı. Nihayet ikisi birlikte behemhal gelmelisin dedi. Gelemem, dedim. Nihayet 8/9 Temmuz 1335 gecesi Saray ile açılan bir telgraf başı muhaberesi esnasında birden bire perde kapandı ve 8 Haziran'dan 8 Temmuz'a kadar bir aydır devam eden oyun hitama erdi. İstanbul o dakikada benim resmî memuriyetime hitam vermiş oldu. Ben de aynı dakikada, 8/9 Temmuz 1335 gecesi saat 10,50 de, sonra da Harbiye nazaretine, saat 11 de, sonra da Padişaha vazife-i memuremle beraber silk-i askeriden istifamı müş'ir telgrafları vermiş oldum. Keyfiyet tarafımdan ordulara ve millete iblâğ olundu. Bu tarihten sonra resmî sıfat ve salâhiyetten mücerred olarak, yalnız milletin şefkat ve civanmerdliğine güvenerek, ve onun bitmez feyz ve kudret menbaından ilham ve kuvvet alarak, vicdanî vazifemize devam ettik."¹⁶

Mustafa Kemal Paşa, yalnız Saray ile, İstanbul hükûmetiyle değil, aynı zamanda bunları tazyik eden İngilizler ile hattâ en yakın arkadaşlarıyla de uğraşmak mecburiyetinde bulunuyordu. Bilhassa III. Kolordu kumandanı albay Re'fet Bey (Bele) ile bu esnada yaptığı muhaberat cidden dikkata şayandır¹⁷. Nihayet 23 Temmuz 1919 da toplanan Erzurum kongresi 14 gün devam eden bir çalışmadan sonra malûm olan esasları tesbit etti; yani millî sınırlar dahilinde

¹⁵ Halide Edib Adivar, *Aynı eser*, s. 42/45; *Atatürk mad. İslâm Ansiklopedisi*, C. I, s. 738.

¹⁶ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 28.

¹⁷ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 34/37; F. Kandemir, *Aynı eser*, s. 41/45.

vatanın bir bütün olduğunu; yabancı işgaline karşı milletin birlikte müdafaa ve mukavemet göstereceği; İstanbul hükûmeti, vatanın ve Türk milletinin istiklâlini muhafazaya muktedir olamadığı takdirde bunu temin gayesiyle bir muvakkat hükûmetin kurulacağı; bu hükûmeti teşkil edecek heyetin millî kongrece seçileceği ve kongre toplanmadığı takdirde seçimi Heyet-i Temsiliye'nin yapacağı ve saire kararlaştırıldı. Fakat bu çalışmalar merkezi günden güne derin endişelere sevk etmekte idi¹⁸. Mustafa Kemal Paşa'yı, önce bir takım tertiplerle tuzağa düşürüp, elde etmek isteyenler, bilâhare vazifesinden azledince, çalışmalarından dahi men'edecekleri düşüncesine kapılmışlardı. Hâlbuki, Bâbîâlî'nin bu tarz hareketi, M. Kemal'i daha faal bir hâle getirmiş, onun halk tarafından daha çok tutulmasına ve sevilmesine sebep olmuştu. Bâbîâlî, İtilâf devletlerinin ve bilhassa İngilizlerin tesiri ile giriştiği bu nevi icraatta, daimî şekilde başarısızlığa uğradıkça ne yapacağını bilemiyor ve durmadan beyannameler neşreliyordu. Bizim burada yayınlamak istediğimiz vesikalardan bir kısmı ise, işte bu devreye ait bulunmaktadır ve tam Erzurum kongresinin sona erdiği tarihlerde, Bâbîâlî'nin düşünce ve hareketlerini göstermesi bakımından çok önemlidir.

7 Ağustos 1335 (= 9 Zilka'de 1337 = 7 Ağustos 1919) tarihli ve Harbiye nazırı Nâzım imzalı vesikalardan biri aynen şöyledir :

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Harbiye Nazareti
Nazaret şubesi
Kalem-i mahsus.

Üçüncü Ordu müfettişi iken Meclis-i vükelâ kararı ile bâ-irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhî memuriyetine hitam verilmiş olan Mustafa Kemal Paşa'nın silk-i askeriden istifâ eylemekle beraber Anadolu'da şûriş ve şikak-ı müstelzim bir takım harekât-ı gayr-i lâyıkhaya kıyam ile ol babda kendi imzası tahtında bir de beyanname neşreylemiş ve hükûmetce bi'd-defaat icra edilen tebligat ve vesâyâ hilâfına olarak tahrikâtta berdevam bulunduğu görülmüş olmasıyla isyan mahiyetinde bulunan harekât-ı mütemerride-i vakiasından dolayı Der-i saadet'e îzâmı Meclis-i vükelâ kararı ile icab eden kumandanlıklara tebliğ kılınmış olmasına nazaran muma-

¹⁸ Cevad Dursunoğlu, *Erzurum Kongresi sırasında Atatürk'ün düşünceleri (Atatürk Konfransları)*, Ankara 1964, s. 247; *Atatürk mad. İslâm Ansk. C. I, s. 738.*

ileyhin silk-i askeriden ihracı ve keyfiyetin resmen ve bir an evvel ilânı ve kendisinin hâiz olduğu nişanlarının nez'i ve uhdesindeki fahrî yâverlik rütbesinin ref'i muktezi bulunmakla ve bu bâbda tanzim kılınan irâde-i seniyye lâyihası leffen takdim kılınmağla keyfiyetin südde-i seniyye-i cenâb-ı padişâhiye arz ile istizanı merhûn müsaade-i sâmiye-i sadaret-penahileri bulunduğu ma'ruzdur. Ol bâbda emr-ü ferman hazret-i veliyü'l-emrindir.

7 Ağustos 1335 ve 9 Zilka'de 1337

Harbiye Nazırı
NÂZIM¹⁹.

Burada gayet vâzıh olarak görülüyor ki, İstanbul hükûmeti ve Saray, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'daki çalışmalarını, milleti doğrudan doğruya isyana teşvik mahiyetinde kabul ettiği için, kendisini âsi ilân etmiştir. Bu itibarla onun yalnız askerlikten isti'fası değil, aynı zamanda bütün rütbeleri ve nişanları alınarak, askerlikten ihracı ve yakalanarak İstanbul'a sevki istenilmektedir. Buna rağmen, dikkat buyrulursa, Harbiye Nazırı Nâzım Paşa, el'an kendisinden Mustafa Kemal Paşa diye bahsetmekte; ancak bu harbiye nazırının isteklerine uyararak, Mustafa Kemal Paşa'yı, askerlik mesleğinden ihraç eden ve üzerinde bulunan fahrî yaverlik rütbesini geri alan padişah Vahidüddin'in iradesinde, ismi Mustafa Kemal Bey diye geçmektedir.

Bu irâde-i seniyyenin metni ise şöyledir :

İrâde-i seniyye
Mehmed VAHİDÜDDİN
(İmzadır)

Harbiye nazareti
Nazaret şu'besi
Kalem-i mahsus
1130

Üçüncü Ordu müfettişliğinden ma'zûl ve askerlikten müsta'fi Mustafa Kemal Bey silk-i askeriden ihraç ve hâiz olduğu nişanları nez' ve uhdesindeki fahrî yâverlik rütbesi ref' edilmiştir. İş bu irâde-i seniyyenin icrasına Harbiye nazırı me'murdur.

9 Ağustos 1335 ve 12 Zilka'de 1337

Harbiye nazırı
NÂZİM

Sadriâzam
DAMAD FERİD²⁰

¹⁹ Bu vesikanın orijinali, Başbakanlık Arşivi, Yıldız Evrakı, Harbiye, Karton 71 de bulunmaktadır.

²⁰ Bu İrâde-i seniyye 10 Ağustos 1335 (1919) da Harbiye nazaretine tebliğ olunmuş ve aynı tarihte de 989 numara ile kaleme kaydedilmiştir. Bak, Başbakanlık Arşivi, Yıldız kısmı, Harbiye, Karton 7.

Aradan takriben iki ay geçmiştir; fakat Anadolu'da teşkilâtlanma bakımından gayet başarılı neticeler elde edilmiştir. Her şeyden önce Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cem'iyeti, bütün Anadolu'ya teşmil olunarak, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cem'iyeti olmuştur. Erzurum kararları sonunda teşekkül eden Hey'et-i Temsiliye'nin salâhiyeti de, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cem'iyeti Hey'et-i Temsiliyesi namı altında, bütün vatani kapsayacak şekilde genişletilmiş, başına da yine Mustafa Kemal getirilmiş bulunuyordu. Diğer taraftan 11 Eylül 1919 da sona eren Sivas Kongresi neticesinde, Misâk-ı Millî'nin esasları tesbit olundu. Bir gün sonra da Anadolu, İstanbul hükûmetiyle münasebetlerini kesti²¹ ve bu husus yabancı devletlerin İstanbul'daki mümessillerine dahi bildirildi. 13 Eylülde, bütün Müdafaa-i Hukuk Cem'iyetlerine, Mustafa Kemal tarafından millet vekili seçimi için hazırlık yapmaları tebliğ olundu²².

Nihayet, İstanbul'da Damad Ferid Paşa'nın başında bulunduğu kabine düşerek, yerine 1 Ekim 1919 da, Ali Rıza Paşa kabinesi geçti ve 9 Ekim'de de Ferik Cevad Paşa Genel Kurmay başkanlığına tayin olundu. Aynı günde Cevad Paşa, Bahriye nazırı ve II. Ordu müfettişi olan Salih Paşa'nın, kendisiyle görüşmek üzere Amasya'ya gönderildiğini Mustafa Kemal Paşa'ya telgrafla bildirdi. Ali Rıza Paşa hükûmeti adına Amasya'ya giden Salih Paşa'nın gayesi, evvelce hiç bir şekilde tanımadıkları, âsî ilân ettikleri Mustafa Kemal ve onun arkadaşlarıyla beraber vücuda getirdiği millî varlık ile bir anlaşmaya varmaktı. Böylece İstanbul, resmen ve fiilen Anadolu'yu tanımış oluyordu. Fakat aşağıda vereceğimiz belgeler, Ali Rıza Paşa kabinesinin bu hususda, ne derecede samimî olduğunu göstermesi bakımından çok önemlidir. Evvelce temas ettiğimiz üzere, Mustafa Kemal Paşa, 13 Eylülde, meb'us seçimi için hazırlık yapmalarını bütün Müdafaa-i Hukuk Cem'iyetlerine bildirmişti. Ancak bunlardan bazıları, zamanında gereken cevapları vermemişlerdi. Bu münasebetle İzmir vilâyetine 5 Ekim 1919 tarihinde, tekrar Mustafa Kemal tarafından şu telgraf çekildi:

²¹ Aynı tarihte Vahidüddin'in İngilizler ile yapmış olduğu gizli bir anlaşma hakkında bak, Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, İstanbul 1942, s. 40; Ali Fuad Cebesoy, *Millî Mücadele hâtıraları*, İstanbul 1953, s. 167/70.

²² *Atatürk mad. İslâm Ansiklop.*, C. I, s. 739.

Suret

İzmir vilâyetine

İntihab-ı meb'ûsan hakkındaki hazırlık derecesinin iki gün zarfında iş'arına dair 23 Eylül 1335 tarihli tamime taraf-ı âlinizden henüz cevap verilmemiştir. Cevabın teahhurundaki sebebin ve talep olunan malûmatın serian iş'ar buyrulması.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i
Hukuk Cemiyeti Hey'et-i Temsiliyesi 5 Teşrinievvel 1335
namına
Mustafa KEMAL²³.

Bu telgraf, bilâhare Aydın vilâyetinden bir yazı ile Dahiliye nazaretine gönderildi ve devrin dahiliye nazırı Damad Şerif Mehmed Paşa, keyfiyeti sadriazama bildirdi. Buna dair vesika ise şöyledir :

Bâbîâlî
Dahiliye nazareti
Huzûr-ı âlî-i cenâb-ı sadaret-penâhiye : Kalem-i mahsus
8056
1580

Ma'rûz-ı çâker-i kemînelerdir.

İntihab-ı meb'ûsan hakkında (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey'et-i Temsiliyesi namına) keşide olunup, Aydın vilâyetinden ba-tahrirat irsal kılınan telgrafnamenin sureti manzûr-ı âlî-i fahîmâneleri olmak üzere leffen arz ve takdim kılındı. Ol babda emr-ü ferman hazret-i velîyü'l-emrindir.

13 Teşrinievvel 1335 ve 17 Muharrem 1337

Dahiliye nazırı
Mehmed ŞERİF²⁴.

²³ Başbakanlık Arşivi, Yıldız evrakı, Aynı karton.

²⁴ Bu evrak 13 Ekim 1335 (1919) da takdim olduğu halde, 20 Ekimde kaleme tevdi edilmiş ve "Amasya'da Bahriye nazırı paşa hazretlerine yazılan 20 Ekim 1335 (1919) tarihli telgrafın müsveddesi derununa konulacaktır" diye de bir kayıt düşülmüştür. Bak, Aynı Arşiv ve Aynı Dosya.

Dahiliye nazırı Mehmed Şerif Paşa'nın bu müracaatı üzerine, sadaret dairesinden, Amasya'da bulunan Bahriye nâzırı Salih Paşa'ya şu telgrafın gönderildiğini görmekteyiz:

“Kalem numarası	Tarih-i tebyizi	Evrak numarası
1800	20 Teşrinevvel 1335	1580

Sadaret-i uzmâ Mektûbî Kalemi

Amasya'da Bahriye nazırı Salih Paşa hazretlerine :

1 — İntihab-ı meb'usan hakkındaki hazırlık derecesinin iki gün zarfında iş'arına dâir (Hey'et-i Temsiliye namına) 23 Eylül 1335 tarihiyle vilâyât ve mülhakata tamimen ve tekiden telgraflar çekildiği anlaşılmıştır.

2 — Hükûmetce mekâtib ve telgrafnameler kat'iyen sansüre tâbi tutulmadığı halde, oralarca postaya verilen mektupların küşâd ve telgrafnamelerin kontrol edilmekte olduğu ve bunların efrâd-ı ahali üzerinde sû-i te'siratı istilzam eylediği haber alınıyor.

3 — Ecanib ile münasebat-ı siyasiyeye girilmemesi evvelce tavsiye olunduğu halde, Heyet-i Temsiliye'nin ecnebi gazete muhabirleriyle temas etmekte ve bir takım beyanatta bulunmakta oldukları neşriyat-ı vâkiadan anlaşılmaktadır.

4 — Sivas'da İrâde-i Milliye namıyla bir gazete intişar ederek, bunun İngiltere aleyhinde makalâtı ihtiva etmekte olduğu ve bu halden İngilizlerin kuşkulandığı haber alınmış ve Anadolu'da mütârekename ahkâmının tâyin ettiği miktardan fazla kuvvet bulundurmakta olduğumuzdan bahisle, düvel-i itilâfiye tarafından hükûmetin nazar-ı dikkatı celbedilmiştir. Ânifü'l-beyan hususattan her birinin menâfi'-i aliyye-i memleket ve siyaset-i hükûmet üzerindeki te'sirat-ı muzırresi müstağni-i tezkâr olduğundan bu cihetlerin ve umûr-ı muamelât-ı hükûmete taallûk eden hususata müdahaleyi işrab edecek hâlâttan tevakki lüzumunun Hey'et-i Temsiliye'ye... şerh ve ityanı ile celb-i nazar-ı dikkatleri ve ahaliden gurup hâlinde toplanmış kuvve-i müsellâha var ise müsâreaten dağıtılması vücûbunun ehemmiyet-i mahsusa ile heyete tebliği tavsiye ve efkâr-ı umumiyeyi berây-ı istitlâ' Sivas'a kadar ihtiyar-ı külfet-i azîmet buyurmaları başkaca rica olunur efendim.

(Beyazından istinsah edilmiştir)²⁵.

²⁵ Başbakanlık Arşivi, Yıldız Evrakı, Harbiye, Karton 7.

Malûm olduğu üzere, Salih Paşa, 20 - 22 Ekim 1919 tarihleri arasında ve Amasya'da yapılan görüşmeler sonunda, Anadolu hükûmeti temsilcileriyle bir sözleşme imzalamış²⁶ ve bu sözleşmeyi, kendi mensup bulunduğu kabine arkadaşlarına kabul ettiremediği takdirde isti'fa edeceğini bildirdiği halde, İstanbul'a döndükten sonra va'dini yerine getirmemişti.

Mustafa Kemal Paşa, nihayet komutanlar ve Hey'et-i Temsiliye üyeleri ile 16 Kasım 1919 tarihinde Sivas'da yaptığı bir toplantıdan sonra, 18 Aralık 1919 da bu şehirden ayrıldı ve 27 Aralıkta Ankara'ya geldi. Yanında Anadolu ve Rumeli Müdafa'a-i Hukuk Cemiyeti Hey'et-i Temsiliyesi üyeleri de bulunuyordu²⁷. Az sonra Ankara'nın Hey'et-i Temsiliye merkezi olduğu ilân edildi²⁸. Bu günlerde, her iki taraf da toplanacak olan millet meclisi ve onun yerini tâyin hususunda büyük bir faaliyet gösteriyordu. Cereyan eden karşılıklı görüşmeler sonunda, meclisin yine İstanbul'da toplanması kararlaştırıldı. Mustafa Kemal Paşa, meclisin bir Anadolu şehrinde, düşman baskısından uzak bir mahalde toplanmasını istediği için, bu hususa muvafakat etmemekle beraber, fazla muhalefette de bulunmadı. Ancak Anadolu'dan giden temsilcilere, yapacakları işler hakkında gerekli talimatı vermek ve olayları Ankara'dan tâkip etmekle yetindi. Neticede, 12 Ocak 1920 de bu son Osmanlı Meb'usan Meclisi İstanbul'da toplanmış, fakat Mustafa Kemal'in daha evvel tahmin ettiği üzere, hiç bir şey yapamadan, sadece Misâk-ı Milli'nin esaslarını kabul edüb, düşmanın tehdidi karşısında dağılmıştı. Diğer taraftan, Batı Anadolu'da ve Güney Anadolu'da işgal kuvvetleri ile fiilî mücadeleler bir hayli gelişmişti²⁹.

Hâdiselerin bu şekilde inkişaf gösterdiği bir sırada, Bâbîâlî'nin, Mustafa Kemal hakkındaki düşünce ve muamelesini gösteren diğer iki vesika ise, aynen şöyledir :

²⁶ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 1927, s. 144/49.

²⁷ Bu hey'etde bulunan şahıslar için bak, Şevket Süreyya Aydemir, *Aynı eser*, C. II, 205; İhsan İlgar, *Mütarekeden Büyük taarruza (Türk kurtuluş savaşı)*, İstanbul 1968, s. 230.

²⁸ Naci Kasım, *Gazi'nin Hayatı*, İstanbul 1963, s. 94/96.

²⁹ Bunların kronolojisi için bak, G. Jaeschke, *Aynı eser*, s. 59 ve Şevket Süreyya Aydemir, *Aynı eser*, c. II, s. 149/94. Celâl Bayar, *Ben de yazdım (Milli Mücadeleye giriş)*, İstanbul 1968, c. VI, s. 1900/1985; Âbâdi - Necmeddin, *Türk Verdön'ü Gazi Aynıtab*, İstanbul 1339, s. 15/25; Enver Z. Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918 - 1960)*, İstanbul 1960, s. 64/77.

Harbiye nazareti
Nazaret şubesi
Kalem-i mahsus

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

193

Üçüncü Ordu müfettişliğinden azlolunduktan sonra silk-i askeriden istifa ettiği halde hiç bir divân-ı harbin hükmüne mukarin olmaksızın idarî takibata binâen silk-i askeriden tard ve nişan ve madalyaları istirdad kılınmış olan Mustafa Kemal Paşa hakkındaki muamelenin tashihi zımında mumaileyhin askerlikten müsta'fi ve fakat gayr-ı matrut tanınması ve istirdad olunan nişan ve madalyalarının iadesi hakkında resîde-i dest-i ibcâl olan 28 Aralık 1335 tarihli ve 905 hususî numaralı tezkire-i sâmiye-i fahimâneleri ile tebliğ buyru lan Meclis-i vükelâ kararı üzerine tanzim olunan irâde-i seniyye lâyihası leffen takdim kılınmış olmağla keyfiyetin arz-ı sütte-i seniyye-i mülûkâne kılınması arz ve istirham olunur. Ol bâbda emr-ü ferman hazret-i veliyü'l-emrindir.

30 Aralık 1335 ve 7 Rebi'ül-âhir 1338.

Harbiye nazırı
CEMAL''³⁰.

Harbiye nazırının bu müracaatı üzerine sudur eden irade-i seniyye'nin tarihi ise 4 Şubat 1336 dır.

“Mehmed VAHİDÜDDİN
(imza) İrade-i seniyye

Harbiye nazareti
Nazaret şubesi
Kalem-i Mahsus
1842

Üçüncü Ordu müfettişliğinden ma'zûl ve askerlikten müsta'fi iken hiç bir divân-ı harbin hükmüne mukarin olmaksızın idareten tard ve hâmil olduğu nişan ve madalyaları istirdad kılınmış olan Mustafa Kemal Paşa askerlikten müsta'fi ve fakat gayr-i matrut olup nişan ve madalyaları iade kılınmıştır.

İşbu irade-i seniyyenin icrasına harbiye nazırı memurdur.
4 Şubat 1336 ve 13 Cemaziyü'l-evvel 1338.

Sadriâzam
Ali Rıza

Harbiye nazırı
Cemal''³¹.

³⁰ Başbakanlık Arşivi, Yıldız Evrakı, Harbiye, Dosya 7.

³¹ Başbakanlık Arşivi, Yıldız Evrakı, Harbiye, Karton 7.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, Mustafa Kemal Paşa'yı vazifesinden azleden, bilâhare askerlikten tard ile bütün rütbelerini geri alan hattâ onun âsî olduğunu ilân ederek, tevkifen İstanbul'a getirilmesi hususunda her tarafa emirler yağdıran Bâbîâlî ve padişah Vahidüddin (Mehmed VI.), bu defa kendi başarısızlığını, mağlûbiyetini kabul etmiş ve Mustafa Kemal'i, yeniden memnun etme yoluna tevessül eylemişti. Fakat bilindiği üzere, bütün bu gayretler boşuna idi. Sonunda Vahidüddin, Osmanlı hânedanı mensupları ve millî mücadeleye inanmayanlar, Türk milletinin başarısı karşısında Türkiye'yi terketmek mecburiyetinde kalmışlardı.

BALKAN SAVAŞI SONLARINDA EDİRNE'NİN KURTARILMASI HUSUSUNDA HEMEN TEŞEBBÜSE GEÇİLMESİ İÇİN ATATÜRK'ÜN HARBİYE NEZA- RETİNİ UYARIŞINA DAİR BİLİNMEYEN BİR BELGE

MİTHAT SERTOĞLU

1908 Meşrutiyet devriminden sonra, Balkan devletleri arasında Osmanlı İmparatorluğuna karşı bir birleşme eğilimi başgöstermişti. Bilhassa Bulgarlar ve Sırlar, Makedonya'yı almak ve aralarında paylaşmak emelindeydiler. Bu bölgenin Osmanlı imparatorluğundan ayrılmasını yeter görüyorlar ve paylaşma konusunda anlaşmaya varmayı umuyorlardı. Bilindiği gibi, neticede durum böyle olmamış ve bu iki devlet bu yüzden anlaşmazlıktan kurtulamamıştır. Bunun sebebi ise, Makedonya sorununda karşılıklı emel ve çıkarlarının bağdaşmaz ve uzlaşmaz oluşudur.

Bu sırada, Yunanistan henüz tereddütlü idi. Bu devlet, Slavların Balkanlara tamamen hâkim duruma geçmesinden endişe ediyor, bir Balkan ittifakında azınlıkta kalmaktan ve millî çıkarlarının tehlikeye düşmesinden korkuyordu. Osmanlı devleti aslında bu fırsattan faydalanarak aradaki pürüzlü sorunları çözümlenip Yunanistan'la işbirliğinde bulunabilir, böylece de Balkan devletlerinin kendisine karşı birleşmelerini engelliyebilirdi. Bu sorunların başında ise, Girid geliyordu.

Girid meclisi, daha 6 Ekim 1908 tarihinde adanın Yunanistana katıldığını ilân etmiş, Osmanlı devleti bunu kabul etmemişse de bir şey yapamamıştı. 9 Ekim 1910 tarihinde ise bu meclis, Yunan kralına sadakat yemini etti. Osmanlı devleti tebası olan meclis başkanı Venizelos, Girid millet vekili olarak Yunan parlamentosuna katıldı. Bâbıâlinin şiddetli protestosu, sadece Girid meclisindeki müslüman üyelerin bu yeminden istisna edilmeleri sonucunu doğurabildi.

Diğer taraftan, Sırbistan ile Bulgaristan, Yunanistan'ın kuvvetlenmesinden, Ege adalarına sıçramasından, Arnavutlardan Rum - Ortodoks kilisesine bağlı olanlar vasıtasıyla güney Arnavutluk'da ve Rumlarla Rum kilisesi vasıtasıyla Makedonya'da gittikçe nüfuz kazanmasından çekinmekteydiler. V. Mehmed Reşad'ın Osmanlı tah-

tına çıkması üzerine Sırp ve Bulgar krallarının acele İstanbul'a gelişleri, Osmanlı devletiyle Yunanistan aleyhinde bir çıkar anlaşması imkânlarını aramak gayesini taşımaktaydı. Ne yazık ki, Bâbüâli bunu anlayamamış ve bu durumdan faydalanamamıştır. Halbuki, bu vasiya ile Yunanistan'ı baskı altına alarak bu devleti Girid sorununda yola getirmek mümkün olabilirdi. Bu yapılamadı; üstelik, Girid oldu bittisi kabul edildiği halde, izlenen zaif ve acemice politika yüzünden, Yunanistan'ın Osmanlı devletinden uzaklaşarak Bulgaristan ve Sırbistan'la anlaşmasına da engel olunamadı. Bu üç devletin Osmanlı devletine karşı daha evvel kolay kolay birleşmemelerinin en mühim bir sebebi de, bilindiği gibi "kilise anlaşmazlığı" idi. Bulgaristan daha evvel Rum - Ortodoks kilisesinden ayrıлып millî kilisesini kurmuş, Fener patrikhanesi ise bunu kabul etmiyerek Bulgar kilisesini afaroz etmişti. Sırbistan da millî kilise davasındaydı. Osmanlı devleti, Sırbistan henüz bir prenslik halinde bulunduğu sırada, onun bu arzusunun desteklemişti. Ayrıca bir kısım Bulgarlar ve Sırp, afaroz korkusuyla Rum kilisesine bağlı kalmışlardı. Bütün bunların sonunda gerek Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'da ve gerekse Osmanlı Makedonyasında bulunan kilise, manastır, okul v. s. nin hangi cemaate ait olacağı hakkında büyük anlaşmazlıklar doğmuş ve bu hal, Yunanistan'ın Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ ile her hangi bir konuda anlaşmalarının önüne geçmişti. Ancak, 1908 meşrutiyet devriminin tecrübesiz idarecileri, kilise meselesinin Rumeli'deki unsurlar arasında daimî bir huzursuzluk ve neticede asayişsizlik konusu olduğu kanısında bulduklarından, bu sorun kesin şekilde çözümlenirse hıristiyan teba arasında devlete karşı bağlılığın artacağını sanarak 2 Temmuz 1910 tarihinde meşhur "kiliseler kanunu" nu çıkardılar. Kanun, Fener Patrikhanesini bir hayli telâşa düşürdüysede, sonunda Osmanlı devleti aleyhine bir Balkan ittifakının kurulmasını kolaylaştırdı.

Bundan sonra geçen olaylar, İtalya krallığı ile çıkan Tarablus-garp savaşı ve sonunda Osmanlı devletinin Balkan devletleriyle savaşa sürüklenmesi bütün ayrıntılarıyla tarih literatürümüzde mevcuttur¹.

Balkan savaşı, aziz Atatürk Tarablus'da bulunduğu sırada başlamıştır. Kendisi bunu haber alır almaz bu yeni alanda görev almak için yola çıktı. Dönüş sırasında Mısır'a vardığı zaman Komanova yenilgisini, Selânik'in düştüğünü, Bulgar ordusunun Çatalca'ya da-

¹ Hikmet Bayur, Türk İnkilâbı Tarihi, c. 2, kısım 1 - 2.

yandığını haber aldı. Bu hızlı felâkete bir türlü inanmamakla beraber, İstanbul'a vardığı zaman durumun daha da kötü olduğunu anladı². Kendisi, o sırada Gelibolu yarımadasını korumak için Bolayır'da teşkil edilmiş bulunan "Bahr-ı Sefid Buğazı Kuvay-ı mürettebesi Erkân-ı Harbiyesi" ne memur edildi. Bu ordunun kurmay başkanı ise Fethi Bey (merhum Fethi Okyar) idi. Bulgar ordusu 15 Kasım 1912 tarihinde Çatalca'ya varmış olmakla beraber, kahramanca savunan Edirne düşmemiş bulunuyordu. Çatalca müdafaa hatlarımızda ise şiddetli savaşlar geçmekte idi. Top seslerinin İstanbul'dan duyuluşu saray, Bâbîâlî ve halk arasında büyük heyecan uyandırmıştı. 19 Kasım'a kadar süren savaşlar sonunda Bulgarlar burada kesin olarak durduruldukları da İstanbul'da panik artmaktaydı. Hükûmet, Bulgarların Çatalca'da uzun müddet durdurulamayacağını sanıyor, her ne olursa olsun savaşa son verilmesini istiyordu. Tarafsız devletlerin kendi tebalarını korumak için İstanbul'a savaş gemileri göndermeleri ve hattâ bu maksatla karaya bir miktar asker çıkarmaları, onların da 1878 yılında Ruslar'ın girememiş oldukları Osmanlı başkentine şimdi Bulgar'ların gireceklerine inanmış olduklarını gösteriyordu. Bunun üzerine, büyük devletlerin aracılığından fayda görmemiş olan Bâbîâlî, doğruca Bulgaristan'a başvurup mütareke istedi ve bu; ağır şartlar karşılığında elde edildi³. Mütarekeye, Sırbistan ve Karadağ da dahil olmuşlardı. Kendi hesabına teklif ettiği ağır şartların kabul edilmemesi yüzünden ise, Yunanistan bunun dışında kalmış bulunuyordu.

Ancak, 16 Aralık 1912 tarihinde Londra'da başlayan barış görüşmeleri, Balkan devletlerinin - evvelce büyük devletler tarafından savaş sonunda Balkanlarda toprak statükosunun bozulmayacağını ilân etmelerine rağmen - Edirne ve doğu Trakya dahil bütün Rumeliyi ve Ege adalarını istemeleri yüzünden 6 Ocak 1913 tarihinde kesildi. Büyük devletler esasen bu savaşta Osmanlı devletinin galip geleceğini sanarak toprak statükosunun bozulmama prensibini ortaya koymuşlardı. Osmanlı devletinin yenilmesi üzerine, bunu unutmış görünüyorlardı. Nitekim, konferans dağıldıktan hemen sonra, 17 Ocak 1913 tarihinde Osmanlı devletine müşterek bir nota vererek Edirne'

² İslâm An. s. 722

³ Mithat Sertoğlu; Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, c. VI. s.

nin Bulgaristan'a terki, Ege adalarının mukadderatının kendilerine bırakılması ve Midye - Enez hattının sınır olarak kabulü şartlarıyla barış yapılmasını istediler. Osmanlı devleti, Balkan devletleriyle savaştığı halde, barış için karşısında Avrupa devletlerini bulmuştu. Bâbıâli, Çatalca müdafaa hattının dayanıp dayanamayacağını kestiremiyor, diğer taraftan da Edirne'den vazgeçemiyordu. Mesele, bu yüzden uzun tartışmalara yol açtı. Sonunda barış tekliflerinin toptan reddi imkânsız görüldü. Ancak, bazı tadiller düşünüldü. Bunların başında % 80 ninden fazlasını Türk nüfusunun teşkil ettiği Edirne vilâyetinin, Karaağaç'tan itibaren sınır tayini ile İsviçre gibi müstakil ve tarafsız bir hükûmet haline konulması geliyordu. Bu müzakereler cereyan ederken, ittihad ve terakki partisi Edirne'nin hükûmet tarafından Bulgaristan'a verildiği propagandasına başlamıştı. Nihayet, 23 Ocak 1913 perşembe günü, tarih literatürümüze "Bâbıâli baskını" adıyla geçmiş olan meşhur hükûmet darbesi yapıldı. Kâmil Paşa kabinesi iktidardan uzaklaştırıldı. Sadarete, harbiye nazırlığını da üzerine almış olan Mahmud Şevket Paşa geçti⁴.

Ancak, aradan bir aydan fazla zaman geçtiği halde, sadece bu maksatla yapıldığı ilân edilen hükûmet darbesi sonunda başa geçmiş olan yeni kabine de Edirne'nin kurtarılması hususunda hiç bir şey yapamamıştı. Bu ise, hoşnutsuzluğun artmasına sebep oluyordu. İşte bu sırada aziz Atatürk, bulunduğu Bolayır'dan sadaret ve başkumandanlık makamlarına 17/18 Şubat 1913 tarihli birer yazı göndererek Edirne'nin askerî güçle alınmasının mümkün olduğunu ve bunun için hiç vakit kaybedilmemesi gerektiğini bildirdi. Bu mektupta, oradaki kuvvetlerin kurmay başkanı sıfatıyla Fethi Okyar'ın da imzası vardır. Ancak yazı Atatürk'ün kendi el yazısıdır, üslûp ve ifade de, aziz Atatürk'ün, gayet kolaylıkla tanınan üslûp ve ifadesidir.

Yazıda evvelâ hükûmet darbesinin yapıldığı 23.1.1913 tarihindeki siyasî durum, şöyle anlatılıyor :

Osmanlı ve Bulgar orduları mütareke halindedirler. Osmanlı kabinesi Edirne'nin Bulgar'ların eline geçmesine razı olmuş ve adaların talihini de büyük devletlere havale etmiş ve bu kararını bildirmek üzere bulunmuş iken düşürülmüştür. Padişah yeni bir kabinenin kurulmasını size vermiş ve bu görev tarafınızdan kabul edilerek yayınlanan bildiride millet namusunun iadesine kabinece gayret olunacağı

⁴ Aynı Eser, s. 2498 - 3503

ilân edilip herkes bu maksat için hizmete çağırılmıştır. Ayrıca, büyük devletlere verilen ve bir örneği basında yayınlanan notadan da yeni kabinenin eski kabine ile aynı düşüncede olmadığı ve Edirne'yi Bulgar'lara terketmeye taraftar bulunmadığı anlaşılmıştır.

Sonra, aynı tarihteki askerî durum anlatılmaktadır :

Osmanlı ordusu, biri Çatalca'da öbürü Gelibolu yarımadasında olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Büyük kısım Çatalca müdafaa hattında ve stratejik ihtiyatları Yeşilköy, İzmit ve Bandırma taraflarında bulunmaktadır.

Gelibolu yarımadasındaki küçük kısım, bir kısım kuvvetlerini savaş halinde bulunan Yunan ordusunun Buğaz aleyhine yapması muhtemel çıkarma hareketine karşı koymaya ayırmıştır.

Mütarekenin imzalanmasından 23 Ocak 1913 tarihine kadar Çatalca ve Gelibolu kuvvetlerinin düzeninin iadesine ve hareket ve savaş kabiliyetlerinin artırılmasına çalışılmaktadır.

Bulgar ordusu, büyük kısmıyla Çatalca karşısında ve bir tümeni ile Gelibolu yarımadasının kuzeyinde bulunmaktadır. Edirne'nin muhasarası, eskisi gibi devam etmektedir. Osmanlı ordusu Genel Kurmayında, sayı üstünlüğünün Bulgar ordusunda bulunduğu kanısı vardır.

Atatürk, bundan sonra 3 Şubat 1913 tarihindeki siyasî duruma şöyle değiniyor :

Düşmanlar, Edirne'yi vermemek iddiasında bulunan Osmanlı devleti notasına yeniden savaşı ilânla cevap vermiştir. 23 Ocak 1913 hükûmet darbesini yapanların, cezalandırılmadıktan başka, önemli memuriyetlere geçirilmelerinden hükûmetin bu darbeyi yapan fikrî hareketi takdir ettiğini ve nümayişçilerle fikir ve çalışma birliğinde bulunacağını anlatmaktadır. Kamu düşüncesi, düşürülmüş kabinenin miskince davranarak Edirne'yi düşmana vermeye razı olduğuna ve yeni kabinenin millî ve askerî namusu iade ederek henüz düşman elinde bulunan Edirne'nin, ordunun bir taarruz hareketiyle kurtarılacağına inanmaktadır. Vilâyetlerde hükûmetin teşvikleriyle savaşın sürdürülmesi lehinde gösteriler yaptırılmıştır.

Aynı tarihteki askerî durumu ise şöyle izah ediyor :

23 Ocak 1913 tarihinden beri askerî durumda önemli bir değişiklik yoktur. İzmit ve Bandırma taraflarındaki stratejik ihtiyatların vapurlara bindirilme hazırlıkları yapılıyor. Anadolu'dan başka celbe-

dilecek kuvvet yoktur. Milletten eli silâh tutan yüzbinlerce kişiden faydalanacağına dair bir hareket de görülmüyor.

Nihayet, durumun tartışılmasına ve varılan sonuca geçiyor :

Milletin ve kamu düşüncesinin aldatılmaması ve kabinenin kendi iddiasını yalanlamaması için düşman ordusunun sayıca ve stratejik üstünlüğünün, kesin ve azimli bir taarruz hareketi ile telâfi edilmesine karar verildiğine hükmetmek gerekir. Hakikaten de bundan başka türlü bir karar verilemez. Edirne, Çatalca ordusundan 300 kilometre uzakta ve Çatalca karşısındaki Bulgar kuvvetinin büyük kısmından başka ayrıca muhasara ordusuyla Osmanlı ordusundan ayrı bulunuyor. Buna göre, Edirne'ye varmak için evvelâ Çatalca'daki Bulgar kuvvetini yenmek, sonra muhasarayı zorla kaldırmak, üçüncü olarak muhasara edilenlerin dört aydan beri uğradıkları tahribatı gidermek için şehre bol miktarda yiyecek yetiştirmek lâzımdır⁵. Bunun için hareket ve taarruz gerekmektedir. Bu taarruz da ya doğrudan doğruya Çatalca'dan karadan ve yahut hem karadan ve hem de Bulgarların asıl kuvvetini çıkarma hareketiyle tehdit edecek surette denizden ve yahut aynı zamanda Gelibolu yarımadasından yapılmalıdır. Taarruz hareketinin bir an bile geri bırakılması caiz değildir. Edirne günden güne kuvvetini kaybetmekte ve düşmesi yaklaşmaktadır. Düşüşten sonra, muhasarada kullanılanlar, bütün silâh ve donatımlarıyla asıl kuvvetlere katılacaklarından sayı üstünlüğünün taarruz azmiyle telâfisi güçlük kazanacaktır.

Bundan dolayı, Gelibolu limanında bulunan kuvvetler, süratle Çatalca yönüne celp edilmeli ve Gelibolu'da kalacak askere, Çatalca ordusuyla beraber düşmana şiddetle taarruz emri verilmelidir. Aksi halde, kabinenin düşük kabineden ayrıldığı taraflar belli ve 23 Ocak 1919 hükümet darbesini yapanların takdir edilmesi ve öğülmesi sebeplerinin izahı mümkün olamayacak ve *kim bilir daha neler olacaktır*.

Atatürk'ün bu yazısı, Mahmud Şevket Paşa tarafından alınmış, lâkin önemsenmemiştir. Çünkü kendisi, daha çok Enver Beyin (Paşa) etkisi altında bulunuyordu. Enver Bey ise, Mustafa Kemal Beyi kendi

⁵ Çatalca mütarekesine göre Türkler muhasara altında bulunan Edirne'ye yiyecek gönderemeyecekler, halbuki Bulgarlar, kendi orduları için Edirne'den geçen trenle erzak taşıyabileceklerdi. Bu hal, kısa zaman sonra Edirne'de evvelâ yiyecek sıkıntısının başgöstermesine, sonra da açlığın başlamasına yol açmış bulunuyordu.

ikbali için daima tek rakip olarak görmekte ve bu yüzden ondan gelecek her şeyi baltalamaya çalışmaktaydı. Bu yazı, resmî bir işleme tâbi tutulmadığından çok yazık ki devlet arşivlerine intikal edemiyerek Mahmud Şevket Paşa'nın şahsî evrakı arasında kalmış ve bunların bir kısmıyla birlikte "Belgelerle Türk Tarihi Dergisi" arşivine geçmiş ve tarafımızdan orada görülmüştür. Bu belgenin fotokopisini ve Türk harflerine çevrilmesini ayrıca sunuyoruz.

Bütün bunlardan anlaşılan, Edirne'nin bir askerî hareket sonunda kurtarılması düşüncesinin Aziz Atatürk'den gelmiş olduğudur. Kendisi, her halde bu yazının akibetini bilmediği ve ne olduğunu kestiremediği için, bu olaydan hiç bahsetmemiştir. Esasen şahsî öğünmelerden uzak ve her başarıyı daima Türk milletine maletme itiyadında idi.

Çok yazık ki, onun bu uyarışı dikkate alınmadı. Bir müddet sonra da, Edirne daha fazla dayanamıyarak düştü. Nihayet Osmanlı devleti 30 Mayıs 1913 tarihinde Londra barış andlaşmasını imzalayıp Midye - Enez hattını sınır olarak kabul ve Edirne'yi Bulgaristan'a terketti. Bu andlaşma ile iktidar hükûmeti, düşürülen Kâmil Paşa hükûmetinin bir hayli yumuşatmış olduğu barış şartlarının çok daha ağırını kabule mecbur kalmıştı. Halbuki, aziz Atatürk'ün uyarısına uyulmuş olsaydı, bu felâket olmazdı.

Bilindiği gibi, Mahmud Şevket Paşa 11 Haziran 1913 tarihinde bir suikast sonunda öldürülmüş, bunun üzerine sadarete Mısırlı Prens Said Halim Paşa getirilmiş, bu sırada Rumeli'deki Türk topraklarını paylaşma yüzünden Balkan devletleri birbirine düşmüş, sonunda Bulgaristan eski müttefiklerine karşı savaş açmıştır. Bulgaristan'ın kendisini yıkıma sürükleyen böyle bir maceraya girişmesinin en mühim sebebi, siyasî dizginin hükûmetin değil, ordunun elinde bulunmasıydı⁶. Bulgarlar, Sırpılara ve Yunanlılara süratle yenildiler. İşte Osmanlı devleti, ancak bundan sonra teşebbüs ve harekete geçerek 21 Temmuz 1913 tarihinde ordu vasıtasıyla Edirne ve Kırklareli bölgesini işgal etmiş ve Edirne şehrini kurtarmıştır.

Ancak, bu teşebbüse Atatürk'ün teklif ettiği anda girişilmiş olsaydı, Edirne Bulgar işgaline düşerek orada kalan halk ve asker pek ağır ıztıraplara uğramaz ve neticede muhakkak ki Londra ve daha sonraki İstanbul barışlarından çok daha uygun bir andlaşma imzala-

⁶ Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, c. 2, kısım 2. s. 393.

mak imkânı elde edilebilirdi. Onun uyarışını kabul etmeyen Mahmud Şevket Paşa hükümeti, sonunda Edirne'yi kesin olarak vermeyi kabul zorunda kalmıştır. Ayrıca, Bulgaristan müttefikleriyle yeniden savaşa tutuşmamış ve yenilmemiş olsaydı, Londra barış andlaşması gereğince Edirne Bulgaristan'da kalacaktı ki, bu devlet sonsuz ihtiraslarına yenilmiyerek daha realist bir politika takip etmiş olduğu takdirde, netice böyle olurdu. Yani, Edirne'yi devlete tekrar Said Halim Paşa hükümetinin azim ve teşebbüsü değil, Bulgar idarecilerinin hatalı davranışı kazandırmıştır. Atatürk, yazısının sonunda, kendi uyarışlarına uyulmadığı takdirde "Kim bilir daha neler olacaktır" cümlesiyle ileride geçecek olaylara büyük bir öngörülükle işarete bulunmuş ve her zaman olduğu gibi de tahminleri doğru çıkmıştır.

Belgenin Türk harflerine çevrilmiş şekli :

HUZUR-I SÂMÎ-İ NEZARETPENAHÎYE

Bolayır Merkez Tabyası

4/5 Şubat 328

Tarafeyn ordularının vaz'iyet-i harbiyeleri sevkul-ceyş nokta-i nazarından münakaşa ve tetkik edilmiş, bu münakaşa-i ilmiye neticesinde Osmanlı ordusuna terettüp eden hatt-ı hareket elyevm takip edilen hatt-ı harekete münafî zuhur etmiştir. Böyle bir zamanda hakayık-ı fenniyyeyi ortaya koymak vazifesine binaen bervech-i zîr serd-i mutalâata ictisar ve bu babdaki cesaretin müsamaha edilmesine intizar olunur :

10 Kânunısâni 328 tarihinde vaz'iyet-i siyasiye

Osmanlı ve Bulgar orduları hâl-i mütarekededirler. Osmanlı kabinesi Edirne'nin Bulgar eline geçmesine muvafakat ve adaların tâliini düvel-i muazzamaya havale etmiş ve bu kararını tebliğ eylemek üzere bulunmuş iken Bâb-ı âliye tecemmü' eden bir cemaat tarafından nümâyîş yapılarak Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili katil ve Hey'et-i Vükelâ esnay-ı vazifede iken tehdid ve makam-ı iktidardan iskat edilmiştir. Zât-ı Hazret-i Padişahî yeni bir kabinenin teşkilini taraf-ı âsafânelerine tevdi' buyurmuş ve bu vazife kabul buyurularak tamim kılınan beyannamede milletin iade-i namusuna kabi-

nece gayret olunacağı gibi umum evlâd-ı vatan bu maksada hizmete davet olunmuştur.

Yani kabinenin sâkit kabine ile hem-fikir olmadığı ve Edirne'yi Bulgar'lara terketmek taraftarı bulunmadığı tanzim ve düvel-i muazzamaya tevdi ve bir sureti matbuat ile neşrolunan cevabî notadan anlaşılmıştır.

10 Kânunsâni 328 tarihinde vaz'iyet-i askeriye

Osmanlı ordusu biri Çatalca'da diğeri Gelibolu şibih cezâresinde olmak üzere ikiye inkısam etmiştir. Kısm-ı küllî Çatalca hatt-ı müdafaaında ve sevkül-ceyş ihtiyatları Ayastefanos'da ve İzmit ve Bandırma cihetlerinde bulunmaktadır.

Gelibolu şibih ceziresindeki kısm-ı cüz'î bir kısım kuvvetini hâl-i harbde olan Yunan ordusunun Buğaz aleyhine yapması muhtemel ihraç hareketine karşı koymağa tahsis eylemiştir.

Mütarekenin tarih-i akdinden 10 Kânunsâni 328 tarihine kadar gerek Çatalca ve gerek Gelibolu kuvvetlerinin iade-i intizamına ve kabiliyyet-i hareket ve harbiyelerinin tezayüdüne çalışılmaktadır.

Bulgar ordusu kısm-ı küllîyesiyle Çatalca karşısında ve bir fir-kasiyle Gelibolu şibih ceziresi şimalinde bulunmaktadır. Edirne'nin muhasarası eskisi gibi devam etmektedir. Adetce faikyetin Bulgar ordusunda olduğuna Osmanlı ordusu Erkân-ı Harbiyesince kanaat vardır.

22 Kânunsâni 328 de vaz'iyet-i siyasiyye

Muhasımın Edirne'yi vermemek iddiasında bulunan Osmanlı notasına karşı muhasamayı ilân eylemekle cevap vermiştir. Osmanlılar cihetinde 10 Kânunsâni 328 darbei hükümetini ika' edenler tecziye edilmedikten başka mühim memuriyetlere geçirilmesinden Osmanlı kabinesinin darbe-i mezkûreyi vücade getiren hareket-i fikriyeyi takdir eylediği ve nümayişçilerle tevhid-i fikir ve mesaî eyleyeceğini işrab ediyor.

Osmanlı efkâr-ı umumiyesi sakıt kabinenin iltizam-ı meskenetle Edirne'yi düşmana vermeğe razı olduğuna ve yeni kabinenin nâmus-ı millî ve askerîyi iade ederek henüz düşman elinde bulunan Edirne'nin Osmanlı ordusunun hareket-i taarruziyesiyle tahlis olunacağına mutmaindir. Vilâyatta hükümetin teşvikatiyle harbin idamesi lehinde tezahurat uyandırılmışdır.

22 Kânunısânî 328 de vaz'iyet-i askeriye

10 Kânunısânî 328 den beri vaz'iyet-i askeriyece bir tebeddül-i mühim yoktur. İzmit ve Bandırma cihetlerindeki sevkül-ceyş ihtiyatının vapurlara irkâbı hazırlıkları yapıyor. Anadolu'dan başka celbedilecek kuvvet yoktur. Efrad-ı milletten eli silâh tutan yüz binlerce kişiden istifade edileceğine dair bir hareket meşhud değildir.

Vaz'iyet-i mezkûrenin münakaşası ve elde edilen netice :

Milletin ve efkâr-ı umumiyenin aldatılmaması ve kabinenin kendi iddiasını tekzip eylememesi için düşman ordusunun faikiyet-i adediye ve sevkul-ceyşiyesini kat'î ve azimkârane bir hareket-i taarruziye ile telâfiye karar verildiğine hükmetmek lâzım gelir. Filvaki bundan başka türlü karar verilemez.

Edirne, Çatalca ordusundan 300 kilometre uzakta ve Çatalca karşısındaki Bulgar küvve-i külliyesinden mâada ayrıca bir muhasara ordusuyla Osmanlı ordusundan ayrı bulunmaktadır. Binaenaleyh, Edirne'ye varmak için evvel emirde Çatalca'daki Bulgar kuvve-i külliyesini duçar-ı inhizam eylemek, saniyen muhasarayı cebren ref' etmek, salisen dört aydan beri mahsurînin tahribatını izale için külliyyetli erzaki serian şehre yetiştirmek lâzımdır. Bunun için hareket ve taarruz iktiza eder. Bu taarruz ya doğrudan doğruya Çatalca'dan karadan veyahut hem karadan ve hem de Bulgar kısm-ı küllisi gerilerini ihraç hareketiyle tehdit edecek surette denizden veyahut aynı zamanda Gelibolu şibih ceziresinden yapılmalıdır.

Hareket-i taarruziyenin bir an dahi tehiri câiz değildir. Edirne günden güne kuvvetini zâyi' etmekte ve sukuta takarrüp eylemektedir. Sukutdan sonra muhasırın düşmanın küvve-i külliyesine bilcümle esleha ve techizatiyle inzimam edecek ve faikiyet-i adediye-nin taarruz-ı azimkârane ile telâfisi kesb-i müşkilât edecektir.

Binaenaleyh Gelibolu limanında bulunan kuvvetler, serian Çatalca cihetine celbedilmeli ve Gelibolu'da kalacak askere Çatalca ordusuyla beraber düşmana şiddetle taarruz emri verilmelidir. Aksi halde kabinenin sâkıt kabineden inhiraf eylediği cihetler taayyün edemeyecek ve 10 Kânunısânî 328 darbe-i hükümetini îka' edenlerin esbâb-ı takdir ve sitayişî gayr-ı kabil-i izah bulunacak ve kimbilir daha neler olacaktır. Olbabda emir ve ferman hazret-i menlehülemdir.

*Bahr-ı sefid kuvây-ı
mürettebesi erkân-ı harbiyesine
memur binbaşı*

M. KEMAL

*Bahr-ı sefid Buğazı kuvây-ı
mürettebesi erkân-ı harbiye
reisi Binbaşı*

ALİ FETHİ

Hâmiş : Bir nüshası Başkumandanlık Vekâlet-i celîlesine takdim olunmuştur.

ULU ÖNDER ATA'NIN 30. ÖLÜM YILDÖNÜMÜ DOLAYISIYLA SANAT VARLIKLARIMIZA DAİR GÖRÜŞ VE DİREKTİFLERİ

TAHSİN ÖZ

Türk Tarih Kurumu Üyesi

1 — Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında birçok illerimiz ve İstanbul yabancı devletlerin işgaline uğramıştı. İstanbul Arkeoloji Müzesi de kapalı idi, fakat personeli işbaşında bulunuyordu. Yabancı Devlet adamları maliye işlerine de el uzatmışlar, görevli olan Fransız mümessili Arkeoloji Müzesine ayda beş lira ödenek verilmesini uygun görmüştü. Kendisine verdiğim bilgilerin hiçbir tesiri olmamıştı. Her yönden pek acı ve hazin bu günleri hiç unutamam!

O sıralarda Fransızların Sarayburnu'nda kazılar yaptırmakta ve hattâ buldukları eserlerle meskûkâtı da memleketlerine göndermekte olduklarını haber ahyorduk. Bunun üzerine Müzeler Müdürü merhum Halil Ethem Bey Çemberlitaş'daki Belediye binasında karar-gâh kurmuş olan General Charpie'ye gitti. Bulunan meskûkâtın müzeye verilmesi gerekli olduğunu söylemiş, General sert bir mukabele ile bunları Louvre Müzesi'ne gönderdiğini bildirince Halil Bey, siz daha kendi müzelerinizi bilmiyorsunuz, Louvre Müzesi'nde meskûkât yoktur. Ancak Bibliyotek Nasyonal'de bulunur yolunda mukabele etmiş ve üzüntü ile ayrılmıştı. Mamafih Ceneral'in da Halil Beye çok hiddetlendiği hattâ, yaşlı bir adam olmasaydı kendisini tevkif edeceğini, söylediği de şayi oldu.

Bu elîm hâdiseler sırasında Müzeye Hakkı Bey isminde bir teğmen geldi. Halen yanlış olarak İbrahim Paşa Sarayı denilen Mihterhane binasında, çok kıymetli tarihî otağ ve çadırların bulunduğunu ve bunların birgün yabancılar tarafından yurt dışına kaçırılabileceğini söyledi.

Halil Bey derhal Müzeye nakillerini uygun gördü. O tarihte kapalı bulunan Sanayi-i Nefise Mektebinin boş olan büyük salonuna yığın halinde dolduruldu. Nihayet Mütareke yapıldı, hayırlı haberler gelmeğe de başladı. Bu defa ben, Halil Beye vekâlet etmekte idim.

Sarayburnu'nda ve diğer bazı bölgelerde kazılar yapan *Démangel* isminde arkeolog geldi. Yol gösterici Meryem mânasına gelen Saint Mari Hadighitria mabedi bulunmuş, temizlenmiş ve hattâ kolayca gezilebilmesi için elektrik tesisatı bile yaptırılmıştı¹. Müze idaresi bunlara vaz-ı yed etti. Bir takım arkeolojik eserleri de teslim etti.

Esas konumuz olan çadırlara gelince; bunlar, Cumhuriyetin ilânına kadar Arkeolojik Müzesinde kaldı. Bir müddet sonra hükümdarlara aidiyeti de gözönünde tutularak Topkapı Sarayı Hazine kethüdalığına verilmesi uygun görüldü. Yine seneler geçti. 3 Nisan 1924 de Topkapı Sarayı Müze haline intikal etti. 16. 2. 1928 tarihinde bu Müzenin Müdürlüğüne tayin edildim. Bu hazineler hazinesinin köşesinde bucağında bulunan binlerle sanat varlıkları hakkında rivayetlere müstenit nice yanlış bilgiler bulunduğundan, hakikî hüviyetleri tesbite başlandı. Bu gaye ile Hazine bodrumunda bulunan ikiyüzbine yakın arşiv vesikası da tasnif edildi². Nihayet sıra otağ ve çadırlara geldi. Bunların bir taraftan envanterleri yapılmakta ve mahiyetleri anlaşılmalı ve havalandırılmak üzere kurulması da ele alınmakta idi. Bilindiği veçhile küçük ölçüde olanlar çadırdır ki bu kelimenin aslı Farsça (çetir) den geldiği belirtilmektedir. Seyahat ve merasim çadırları hayli farklıdır.

Büyük ölçüde bulunan ve bilhassa harplerde kullanılan Otağı Hümayun bir kaç direkli ve çeşitli bölümlüdür. Hükümdara, maiyetine ve namaz kılmağa mahsus ayrı kısımları ve hattâ tuvalet yerleri bile bulunmaktadır. Otağların çevresi de sütunlu perdelerle kapalıdır.

Merasim için kullanılan çadırların dışları kırmızı çuha kaplı, bazı renkler kumaşlarla süslemelidir.

Harp ve seyahate mahsus olan otağların dışı yeşile yakın renkte su geçmez kalın bezlerle kaplıdır. İçlerine gelince, mahrutî kısmından başlayarak eteklere kadar renkli kumaşlardan yapılmış olup üzerleri oyma kumaşlarla veya renkli ipek ve altın gümüş tellerle işlemeli ve bezelidir (Resim 1). Otağların pencereleri ve kapıları da çeşitli süslemelidir. Direkleri devrine göre bezeli olup alemleri de vardır.

İşte yukarıda işaret ettiğimiz şekilde Topkapı Sarayı Müzesine intikal eden 54 parça çadır ve otağın etüdleri yapılmak ve aynı za-

¹ Tahsin Öz. Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi. 1933, Devlet Matbaası.

² Tahsin Öz. Topkapı Sarayı Mezesi Arşiv Klavuzu. Fasikül I. 1938, Fasikül II. 1940.

manda mahiyetlerini de tam bilmek üzere kurdurulması gerekli görüldü.

Ne çare ki yakın zamanlara kadar Bayazıt'da (Çadircılar çarşısı adıyla) sıra dükkânlara bulunduğu halde elimizdeki bu çadır ve otağları kurduracak bir usta bulamıyorduk. Nihayet Hasan usta isminde yaşlı ve değerli bir çadircı ustası bulundu.

Topkapı Sarayı Müzesinin müsait avlu ve bahçelerinde XVII.-XVIII. yüzyıllara ait olduğunu tahmin ettiğimiz işbu çadır ve otağlar kurulmağa başlandı. Bu tarihî varlıklar yerli ve yabancı ziyaretçilerin ve basın ilgisini çekti.

Bu tarihlerde Atamız da Dolmabahçe Sarayında ikamet etmekte idiler. Yazın sıcak günlerinde Yalova'da birkaç gün geçirmek istemişler, fakat oradaki perişan köşk kifayetsiz olduğundan, basına intikal eden bu otağların birinin ayrılması için bir memuru Müzeye göndermişler. Bu zat bunlardan birini uygun görerek keyfiyeti Müdür Muavinine bildirmiş, birkaç gün sonra da mahiyetlerinde birkaç kişi olduğu halde Müzeyi teşrif ile sözü geçen otağın önünde durdular. İlk sual, bu hangi tarihte yapılmıştır? Çok eski değil, içindeki kitabeden anlaşıldığına göre (1246) 1830 tarihinde Mahmut II. zamanı yapılmıştır. Fakat bugün böyle bir otağı yapmak değil, dışında bulunan cingâri denilen yeşil bezin bile nasıl yapıldığını ancak kitaplarda okuyoruz. Çemberlitaş'da Elçiler Hanı arkasında bulunan bir imalâthanedede içine merdivenlerle inilen kazanlarda bakır mürekkebatı ile bu yeşil bezlerin su geçmez bir hale getirilmekte olduğunu izah ettim. Çadırın içinde de işlemlerin karakterini belirttim. Vatanı düşman istilâsından kurtaran yüce kumandan derhal (Hayır bunu istemem) buyurdular. Böyle sanat kıymeti bulunmayan ve bugün kullanılmasında sakınca görülmeyecek olanlar varsa gönderilmesini emrettiler. Nitekim bir müddet sonra basit iki çadır gönderildi.

Birçok defalar birer vesile ile belirttiğim veçhile Atatürk sanat eserlerine hürmetkâr ve cidden kadirşinas ulu bir şahsiyet idi.

Yüce zekâsı tarih ve sanat eserleri yönünden birçok hakikatlerin aydınlanması ve inkişafını da temin etmiştir^{3,4}. Direktif ve teşvik-

³ Tahsin Öz. Atatürk'ün Topkapı Sarayı Müzesi'ni ziyaretleri. Atatürk XV. ölüm yılı hatırası. Yeni Tarih Dünyası (Özel sayı) 1953.

⁴ Tahsin Öz. Atatürk ve Türk Sanatları. Türk Tarih Kurumu Belleteni, No. 40, 1956.

leri ile açılan bu yol, yalnız bugünün değil yarının sanat eserleri üzerinde de çalışanlara rehber olacaktır. Bilhassa, sanat ve tarih bakımından çok kıymetli bir koleksiyon olan Osmanlı Hükümdarlarının portrelerinin teşhirine de ancak Atatürk'ün direktifi imkân vermiştir⁵.

Kezalik senelerce Topkapı Sarayı Hırka-i Saadet Dairesinde (Sancağ-ı Şerif) ismi altında ve altın çekmecede saklanan yeşil canfesden yapılmış sancağın yersiz mahiyeti de yine Ata'nın itirazlarıyla belirmiş ve hakikî Sancağ-ı Şerif de bulunmuştur^{6, 7}.

Yine Sultan Orhan zamanında Milletler arası bir durumda bulunan Türk okçuluğunun ihyası için teşebbüslerde bulunmuşlardı⁸.

Yüce önder, Dolmabahçe Sarayını, Tarih ve Dil Kurumları'nın kongre salonu haline getirmiş ve nihayet Sarayın muayede salonunda eski çağdan başlayarak son devre ait sanat eserleri sergisini tanzim ettirmişlerdir. Bu sergide Selçuk ve Osmanlı devirleri seksiyonlarına ait verdiğim izahatı da yakın ilgi ve takdirle karşılamışlardı.

Ne kadar acıdır ki Ata'nın vakitsiz ölümü üzerine bu sergi hemen kaldırılmış ve aziz nâşının katafalkı burada yer almış, bütün milletin gözyaşları arasında Ankara'ya nakledilmişti.

İşbu sergide (tarih yazmak, tarih yapmaktan zordur) vecizesi de bulunuyordu. İşte bu hakikat ölümünden 30 yıl geçmiş olmasına rağmen, başta Kurtuluş savaşları olmak üzere, yaptığı inkılâpları ve direktifleri ile vücut bulan sanat hareketlerini bizler ve bütün dünya yazmakla bitiremiyoruz. Yeni nesillere de intikal edecektir.

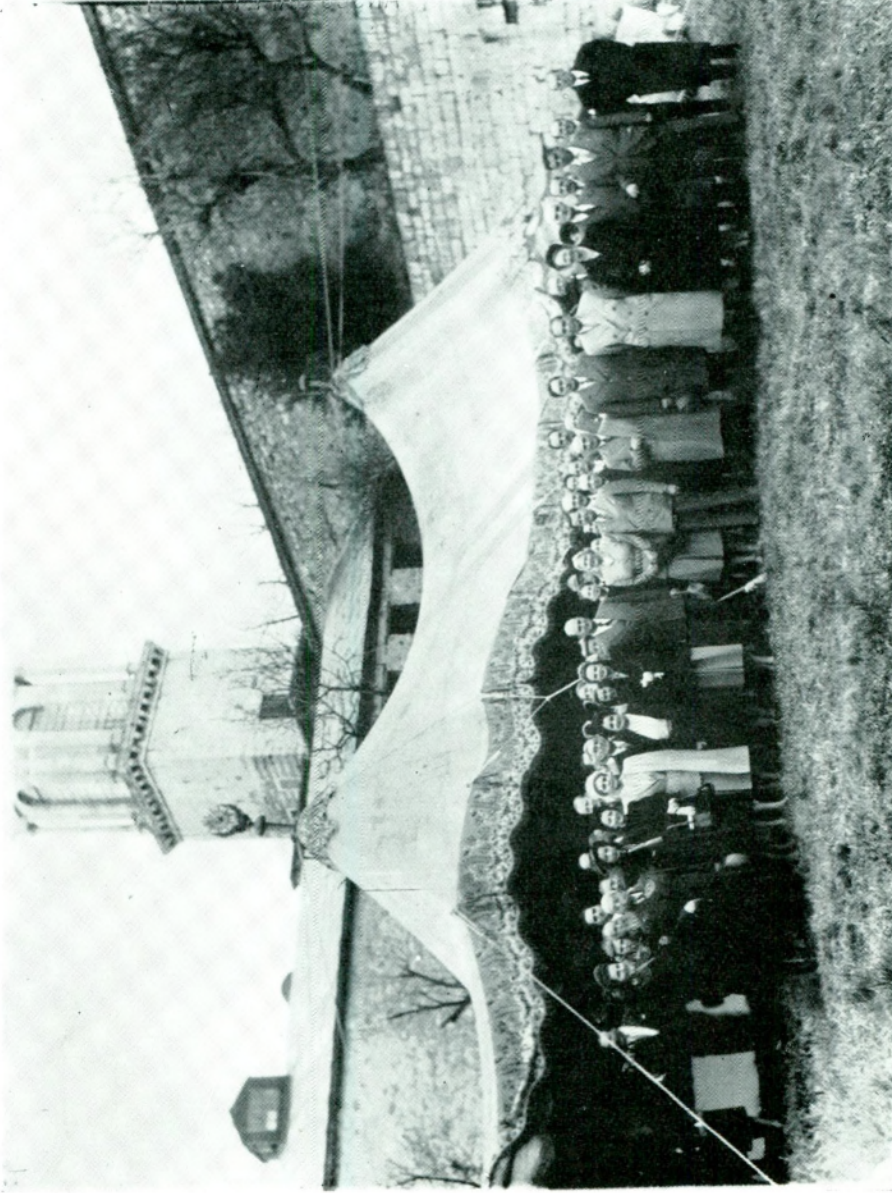
Atamız ölmemiştir. Türk milletinin kalbinde yaşamaktadır. Aziz ruhu şâd olsun.

⁵ Tahsin Öz. Atatürk'ün Topkapı Sarayı Müzesi'ni ziyaretleri. İ. Ü. Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayınları, No. 1, 1962

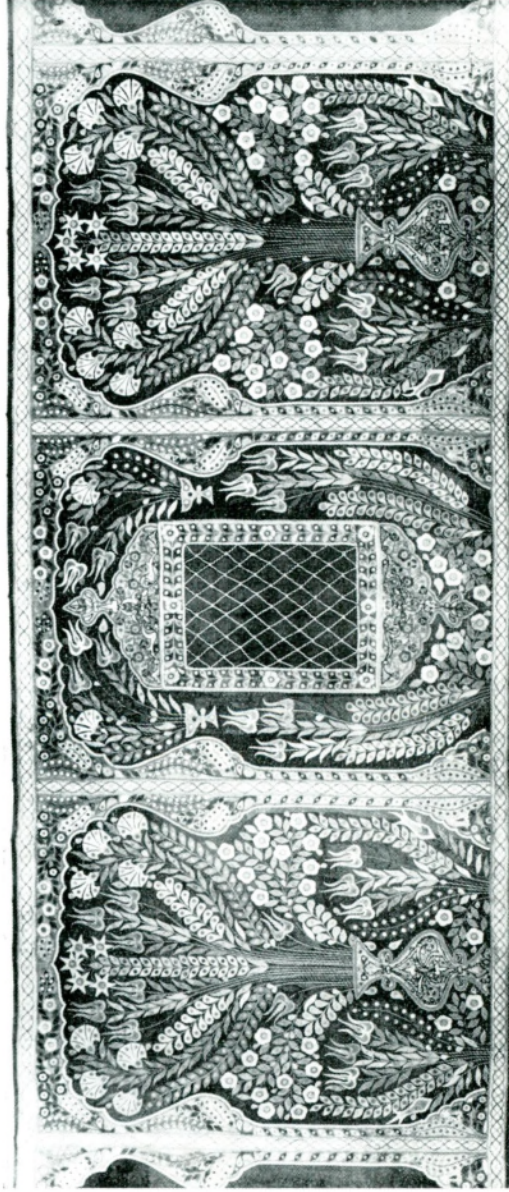
⁶ Tahsin Öz. Atatürk ve Sancağı Şerif, Tarih Dünyası, No. 7, 1965.

⁷ Tahsin Öz. Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanet-i Mukaddese, İstanbul 1953.

⁸ Tahsin Öz. Türk Okçuluğu ve Atatürk. (Türk Tarih Kurumu'na yayınlanmak üzere.)

Res. 1 — Memleketimizde müzelerin kuruluşunun 100. yılında (1948) Topkapı Sarayı Müzesinde yapılan törende konuklardan bir kısmı otag önünde.

Res. 2 — Bir otanın çeşitli çiçeklerle bezeli penceresi.

ATATÜRK'ÜN ANAFARTALAR GURUBU KOMUTANLIĞI'NDAN İSTİFASINA DAİR BAZI BELGELER

ULUĞ İĞDEMİR

Rahmetli Orgeneral Kâzım Orbay'ın Türk Tarih Kurumu'nca satın alınan özel arşivi arasında, Atatürk'ün Anafartalar Gurubu Komutanı bulunduğu sıralarda, Eylül 1915 te, Başkomutan vekili Enver Paşa'nın Çanakkale cephelerine yaptığı ziyarette kendisini ihmal etmesini öne sürerek Gurup Komutanlığından istifasına dair üç parça belge bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Ordu Komutanı Liman von Sanders'in bu çekilme kararını kabul etmiyerek Enver Paşa'ya yazdığı bir mektuptur. Bu mektupta Liman von Sanders, Atatürk'ü müstesna derecede kabiliyetli ve cesur bir komutan olarak tanıdığını ve takdir ettiğini, bu büyük savaşta onun hizmetlerine memleketin mutlak surette muhtaç olduğunu bildirmekte ve gönlünün alınmasını rica etmektedir.

İkinci belge Enver Paşa'nın bu müracaat üzerine Atatürk'e yazdığı mektup, üçüncü belge de Atatürk'ün Başkomutan vekiline verdiği cevaptır. Birinci belge Almanca olarak Liman Paşa'nın el yazısı iledir. Bunun çevirisi ve fotokopisini bu yazımızda bulacaksınız. Enver Paşa'nın yazısı müsvedde halindedir; fakat altında Enver imzasını taşımaktadır. Atatürk'ün cevabı ise kendi yazısının suretidir.

Bu belgeleri vermeden önce Atatürk'ün Anafartalar Gurubu Komutanlığına atanması olayını hatırlatmakta fayda vardır :

26 Temmuz 1331 (8 Ağustos 1915) de Anafarta dolaylarında durum bir hayli karışıktır. Atatürk bu durumdan çok üzüntülüdür. Çünkü daha önce salık verdiği tedbirler alınmamıştır. Atatürk 8 Ağustos günü ve gecesi geçenleri Arıburnu raporunda şöyle anlatır ¹:

“Saat 5,30 sonrada Conkbayırı'nda bulundurduğum yaverim Mülâzım-ı Evvel Kâzım Efendi'nin verdiği malûmata nazaran düşmanın 25 - 30 metre mesafede karşı karşıya bulunduğu 64'üncü alayın ikinci taburunun icra eylediği

¹ Mustafa Kemal : Arıburnu Muharebeleri Raporu, Ankara : T.T. Kurumu Basımevi 1968 s. 186.

hücumda muvaffak olunamadığı, 32'inci alaydan gelen üçüncü taburun ilerletilemediği, bildiriliyordu. Vaziyetin nezaketi devam etmekte olduğundan Conkbayır'ı emr-i kumandası için mafevk karargâhların nazar-ı dikkatini celbetmekten halî kalamadım. Ordu erkân-ı harbiye reisi Kâzım Bey, ordu kumandanı Liman Paşa hazretleri tarafından telefon başına çağırarak müşarüneyihin ahvali nasıl gördüğümü ve mütalâamı sorduğunu bildirdi. Buna da Conkbayır vaziyetinin nezaketi, bunun için daha bir ân mevcut olduğu, bu ân da zayı olduğu halde, bir felâket karşısında kalmaklığımız pek muhtemel olduğunu söyledim. Vaziyet umumîleşmiş, Anafartalar'a çıkmış ve çıkmakta olan büyük düşman kuvvetlerini nazarı dikkate almak ve ona nazaran umumî tedbirler ittihaz ederek sevk ve idareyi tevhit ve temin etmek lâzım geldiğinden kendisinin çare kalmadı mı? sualine verdiğim cevapta: "Bütün mevcut kuvvetlerin taht-ı kumandama verilmesinden başka çare kalmadığını" söyledim. Mumaileyh: "Çok gelmez mi?" sözüyle mukabele etti. "Az gelir!" dedim. Bu suretle telefon mükâlemesi kat' oldu. Ancak gece yarısına yakın idi, ki atideki emri aldım:

10'uncu Fırka Kumandanlığına

26/5/1331

Saat 9,50 sonra

Sureti atide münderiş ordu emrine tevfikân hemen hareketiniz lâzımdır. Fırka 19 kumandanlığına alay 27 kumandanı Şefik Bey tevkil, onun yerine münasip biri tayin olunacaktır.

Şimal Gurubu Kumandanı

ESAT

Şimal Gurubu Kumandanlığına

1 Anafartalar gurubu emir ve kumandasını almak üzere 19'uncu fırka kumandanı Mustafa Kemal Bey'in hemen şimdi Çamlıtekkesi'ne hareketi için emir buyurulması; mumaileyh fırka 7 ve fırka 12 tarafından icrası emredilmiş olan taarruzu yarın şafakla icra edecektir. Taarruzun ne suretle icra olunacağı hakkındaki malûmatı Anafartalar gurubu Erkâm Harbiye Reisi Hayrı Bey'den alacaktır. Fırka 19 Kumandanlığı vekâletine birinin tayini rica olunur.

LİMAN VON SANDERS

Liman von Sanders'in mektubundaki şu : “Çünkü bu hususta görevlendirilmiş olan XVI. Kolordu Komutanı 7'inci ve 12'inci tümenlerle hücumla geçmesi yolunda verilen emirleri yerine getir-memiştir.” cümlesini Atatürk “Anafartalar Muharebatı'na ait Tarih-çe” adlı eserinde şöyle açıklar² :

“Kocaçimen muntakasında tecemmü eden kuvvetler, Anafartalar munta-kasının aksamı sairesinde kalan kıtaat ve Saroz muntakasından gelmiş olan 7'inci ve 12'inci fırkalar, Anafartalar Gurubu namı altında, Saros Gurubu kumandanı miralay Feyzi Bey'in tahtı emrine verilmişti. Bu, ordu kumanda-nının tamiminden anlaşılıyordu. Ordu kumandanı tamiminde, Conkbayırı'na hareketi için Feyzi Bey'e emir ve talimat-ı lâzıme verdiğini de zikreliyordu.

26 Temmuz 331 saat 5.55 raddelerinde Şimal Gurubu kumandanı Esat Paşa hazretleri, “7'nci firkanın şimdi Anafarta cenubundan Damakçılık istikametine taarruz edeceğini” ordu kumandanlığının iş'arına atfen tebliğ ediyordu.

Böyle bir taarruz vuku bulmadı. Bunun sebebi hakkında muhtelif rivayet-ler işittik. Bazı menabiin verdiği malûmata nazaran, Anafartalar Gurubu kumandanı olan Feyzi Bey, ordu kumandanı Liman von Sanders Paşa'dan Gelibolu'dan gelmekte olan kolordusuyla düşmana taarruz etmek emrini almış ve fırkalarına taarruz emri dahi vermiştir. Fakat sahne-i muharebeye giren fırka kumandanları, vaziyeti gördükten sonra, gurup kumandanı Feyzi Bey'e “taarruz edilemez” demişler, Feyzi Bey de telefonla ordu kumandanına, fırka kumandanları “taarruz edilemez” diyor diye maruzatta bulunmuş. Liman Paşa, cevaben, gurup kumandanı sizsiniz; siz ne diyorsunuz? demiş. Feyzi Bey, ben de bu mütalâadayım, cevabında bulunmuş. Bunun üzerine, derhal kumandan iskat edilmiş.

Diğer bazılarının beyanatına göre, Liman Paşa taarruzun 26/27 Tem-muz gecesinde icrasını talep etmiş. Feyzi Bey, taarruzun ertesi güne talikini münasip görmüş ve bunun için askerinin yorgunluğu ve araziye tanımadığı esba-bını dermeyan etmiş. Bu ihtilâftan dolayı kumandan iskat olunmuş.

Hakikati hal, ordu karargâhınca malûm olan bir keyfiyettir. Benim, bunu tahkik ve teyide zamanım olmadı. Bilâhara, merak edip Liman Paşa'ya da sormadım. Bu bapta, beyanı mütalâa edebilmek için, buna dair, ordu ve Feyzi Bey nezdindeki vesaike muttali olmak lâzımdır.”

² Mustafa Kemal : Anafartalar Muharebatına ait Tarihçe, Ankara: T.T.K. Basımevi 1962 s. 27.

Liman von Sanders'in mektubu 17 Eylül 1331 tarihini taşımaktadır³. Bu tarih 28 Temmuz 1331 (10 Ağustos 1915) Conkbayırı saldırısından yani Atatürk'ün İngilizlere kesin darbeyi vurarak Çanakkale harblerinin geleceğini belirttiği tarihten aşağı yukarı birbuçuk ay sonradır. Atatürk bu tarihten iki ay on gün sonra, 27 Kasım'da, hastalığı dolayısıyla Anafartalar gurubu Komutanlığını Fevzi Paşa'ya (Rahmetli Fevzi Çakmak) bırakarak komutanlıktan ayrılır.

İngilizler ise bu tarihten 23 gün sonra 7 Aralık 1331 (20 Aralık 1915) de Çanakkale cephesinden çekilmeye başlarlar.

I. Belge

17. 7. 1331

Ekselans

Enver Paşa,

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu ve Donanması Başkumandanı Vekili, Zatı Şahanenin Yaver-i Ekremi.

Ekselanslarınıza, Albay Mustafa Kemal Bey'in yazılı bir dilekçe ile (hizmetten) ayrılmasını dilemiş olduğunu bildirmekle şeref duyarım.

Bu dilekçeyi destekleyemem. Çünkü Mustafa Kemal Bey'i, vatanın bu büyük savaşta hizmetlerine muhakkak surette muhtaç olduğu, çok müstesna kabiliyetli, yetkili ve cesur bir subay olarak tanımayı ve takdir etmeyi öğrendim.

Albay Mustafa Kemal Bey, 5 ay önceki ilk karaya çıkış hareketinden beri 19 uncu tümenin başında parlak şekilde savaşmış ve İngilizlerin Anafarta kanadında son büyük çıkarma hareketleri esnasında müşkül bir anda kumandayı üzerine almak zorunda kalmıştır; çünkü bu hususta görevlendirilmiş olan XVI. ıncı Kolordu komutanı, 7'nci ve 12'nci tümenlerle hücumu geçmesi yolunda verilen mükerrer emri yerine getirmemiştir.

Albay Mustafa Kemal Bey burada da görevini büyük bir cesaretle ve iyi ve açık tertibat alarak ifa etmiştir : öyle ki, kendisine - vazifem icabı olarak - takdirimi ve şükranımı tekrar tekrar ifade ettim.

³ Mektubun başında 17.7.1331 tarihi vardır. O zaman rumî tarih mart ayı ile başladığı için 7. ay eylül ayının karşılığıdır.

U. İğdemir

17. 7. 1331.

Seiner Excellenz

Enver Paşa,

Vize-Generalissimus der Kaiserlich
Osmanischen Armee und Flotte,
Generaladjutant Seiner Majestät.

Ihrer Excellenz beehre ich mich anzudeuten,
dass Oberst Mustafa Kemal Bey
durch schriftliches Gesuch seine Verab-
scheidung erbeten hat. -

Ich kann dies Gesuch nicht befürworten,
da ich Oberst Mustafa Kemal Bey
als einen ganz besonders fähigen,
tüchtigen und tapferen Offizier
kennen und schätzen gelernt habe,
dessen Dienste des Vaterland in
diesem grossen Kriege durchaus
braucht. -

U. İğdemir

Oberst Mustapha Kemal Bey hat seit der ersten Landung vor 5 Monaten mit Auszeichnung an der Spitze der 19. Division gefochten, und bei der letzten grossen Landung der Engländer auf dem Anaporta-Fluegel im schwierigen Augenblicke das Kommando übernehmen müssen, da der hierzu bestimmte Kommandeur des XVI. Armeekorps dem wiederholt gegebenen Befehl zum Angriff mit der 7. und 12. Division nicht ausfuhrte. -

Oberst Mustapha Kemal Bey hat auch hier seine Aufgabe mit grosser Tapferkeit und mit guten klaren Anordnungen erfüllt, so dass ich ihm - wie dies meine Pflicht war - wiederholt meine Anerkennung und Dank ausgesprochen habe. -

Oberst Mustapha Kemal Bey will ausscheiden, weil er glaubt, das Vertrauen Ihrer Excellenz; das

Liman von Sanders'in mektubunun 2. sayfası.

U. İğdemir

Vize-Generalissimus der Kaiserlichen Armee,
seines höchsten Vorgesetzten, nicht zu besitzen.

Er glaubt dies besonders daraus zu
ersahen, dass Eure Excellenz ihm bei der letzten
Anwesenheit nicht aufgesucht haben, obgleich er
krank war und noch krank ist, während
Eure Excellenz die Führer der drei anderen
Gruppen mit dem Besuche beehrt haben. -

Ich habe Oberst Mustapha Kemal Bey
ausgesprochen, dass der Besuch nur aus Mangel
an Zeit unterblieben ist, und dass Eure
Excellenz sehr wohl seine Leistungen
anerkennen. -

Eure Excellenz bitte ich, das Abschiedsgemach,
das ich vorläufig nicht beifüge, unter
dem Ausdruck Euer Excellenz Vertrauen,
gütigst abnehmen zu wollen.

Euer Excellenz stets

sehr ergebener

Liman von Sanders.

صورة نمرود		انا خلدو لر غروبى قوماندى يا ادى سىلنگه كانه	 سوره دروزى
قيد نمرودنى			
تاريخ	مستوفى		
	۲۷		
<p>راحتنر قىلدى ايتيم تىلار اولام . كلكله مولى خىنه قىلمىنىلار تده مولى خىنه مولى خىنه مولى خىنه مولى خىنه مولى خىنه مختلف مواضعه كورسول استىگون سزى زيارته وقت قىلغىدى مستوفى بىلنده مولى خىنه كىب عافىته ايد و بىكونه قدر اولدىكى مولى خىنه قوماندى ايتىلگن خطابات باشنده سونقىلدا اينىل ذلغىل ايدىلدى .</p> <p>ليمان پاشا عفتىدنه</p> <p>تخرابه سىلدى آدام . ارزول دولتىل دهرله سىلغىل كله بده يازوم .</p> <p>تاريخى ۲۷</p>			<p>ذاتى خىنه</p> <p>موسم : خاتمه</p>

Enver Paşa'nın Atatürk'e yazdığı mektubun ve Liman von Sanders'e cevabının müsveddesi.

U. İğdemir

باسمہ قرآن و کتبہ انوریک جلد ۱۰

زبانہ مضمونہ

راحتن لکدن لولای انفاہ و توجع لانه ک سیدنه بجمہ شکرانہ و صوبہ
بده لزی محبہ قریب حدوتی مأمول و قایل ایمون احفنا اولمان قوتک بکندہ
بدلندیره روه زانہ روتلدرنه دھایون خداہ انفاہ نہ نظر قیلہ تلطف
بوره جفازدن امینم

انا فرط لر غودی قرابدی
میر آلائی
کلی

۲۱ ایل ۲۱

Atatürk'ün Enver Paşa'ya verdiği cevabın örneği.

Albay Mustafa Kemal Bey ayrılmak istiyor, çünkü Ekselanslarının, – İmparatorluk Ordusu'nun Başkumandan vekili ve en yüksek mafevkinin – güvenine sahip olmadığı kanısındadır. O, bunu bilhassa Ekselanslarınızın son defa burada buldukları sırada, o zaman ve halen hasta olduğu halde, ve öbür üç gurubun şeflerini ziyaretlerinizle şereflendirmiş olmanıza rağmen, kendisini aramamış olmanızdan istidlâl ettiğine inanmaktadır.

Ben Albay Mustafa Kemal Bey'e, ziyaretin sırf zaman yetersizliği yüzünden yapılamadığını ve Ekselanslarınızın kendisinin hizmetlerini her halde takdir ettiklerini ifade ettim.

Şimdilik ilişkide takdim etmediğim ayrılma dilekçesini, Ekselanslarınızın güvenini belirtmek suretiyle reddetmek lütfunda bulunmalarını rica ediyorum.

Ekselanslarınızın daima en derin hürmetkârı,

LİMAN VON SANDERS

II. Belge

Anafartalar Gurubu Kumandanı Miralay Mustafa Kemal Bey'e

Zata mahsustur.

Rahatsızlığınızı işittim, müteessir oldum. Son defaki Çanakka-
le'yi ziyaretimde muhtelif mevazii görmek istediğimden sizi ziyarete
vakit kalmamıştı. İnşallah yakında tamamen kesb-i âfiyet eyler ve
bugüne kadar olduğu gibi kumanda ettiğiniz kıtaatın başında muvaf-
fakiyetle ifay-ı vazife eylersiniz.

ENVER

Liman Paşa Hazretlerine

Mahrem; zata mahsustur.

Tahrirat-ı sâmelerini aldım. Arzu-yi devletleri veçhile Mustafa
Kemal Bey'e yazdım.

ENVER

III. Belge**Başkumandan Vekili Enver Paşa Hazretlerine**

Zata mahsustur.

Rahatsızlığımdan dolayı iltifat ve teveccühât-ı samilerine arz-ı teşekkürât-ı mahsusa eylerim. Bendenizi an-karip hudusu memul vekayi için ihzar olunan kuvvetin başında da bulundurarak zat-ı devletlerine daha büyük hidemat ifasına mazhariyetle taltif buyuracağınızdan eminim.

21 Eylül 331

Anafartalar Gurubu
Kumandanı
Miralay
KEMAL

1918 BIRAKIŞMASI SIRASINDAKİ TİNSEL DURUM VE MUSTAFA KEMAL'İN İKİ DEMECİ

HİKMET BAYUR

1918 Bırakışmasından sonraki günlerde Adana'da Yıldırım orduları Grup Komutanı bulunan Mustafa Kemal, Sadrazam ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa ile telgrafla epey tartıştıktan sonra Grup Komutanlığından ve VII nci ordunun başından ayrılarak 13 Kasım 1918 de düşman donanmasıyla aynı günde İstanbul'a varmıştı. Kendisi Genel Savaşta en çok başarı sağlamış, daha albay iken en kalabalık birlikler topluluğuna komuta etmiş ve en çok ün kazanmış bir general idi. Bundan başka türlü yurt sorunları üzerinde köklü inançlar besleyen ve onların uygulanması için uğraşmaya anık bir kimse olarak tanınıyordu.

Hele yıkılan İttihat ve Terakki rejimine ve ayrıca da Enver Paşanın savaşı yöneltme biçimine karşın bulunmuş ve bunu bir çok kez açığa vurmaktan çekinmemiş olması, onu yurt çıkarlarını iyice gören ve bu uğurda gerekince üstlerine karşı dikilmekten bile çekinmeyen bir adam diye tanınmıştı. Tehcir ve vurgun işlerine hiç karışmamış olduğundan, o yönlerden de ne içerde, ne de yenen devletlerce suçlandırılmıyordu.

Bu olaylar ve bu durum dolayısıyla O, ta baştan, yurtseverlerce ve ayrıca çıkarlar arkasından koşmayanlarca bir ümit ışığı, bir yol gösterici sayılmış ve düşünceleriyle öğütlerine büyük önem verilmiştir. Buna karşılık, özel çıkar arayıcıları ve bir takım art düşünce besleyicileri ondan kuşkulandurmuşlar ve çabalarını engellemeye çalışmışlardır.

Padişah ise ondan kuşkulananlıkla birlikte onun gibi bir uzkişiye muhtaç olduğunu anlıyordu. Bırakışma gereğince ordu dağıtılacak ve pek az kimse silâh altında kalacaktı. Bununla birlikte bu ufalmış orduya egemen olmak da Vahidettin için önemli idi. Genel savaşta komutanlık etmiş generallerin atılgan ve ün yapmış olanlarının bir çoğu kâh aşırı İttihatçılık, kâh vurgunculuk, kâh da tehcircilikle suçlandırılarak kullanılmaz bir duruma düşürülmüştü veya düşürülmek

üzereydi. Buna karşılık, yıllar önce emekliye ayrılıp ordu ile her türlü bağlantısı kesilmiş, zamanın savaş kurullarını bilmiyen bir takım generaller ve subaylar yeniden hizmete alınmaya başlanılmıştı. Padişah pek güzel anlıyordu ki bunlarla orduya ve savaş görmüş subaylara egemen olunamazdı ve ordu ne ölçüde önemsiz bir duruma düşmüş olursa olsun, onu elde tutmanın zorunluğu besbelli idi.

Bütün bu etkenlerden ötürü Vahidettin bu işi en başarılı biçimde Mustafa Kemal ile yapabileceğini anlamıştır. Bu düşünceyledir ki 23 Kasım 1918 de Adana'dan dönüşünden sonra Mustafa Kemal'i ilk kabul ettiğinde ona başta sorduğu şu olmuştu: ¹ "Ordunun kumandan ve zabitleri eminim ki sizi çok severler, bana teminat verir misin ki onlardan bana bir fenalık gelmeyecektir?"

Mustafa Kemal'in: "Vâkıa ben İstanbul'a geleli bir kaç gün oldu, buradaki ahvali yakından bilmiyorum; fakat ordu rüesa ve zabitanının Zat-ı Şahanenizle karşı karşıya bulunması için bir sebep olabileceğini zannetmiyorum. Onun için temin ederim ki hiç bir fenalığa intizar buyurmamız..."

Bunun üzerine Vahidettin: "Yalnız bugünden bahsetmiyorum; bugün ve yarından..." der ve ayrılış sırasında şunları ekler:

"Siz akıllı bir kumandansınız, arkadaşlarınızı tenvir ve teskin edeceğinizden eminim".

Bu gibi düşünce ve ümitlerdir ki Vahidettin Mustafa Kemal'i bir takım çıkışlarını ve bu arada yeni Sadrazam olan Tefvik Paşaya karşı tutum ve çabalarını ve mebuslar arasında ona güven oyu verilmemesi için yaptığı propagandaları bilmemezlikten gelecektir.

Padişahın bu tutumu üzerinedir ki Hürriyet ve İtilâf Partisinin bir takım ileri gelenleri onun azanmaya çalışmışlardır. Örneğin Dahiliye Nazırı olmuş olan Mehmet Ali Beyin ona: "Peki Paşa Hazretleri, bizimle teşrik-i mesai ² eder misiniz?" yolundaki sorusu anılabilir ³.

Yine kısmen olsun bu yüzdendir ki Sadrazam Damat Ferit, Padişah Mustafa Kemal'i Sadrazam yapmaya kalkışır kaygısıyla onu Anadolu'ya göndermeye can atmıştır.

¹ Bk. Hâkimiyeti Milliye; 12 Nisan 1926 ve bazı ayrıntılar için Hikmet Bayur: Atatürk, Hayatı ve Eseri, S. 238 v. d.

² İşbirliği.

³ Bk. Aynı kaynaklar, S. 285.

Padişah Erzurum Kongresinin açılmasının öngününedek bu durumu değiştirmez. Ancak Kongrenin toplanması ve Mustafa Kemal'in bu işteki etkisi anlaşılınca Vahidettin bunda İstanbul dışında, kendisinin sözünü pek geçiremeyeceği bir yerde, sığındığı İngiliz koruyucularının kesin isteklerine karşın olarak yapılan bu işleme dayanamaz ve Mustafa Kemal'i elde tutmak ümidinden vaz geçtiği gibi ona karşı beslediği kuşklar açık düşmanlık biçimini alır.

Bilindiği gibi, padişah İngilizler'e güven vermiş, onların adamı gibi çalışmış, her şeyi onlardan beklediğini açığa vurmuş ve Papaz Fru (Freuv) gibi İngiliz ajanlarıyla biteviye gizlice görüşe durup İngiltere Hükümetinin kendisinden ne beklediğini, doğru veya yanlış olarak onlardan öğrenip ona göre davranmayı görenek edinmişti. Buna karşılık İngilizler'in de ona güvenleri büyüktü.

Bizce Mustafa Kemal'in İstanbul'da altı ay boyunca az çok özgürlük içinde ve bir çokları gibi Malta'ya sürülmeden çalışabilmesi padişahın onu elde tutmak isteği ve İngiliz'lerin de padişaha güvenleri yüzündendi.

Aşağıdaki olay bu konuyu ayrıca aydınlatır:

Yurdumuzda kötü bir ad bırakmış olan ünlü İngiliz istihbarat (Intelligence Service) subaylarından Yüzbaşı Bennett, Bırakışmadan bir süre sonra Osmanlı Harbiye Nezareti ile karargâhu İstanbul'da bulunan ve bir görevi de bu kente egemen olmak olan İngiliz Karadeniz ordusu Komutanlığı arasında bağlantı (irtibat) subaylığına atanır. Onun bir anısı⁴ İngilizler'in ne aşama Vahidettin'e güvendiklerini gösterir. Yazar Anılarını çok sonra, notlar üzerine değil, hafızasına güvenerek yazdığı için olay, rakam ve tarihleri karıştırmaktadır. Ancak önemli olan, konunun özü niteliğinde bulunan kendi işlemleri üstlerinden aldığı buyruktur. O der ki:

"Bilmiyerek bir gün için kaderin âleti oldum. 15 Mayıs'ta Yunan birlikleri İzmir'e çıktılar ve beklenilmedik bir karşı koymaya uğradılar. Türk ordusunun çatışma dışında kalmasını sağlamak için Padişah, Bağlaşık Yüksek Komiserlerle anlaşarak Gelibolu Kahramanı Mustafa Kemal Paşanın başkanlığında bir kurul göndermeyi uygun gördü. Acaip bir tesadüfle benim 22 nci doğum günümüne raslayan 8 Haziranda bir Türk Kurmay subayı odama gelip Mustaa Kemal Paşa ve kurulu için vize istedi.

⁴ John Godolphin Bennett: Witness, S. 23 v. d. (London 1961).

“Listeyi okuyunca Türk ordusunun en çalışkan ve kıpırdak (active) otuz beş general ve albayının adlarını gördüm. Vize vermeyi uygun bulmadım. Binbaşı van M.⁵ görenekten olduğu gibi özel işleri için dışarıdaydı. Listeyi karargâha götürüp önerge istemeye karar verdim. Orada nöbetçi kurmay subaya: Bu kurulun barış yapıcıdan çok savaş yapıcı bir kurula benzediğini söyledim. İngiliz Yüksek Komiserliğinden soruluncayadek beklemem bildirildi. Bir saat kadar sonra çağırıldım ve geri dönüp vize vermem söylendi. Bana denildi ki “Mustafa Kemal Paşa Sultanın tüm güvenini taşımaktadır”.

Öyle sanıyoruz ki yine bu güven dolayısıyledir ki Palestin ve Suriye fatihi General Allenby (Allenby) bir ara Mustafa Kemal’in Güney Doğu Anadolu’da Ali İhsan Paşanın yerine Komutan olmasını istemiştir.

Gelecekteki olaylar İngilizler’in Vahidettin’e güvenlerinin bir “emir kuluna” olan güvene benzediğini göstermiştir; onu biteviye bir alet gibi kullanmışlar, ancak onun “kulluğuna” karşılık Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarını hiç azaltmamışlar, bunun tam tersine, en öldürücü hükümleri taşıyan Sevr antlaşmasını Devlete zorlamışlardır.

Durumu inceleyen İstanbul’daki İngiliz baştercümanı Rayan (Ryan) Anılarında⁶ padişahla sadrazam Damat Ferid’in tutumlarını ele alarak ve Mustafa Kemal’le Kuvayı Milliyenin çabalarını imleyerek şöyle der:

“Her ikisinin (padişah ve sadrazamının) yanıldıkları nokta şu idi: Onlar sandılar ki Bağlaşıklar ve bu arada Büyük Britanya bir baskı olmadan yenilmiş Türkiye’ye önemli çapta müsaadatta bulunurlar. Onlarda ise böyle bir baskı yapacak kudret yoktu, ve bu baskı daha sonra büsbütün başka bir yönden gelir...”.

Bütün bunlar zamanla, Bırakışmadan sonraki hafta ve aylarda gelişecek durumlar olmakla birlikte, Kasım 1918 de önbelirtileri sezilebiliyordu.

Bu yazımızda Atatürk’ün cepheden İstanbul’a geldiği sıralarda yaymak istediği düşünceleri açığa vuran iki örnek vermekle yetineceğiz. Onun görüşleri bu iki demeçten⁷ belirli biçimde anlaşıldığından onları inceliyeceğiz.

⁵ Bennett’in üstü.

⁶ Sir Andrew Ryan: The Last of the Dragomans, S. 127.

⁷ Bunların birincisi 17 Kasım 1918 günlü Minber ve ikincisi 18 Kasım günlü Vakit gazetelerinde çıkmıştır. İlki “Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü” yayınlarından

Mustafa Kemal bu iki demecinde günün en önemli sorunlarını ele almakta ve bunlar üzerinde düşünce ve görüşlerini açıklamaktadır.

Bu demecilerin verildikleri sırada edinsel ve tinsel durumu hatırlamak gerekir.

Genel Savaşı kazanmış olan devletler bırakışmayı en kötü biçimde yorumlayarak ve işlerine gelince onun da dışına çıkarak Mondros görüşmeleri sırasında Osmanlı murahhaslarına sözle yaptıkları vaatleri hiçe sayarak İstanbul'a gerçekten egemen olmuşlar, yani orasını verdikleri söze rağmen edimsel olarak işgal etmişler, Osmanlı Hükümetini yok sayarcasına davranışlara koyulmuşlar, diledikleri yerlere asker çıkaradurmuşlar, bir çok binaya el koymaya kalkışmışlar, Yunan savaş gemileri de aralarında olarak donanmalarına padişahın sarayı önünde demir attırılmışlardı.

Kendilerine karşı iyi veya kötü davranılsa da Osmanlılığa pek ısınamamış durumda bulunan, ancak son yıllarda yerli veya yersiz olarak çok sert ve acı işlemlerle karşılaşmış olan Osmanlı dinsel azınlıkları arasında, yenen devletlerin donanmaları İstanbul önüne gelmez Türk düşmanlığı havası bir kasırğa gibi esmeye koyulmuş, hele Yunan savaş gemilerinin de limana girmesi, düşman askerleriyle birlikte karaya çıkması veya çıkmak üzere bulunması, başta Rumlar olmak üzere, bu azınlıkları alabildiğine şımartmış ve azdırmıştı.

Bunun üzerine Türkler'e karşı türlü baskılar arasında onlara Batılılar karşısında bir aşağılık duygusu aşılacak yönüne de önem verilmiştir.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devletinde yüksek sayılan çevrelerin yüzyıllar boyunca devşirmelerle dolu bulunması ve her müstebit yönetimin, ulusun çoğunluğuna karşı azınlıklara dayanmayı daha uygun bulması yüzünden Türkler'i hor görmek ve Müslüman azınlıkları okşamak Devletin yerleşmiş gelenekleri arasındaydı, Türk için "Kaba Türk" veya "Etrak-i bî idrak"⁸, Arapça ve Farsçası Türkçesinden pek aşırı ölçüde çok olmayan söz ve yazılara "Kaba Türkçe" denilmesi bir görenekti ve İkinci Meşrutiyete, yani 1908 yılınadek bu bir moda idi.

"Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri" adlı eserler zincirinin III üncü cildine alınmıştır. İkincisi bu eserin S. 12 sinde çıkmıştır. Ancak tarihi yanlışlıkla 18/XI/1918 yerine 18/XI/1919 olarak gösterilmiştir.

⁸ Anlayışsız Türkler.

Hükümet ve yüksek sayılan çevrelerdeki bu anlayış ve davranış İstanbul'da Beyoğlu'nda pek kalabalık bulunan Müslüman olmıyan yerli azınlık, yabancı ve tatlı su çevrelerinde de etkisini göstermiş, onları öteden beri bütün Müslümanlara hele Türklere karşı çok küstahça davranmaya ve onları alabildiğine küçümsemeye itmişti. Beyoğlunun andığımız takımlardan olan yerlileri, kendisinden çekinilecek bir mevkide bulunmayan bir Türk'e seslenirken "Espèce de Banabak"⁹ diye bağırdılar.

İstanbul düşman eline düşünce bu türlü gelenek, görenek ve modalar dayanılmaz ölçüde bir gelişme kazanır. Çok geçmeden her fes¹⁰ giyene ters bakılması ve çok kez alçaklanması (tahkir edilmesi) işten bile olmaz.

Bu durum yalnız eski bir görenek ve modanın gelişmesi niteliğinde kalmaz. Böyle davranarak Türkte kesin bir aşağılık duygusu yaratmak, onu bir sömürge ulusunun tinsel durumuna düşürmek, Frenkleri ve dinsel azınlıkları kendisinden üstün görmeye alıştırmak, onların karşısında yalın bulundurmak yolunda bir çabaya girilir.

Bu işte ne ölçüde başarılı olunursa yenen devletlerle dinsel azınlıkların bir kısmına olağanüstü çıkarlar sağlayacak ve Türklük için öldürücü koşullar kapsayacak olan barış antlaşmasının yıldırılmış Türkler'ce onaylanması o oranda kolay olacağı düşünülerek böyle davranılır ve bu konuda yabancı düşmanla yerli azınlıklar elele verecek çalışırlar.

Bu yoldaki düşüncelere şu yönler de ekleniliyordu :

Sömürgeci Büyük Devletler ve hele İngiltere Asyalı bir ulus olan Türklerin kendilerine dört yıl boyunca bazen de pek başarılı olarak karşı koymuş olmalarını, Çanakkale'de, Selmanpak'ta, iki kez de Gazze'de kendilerini iyice yenmelerini, Kût-ül Amara'da güçlü bir tümenlerini tutsak etmelerini hazmedemiyorlardı. Bu olaylar Asyalı ve Afrikalı sömürge halkında: "Bizden olan bir ulus, bize egemen olan devletlerin ordularını yenebiliyor, dolayısıyla onlar yenilemez varlıklar değilmişler, biz de gayret edersek onların boyunduruğundan kurtulabiliriz" düşüncesini uyandıracak nitelikteydi ve uyandırmıştı da. Bu düşünceyi akıllardan silmek için Türkleri öyle ezik bir duruma

⁹ "Bir türlü banabak". "Behey sersem" anlamında kullanılırdı.

¹⁰ 25 Kasım 1925'te şapka kanununun çıkmasına dek ülkemizde en çok giyilen başlık.

sokmalıydı ki herkes bundan ibret alsın ve onlar gibi yapmayı aklından geçirenler yılsın.

Osmanlı Padişahının İslâm Halifesi sayılması savaş boyunca gerçekten edimsel bir etkisi olmamış ve Türklere bir çıkar sağlamamıştı. Nasıl ki Irak, Palestin ve Suriye'de Osmanlı ile savaşan Hindistan ordusunda Müslümanlar çoğunlukta oldukları halde, bunlar Halife ordularına karşı pek çetin biçimde savaşmışlardı.

Bununla birlikte, en çok İngiliz Hükümeti, ne olur ne olmaz, ileride durum değişir kaygısıyla Türkleri ezik tutmayı zorunlu sayıyordu. Onlar o kez güçsüz bir duruma düşürülmeliydiler ki İslâm acunu artık Hilâfeti onların padişahına yakıştıramasın ve İngilizlere âlet olacak bir Arap hükümdarı, örneğin Mekke Şerifi Hüseyin Paşa veya bir benzeri Halife olarak İslâm acununa kabul ettirilsin. Doğal olarak bu son yön daha ileride ele alınacak bir konuydu, bu işte Fransa'nın kuşku ve kıskançlığını da gözönünde tutmak gerekirdi.

Her ne ise, yenen devletlerle bir takım azınlıkların İstanbul'daki bu tutumu ve baskısı karşısında bazı Türklerde gelişen tinsel durumu inceleysek şunları görürüz:

Osmanlı Devletinin ve bağlaşıklarının uğradıkları büyük yenilginin doğurduğu ümitsizlik içinde bunalan bir takım Türk aydınları ve halkı üzerinde bu baskı ayrıca ezici bir etki yapıyordu.

İlerideki olaylar ve Kuvayı Milliye kahramanlıkları gösterecektir ki, Türk'ün ruhunda sonsuz bir dayatma gücü yaşamaktadır. Ancak Bırakışmanın ilk gün ve haftalarında göze çarpan yön, aydınlar arasında çoğunluğun ümitsiz ve alabildiğine kara düşünceli olduğudur.

Bu koşullar altında bir takım akımlar ortaya çıkmış ve sapıklıklar görülmüştür. Bu akımların başlıcaları şunlardır:

Her şey bitti, Osmanlı Devletinden ve Türklükten hiç ümit kalmadı düşüncesine kapılanlar, yenen devletlere ve daha çok onlardan kendisine en uygun gelenine yaranarak ona kul köle olmak ve böylelikle kendine geçim ve gelecek (!) sağlamak isteyenler takımı.

Başka bir takım İstanbulla ve Osmanlı Devletinin Türk kısmına hangi yabancı egemen olursa olsun halkı eli altında tutmak için en iyi vasıta padişahı kullanmak olacağından, Vahidettin'e kul köle olarak geçimini ve geleceğini bu yoldan sağlamak düşüncesine kapılır. Bunlar arasında padişah ne yaparsa yapsın, ülke ve ulusu yabancıya ne ölçüde peşkeş çekerse çeksin, ona körü körüne uymak düşüncesini besleyenler bulunduğu gibi onun tahtını korumak için düşman yararına

her kötülüğü yapmaya kadar gitmeyeceğine inananlar da vardı. Bu gibilerin “Padişahımız etrafında toplanalım” parolasını içten yurtsever düşüncelerle yaydıkları da olmuştur. Ancak Vahidettin yurt ve ulustan çok kendini ve ne olursa olsun tahtta kalmayı düşündüğünden, sonunadek ona bağlı kalanlar hiyanet yoluna düşmekten başka bir şey yapmamış olurlar.

Bu iki akıma kapılan ve onlardan vaktinde sıyrılmıyanların tek kazançları yurda ihanet, karşılığında sağladıkları geçici çıkarlar olacaktır.

Başka bir akım, İttihat ve Tereki'ye düşmanlık göstererek ondan öç almayı başlıca amaç bilmektedir. Bazıları ise bu eğilimi, yurda zarar vermiş bir kuruluşa karşı yurtseverliğin gerektirdiği sınırlar içinde tutmayıp, yurt düşmanlarına ve padişaha bağlılıkla birlikte sonunadek, yani yurt ve ulusa zararlı olmak pahasına da gerçekleştirilmeye çalışmaktan kaçınmamıştır. Bu gibileri işleri o raddeye getireceklerdir ki, hiç bir kötülüğe katılmamış, yalnızca İttihat ve Terekiye 1908 den önceki hizmetleri dolayısıyla bağlı kalmış bulunanları da kuşkulandırarak ulusu birbirine düşman hiziplere böleceklerdir.

Pek çok kimse bu saydığımız akımların yalnız birine değil, bir kaçına birden kendini kaptırmıştı.

Sonuç bakımından bunların hepsinden daha tehlikeli bir akım da, bir çok ileri gelenin Osmanlı Devletinin artık bağımsız yaşayamayacağına inandıklarından bir büyük devletin koruyuculuğunu aramasının sakınılmaz bir zorunluk olduğu inancına varmış olması ve bu uğurda çalışmayı yurtseverlik sayacak kez şaşkınlamış bulunmasıdır. Bunlar bir koruyucu devletin uyuğu olunulursa Anadolu Türklüğünün bölünülmeyip bir birlik olarak kalabileceğini hayal etmektedirler.

Bu son akım daha sonraları gelişecek ise de, uzağı görür geçinen ve öyle sayılanlar arasında daha bırakışma olur olmaz bu yolda düşünceler besleyen ve bunları açıklayanlar olmuştur. Koruyucu olarak başlıca iki devlet akla gelmekteydi: İngiltere ve Amerika.

Gerçi Fransa'yı isteyenler de vardı, ancak bu devletin sömürgecilik yönünden adı iyi çıkmamıştı. Bu arada “girdiği yerlerde çöpçü ve kapucuyu bile Fransa'dan getirir”, yani yerlilere hiç iş bırakmaz sözü dolaştırılırdı.

İngiliz ve Amerikan koruyuculuğunu arayanları bir tutmak doğru değildir. Çünkü o sırada İngiltere bütün anlamıyla bir sömürgeci devletti, Hindistan'da (ki o vakit Pakistan da onun içinde bulun-

yordu), Birmanya'da, Mısır'da ve türlü Afrika bölgelerinde yüz milyonlarca halkı boyunduruk altında tuttuğu gibi, genel savaş sırasında Bağlaşıkları Fransa, İtalya ve Rusya ile yaptığı (bırakışmadan önce bile yayınlanmış) gizli antlaşmalara göre Irak'la Palestin'i de boyunduruk altına alacaktı. Yine o evrede onun sömürgecilikten vaz geçeceğini ve boyunduruğu altındaki ülkelerden hiç birine bağımsızlık vereceğini gösteren ciddi bir söz ve belirti yoktu.

Amerika ise bir sömürgeci devlet değildi. Filipin adaları gibi yönettiği dış ülkelere ise aşama aşama özgürlük ve bağımsızlık vermekteydi.

Bunlara bakarak Amerikan koruyuculuğunu (ki bu iş manda adını alacaktır) istemiş olanlarla İngiliz koruyuculuğuna yanat olanları bir tutmak doğru değildir. Bununla birlikte Türklük için manda altına girilmesini düşünmek, istemek ve bu yolda çabalarda bulunmak bir inanç eksikliğinin, ulusumuza karşı güven kıtlığının bir belirtisiydi. O sırada örnek olarak gösterilen Filipin adalarının durumuna girmek, Hindistan'ınkine düşmek kadar kötü olmasa bile, yine de hoş ve hele onurlu bir durum değildi ve bağımsızlıkla hiç mi hiç karşılaştırılmazdı.

İngiliz koruyuculuğunu isteyenlerin başında padişah ve sadrazamı Damat Ferit Paşa vardı. Bunların bu yolda İngiltere'ye yaptıkları başvurma "Atatürk, Hayatı ve Eseri" adlı eserimizde (S. 270 v. d.) ayrıntılı olarak anılmıştır. Hürriyet ve İtilâf Partisi de "İngiltere Müslüman uluslarını yönetmekte denenmiştir" parolasiyle bu amacı gütmekteydi.

Amerika koruyuculuğunu isteyenlerin başında eski sadrazam Ahmet İzzet Paşa görünecektir. Bu düşünceye katılan ve onun uygulanması için çalışanların bir çoğu sonra Ankara'da bu amacı bir yana itmiş olarak en büyük mevkilere geçeceklerdir. Bu mevkilere geçmiş olanlar arasında ta baştan bu işe, yani manda altına girmek isteğine, kesin olarak karşı koyan Mustafa Kemal'le General Kâzım Karabekir'dir. Bu konuda eğilimi olup olmadığını belirtmeyen de, o sıralarda Batı'daki çarpışmaları yönelten ve bu gibi işlerle uğraşacak vakit ve imkânı olmayan General Ali Fuat Cebesoy'la Albay, sonra General Kâzım Özalp'tir.

Mustafa Kemal'in aşağıda görülecek demeçleri bütün bu akımların henüz belirli belirsiz biçimde sezilmeğe başladıkları sıralarda verilmiştir. O, keskin anlayışıyle bunların ileride doğuracakları teh-

likeleri ta baştan kavrayarak, Türk ulusunun düşüncelerini yöneltmek istediği yanlara çevirip onu sapık yollara girmekten alkoymak amacını gütmüştür.

* * *

Mustafa Kemal'in 17/XI/1918 günlü Minber gazetesinde çıkan demecinin önemli kısımları aşağıdadır:

“... *En iyi siyasetin her türlü mânasiyle en çok kuvvetli olmakta bulunduğunu kabul ederim... Bu tabirden maksadım yalnız silâh kuvveti olduğunu zan etmeyiniz, bilâkis asker olduğuma rağmen bu bence kuvvet muhassalasının* ¹¹ *vücuda getirdiği avamilin* ¹² *sonucusudur. Benim murat ettiğim manen, ilmen, fennen, ahlâken kuvvetli olmaktır. Çünkü bu saydığım hasailden* ¹³ *mahrum olan bir milletin bütün efradının en son silâhlarla techiz* ¹⁴ *olunduğunu farzetsek bile kuvvetli olduğunu kabul etmek doğru olmaz. Bugünkü cemiyet-i beşeriye* ¹⁵ *içinde insan olarak ahz-ı mevki* ¹⁶ *edebilmek için elbette silâh bedest* ¹⁷ *olmak kâfi değildir. Benim telâkkime* ¹⁸ *göre kuvvetli bir ordu denildiği zaman anlaşılması lâzım gelen mâna, her ferdi bilhassa zabiti, kumandanı icabat-ı medeniye* ¹⁹ *ve fenniye müdrük* ²⁰ *ve ona nazaran ef'al ve harekâtını tatbik eden yüksek ahlâkta bir heyettir. Şüphe yok ki yegâne gayesi, vazifesi, düşüncesi ve hazırlığı müdafaa-i vatana münhasır* ²¹ *kalan bu heyet memleketin siyasetini idare edenlerin en nihayet verecekleri kararlar hal-i faaliyete geçer. İşte orduya ve ordulara kumanda etmiş bir asker sıfatıyla bu nokta-i nazardan siyasete temas etmiş olabilirim. Memleketimi ve milletimi pek iyi tanıdığım ve muhtaç olduğu terakkiye mazhariyet için huzur ve sükûn ile, fakat her halde hürriyet ve istiklâli masun* ²² *olarak çok devamlı çalışmak lüzumuna kani* ²³ *bulduğum cihetle bu kanaati tatmin edecek, yani bize huzur*

¹¹ Toplamdan doğan sonuç.

¹² Amillerin, etkenlerin.

¹³ Hasletler, yaradılış, huylar, sıfatlar.

¹⁴ Donatılmış.

¹⁵ İnsanlar topluluğu.

¹⁶ Yer almak.

¹⁷ Silâh elde.

¹⁸ Görüşüme, anlayışına.

¹⁹ Uygarlık gereksilikleri.

²⁰ Kavramış.

²¹ Sınırlanmış.

²² Korunulmuş.

²³ İnanmış.

*ve sükûn ve zaman-ı mesai*²⁴ bahşedecek münasebetlere iktiran edecek²⁵ dostluklara cidden taraftarım”.

Görüldüğü gibi, Mustafa Kemal ulusa ve orduya şunları demektedir: Her türlü bilimle birlikte ahlâk yönünden ve tinsel bakımdan yükselin, güçlü ordunun ilk koşulu andığım sıfatları taşımasıdır. Özerklik ve bağımsızlıktan vaz geçilemez, yani özerkliği (hürriyeti) sağlayan meşrutiyet ve bağımsızlık bırakılamaz; başka bir deyimle, yabancı bir devletin koruyuculuğu (mandası) altına girilemez. Bu yönler gözönünde tutularak rahat çalışabilmek için gereken dostluklar aranmalıdır.

Böylelikle Mustafa Kemal, ümitsizliğe kapılanlara, yabancılara yanaşıp yurdu onlara peşkeş çekmeye kalkışanlara, ortaya çıkan durum karşısında sinmiş olanlara, yabancı buyruğu veya mandası altına girmekten başka çıkar yol görmiyenlere: “ahlâk, tinsel güç, çalışmak, geleceğe ümitle bakmak” yolunu göstermektedir.

Mustafa Kemal'in: “İşte bu orduya ve ordulara kumanda etmiş bir asker sıfatıyla bu nokta-i nazardan siyasete temas etmiş olabilirim” sözü üzerinde durmak gerekir. Bilindiği gibi, O, 1908 yılında İkinci Meşrutiyetin bittilenmesinden bu yana hep ordunun siyasa ile uğraşmamasını ve ancak yeni düzenin bekçiliğini yapmasını istemiş, bu yolda da durmadan çabalamıştı. Düşüncesini değiştirmiş olmak ve siyasaya karışmakla suçlandırılmamak için bunu söylemiştir.

Ancak şu yön de unutulmamalıdır ki Mustafa Kemal, yurt ve Meşrutiyet tehlikeye girince, hem siyasa hem de askerlik yoluyla ortaya atılmaktan kaçınmamıştır. Nasıl ki Adana'dan İstanbul'a gelince Tefik Paşa Hükümetine güven oyu verilmemesi için Mecliste Mebuslar arasında çalışacak ve ilerde yurdu kurtarmak amacıyla askerlik sıfatı üzerindeyken de siyasal alanda uğraşacaktır.

Gazetecinin İngilizler'le ilgili bir sorusuna Mustafa Kemal şu karşılığı verir:

“... *Kalbimde bugz ve adavet hissiyatı*²⁶ yer bulmamıştır. İngilizler'in Osmanlı milletinin hürriyetine ve devletimizin istiklâline riayette gösterdikleri hürmet ve insaniyet karşısında yalnız benim değil bütün Osmanlı milletinin

²⁴ Çalışmak için zaman.

²⁵ İlişkilere ulaşacak, ilişkiler sağlamaya varacak.

²⁶ Sevmemek ve düşmanlık duyguları.

İngilizler'den daha hayırlı bir dost olmayacağı kanaatiyle mütehassis olmaları ²⁷ pek tabiidir''.

Burada Mustafa Kemal İngilizler'e bir bakıma Osmanlı bağımsızlığına ilişmeyin demektedir. Ancak örtülü olarak da şunları anlatmak istemektedir: Padişahla bir olup, ulusun özerkliğini, yani Meşrutiyeti kaldırmaya kalkışmayın, padişah ve yeniden doğabilecek olan Hürriyet ve İtilâf Partisi İngiliz boyunduruğu altına girmek isterlerse buna aldırış etmeyin, asıl kazanılması gereken dostluk ulusun dostluğudur. O ise ancak özerklik ve bağımsızlığımıza saygı göstermekle elde edilebilir.

Atatürk 1922 büyük zaferinden ve Lozan Antlaşmasından sonra da Batı büyük devletleri ve hele İngiltere ile yakın dostluk kurmaya önem vermiş ise de, bunun acun siyaseti bakımından en doğru yol olduğunu İngilizler epey geç kavrayabilmişlerdir.

* * *

Mustafa Kemal'in 18 Kasım 1918 günlü Vakit gazetesinde çıkan demecinin başlıca kısımları aşağıdadır:

Gazeteci Bırakışmanın umulan biçimde uygulanmaması, yani Osmanlı Hükümetine zarar veren bir çok işlemlerin Bırakışma koşullarına uymadığına aldırılmadan yenen devletlerce yürütülmesi konusunu ele alması üzerine Mustafa Kemal şunları der:

"Hükümetimizle mütareke akdeden devletlerin ve bu devletler namına mütareke şartnamesini yapan Britanya Hükümetinin Osmanlılar'a karşı olan hüsn-ü niyetinden şüphe etmek istemem. Eğer mezkûr şartname ahkâmının tabikatında suitefehhümü mucip cihat ²⁸ görülüyorsa bunun sebebini derhal anlamak ve muhataplarımızla anlaşmak lâzımdır. Bittabi ²⁹ bu vazife hükümetlere terettüp eder ³⁰. Benim bildiğime göre Hükümetler bu bapta icabeden teşebbüsatta bulunmuş ve bulunmaktadır.

"Yalnız benim anlamadığım bir cihat varsa bu teşebbüsat neden milleti tatmin edici netayiç vermemektedir. Buna sebep olarak şimdi hatırıma gelen nokta şudur: İki Hükümet ricali beyninde bilmüzakere takarrür ettirildikten sonra emr-i icrası lâzım gelen hususat³¹ askerî kumandanlara terk olunuyor.

²⁷ Duygusunu taşımaları.

²⁸ İyi anlaşamamazlığı gerektiren yönler.

²⁹ Doğal olarak.

³⁰ Düşer.

³¹ Uygulanması gereken yönler.

Halbuki bu hususta askerler değil diplomatlar hal-i faaliyette bulunmak lâzımdır”.

Bırakışma görüşmelerinde Osmanlı adına bahriye nazırı, yani Hükümetin bir üyesi olan Rauf Orbay, Bağlaşık düşmanlar adına da İngiliz Amiralı Kaltorp (Calthorpe) bulunmuş idi. Bu son yön Mustafa Kemal'in söylediğine uymuyor görünüyorsa da anılan amiral, bağlaşık devletlerden aldığı yönetmeliği uygulamakla yetindiği için gerçekten karşı yanda da işi askerler değil devlet adamları yöneltmiş demektir.

Kendisi asker olduğundan askerlerin eğilimlerini pek iyi bilen Mustafa Kemal, onların bu gibi durumlarda kuvvete dayanarak ellerindeki metinleri işlerine gelen yöne göre genişletmeye pek eygin olduklarını ve hukuk kurallarıyla aşırı bağlanmayı sevmediklerini belirtmek istemiştir.

Gazetecinin bu işte ulusa düşen görevin ne olabileceğini sorması üzerine Mustafa Kemal şu karşılığı verir:

“Malûm-u âliniz millet doğrudan doğruya umur-u devlete karışmaz. Vekilleri olan heyet-i mebusanın itimadına mazhar bir hükümetin netice-i icraatına intizar eyler³². O halde bu hususta milletin en büyük vazifesi mebusları vasıtasıyla her suretle şayan-ı emniyet bir hükümetin mesned-i kuvasını teşkil etmektir³³.

Gazeteci sorar:

“Bugünkü Meclis-i Mebusanın milleti tamamiyle temsil etmediği hakkında ortalıkta kıl-ü kaal³⁴ vardır. Bu bapta fikr-i âliniz ne merkezdedir?”.

Mustafa Kemal bu soruya verdiği karşılıkla doğrudan doğruya siyasanın içine girer. Hem de Vahidettin'in sezilen, hattâ bilinen düşüncelerine de karşın bir durum takınır. Bunun üzerine kendisi bir kısım çevrelerce “İttihatçı” olarak damgalanır. Ancak yukarıda andığımız nedenler dolayısıyla, padişah ona pek güvenmemekle birlikte orduyu onun yolu ile elde tutmayı umduğundan, bu ve buna benzer söz ve davranışları üzerinde durmaz ve Mustafa Kemal İstanbul'da kaldığı altı ayı bir çarpıya uğramadan geçirdiği gibi, Anadolu'ya da geniş yetkilerle gönderilir. Onun gazeteciye karşılığı aşağıdadır:

“Bence bilhassa içinde bulunduğumuz bu müşkül ve pek nazik zamanda bu gibi kıl-ü kaaller kat'iyen tecviz edilemez³⁵. Bu kıl-ü kaaller hayat-ı meşru-

³² İşlemlerinin sonucunu bekler.

³³ Kuvvetlerinin dayanağı olmaktır.

³⁴ Dedikodu.

³⁵ Kesin olarak uygun sayılamaz.

tiyet için pek muzırdır. Bundan her meşrutiyetperver Osmanlı'nın suret-i kat'i-yede mücanebet etmesi ³⁶ en büyük vazife-i vataniyyedir. Bugünkü mebusanın bir takım tesirat ³⁷ altında intihap edilmiş olduğu hakkında kıl-ü kaal edenlere şu noktaları hatırlamak lâzımdır. Evvel emirde, yapılan dedikodular için zaman ve zemin hiç bir suretle müsait değildir; sonra alelülak ³⁸ her memlekette bu gibi intihabat icra edilirken araya bir takım tesiratın karıştığı da inkâr edilemez. Bunlardan sarf-ı nazar ³⁹ Osmanlı Milletinin timsal-i meşrutiyeti ⁴⁰ bugünkü Meclis-i Mebusanımızdır. Bu heyeti vücude getiren azanın intihap olundukları devairden ⁴¹ bir kısmı elyevm ⁴² yeni bir intihap icrasına müsait ⁴³ olmıyan bir vaziyet-i fevkalâde içinde bulunmaktadır. Binaenaleyh sadece bu noktayı düşünmek bu meseleyi daha ziyade tamikten ⁴⁴ dolayı tahaddüs edebilecek ⁴⁵ fenalıkları gösterir. Her halde millet ve memleketimizin pek ziyade muhtaç olduğu sulhü takarrür ettirecek Hükümetin hal-i hazırdaki ⁴⁶ Meclis-i Mebusanımıza istinat etmesi ⁴⁷ bir zaruret teşkil etmektedir”.

Bu demeç Mustafa Kemal'in Birakışmadan sonra İstanbul'da geçirdiği altı ay boyunca güdeceği siyasanın, bulunacağı çabaların, daha sonra da Anadolu'ya geçince yapacaklarının ana çizgilerini belirtmektedir.

O, her şeyden önce, ulustan, Meclisin güvenini taşıyan ve onunla geçinebilecek olan bir hükümeti desteklemesini istemektedir ve ancak bu yapılırsa karşılaşılabilecek güçlük ve tehlikelerle en uygun koşullar içinde uğraşılabilceğini söylemektedir.

O sırada padişah, var olan Meclisle geçinmesi pek güç olmıyan Ahmet İzzet Paşa Hükümetini düşürmüş ve Meclisle geçinmeyeceği belli bulunan, hele günün gerekliklerine daha az uyabilecek olan Tefvik Paşayı sadrazam yapmıştı.

³⁶ Kesin olarak sakinması.

³⁷ Etkenler. Meşru olmıyan etkenler anlamında kullanılmış

³⁸ Sorumsuzluk içinde, hiç bir bağla bağlı olmıyarak, başıboş olarak. Burada “çekinilmeden denilebilir ki” gibi bir anlamda kullanılmıştır.

³⁹ Vaz geçelim.

⁴⁰ Meşrutiyetinin simgesi.

⁴¹ Dairelerden. “Seçim bölgeleri” anlamında kullanılmış.

⁴² Bugün.

⁴³ Uygun.

⁴⁴ Derinleştirmekten.

⁴⁵ Ortaya çıkabilecek.

⁴⁶ Şimdiki, bu sıradaki.

⁴⁷ Dayanması.

Mustafa Kemal açıkca söylemiyerek bu olayı imlemektedir. O, bu gibi düşüncelerle İzzet Paşanın yeniden sadrazam olmasına ve buna bir ilk adım olarak da Tefvik Paşanın Meclisten güven oyu alamamasına çalışacaktır. Ancak mebuslar, en çok üzerlerindeki İttihatçılık damgasının verdiği çekingenlik yüzünden buna yüreklene meyip yeni sadrazama güven oyu vereceklerdir.

Bundan başka Mustafa Kemal Meşrutiyetin elden gitmesi ve yine her türlü denetleme dışında müstebit bir yönetimin yerleşmesi kaygısındadır. Ayrıca da hükümetin barış görüşmeleri sırasında bir meclise, hele savaş sırasında düşman eline geçmiş bölgelerin temsilcilerini de kapsayan bir mebusan meclisine dayanmasını istemektedir.

O sırada yenen devletlerin yendikleri düşmanlarıyla hiç bir tartışmaya yer vermeden barış antlaşmalarını birer dikta biçiminde zorlamak düşüncesinde oldukları bilinmiyordu. Onlar bu yolu tuttuklarında, Osmanlı Hükümetine zorlayacakları barış antlaşması Meclisten geçerken İmparatorluktan ayrılan yerler mebuslarının kesin bir protestoda bulunmaları tinsel bakımdan büyük bir önem taşırdı. Bundan başka, Bırakışmanın yenen devletlerce biteviye kötüye kullanılması karşısında Meclisten yükselecek sesler onları her halde huzursuz kılardı, nasıl ki kılmıştır da ve az da olsa gitgide çekingen yapardı. Meclisi bu devletlerin dağıtması ise Mart 1920 'de olacağı gibi, yurttan büyük coşkunluklar yaratır ve dışarıda da zamanla genişleyecek tepkiler doğururdu.

Mustafa Kemal daha sonraları Anadolu'ya geçince hep bir meclis veya heyete dayanarak çalışmayı kural edinecektir. Samsun'a varışından az sonra Sivas'ta bütün yurdun temsil edileceği bir kongre toplanmayı kararlaştırması, pek esaslı biçimde toplanmasa bile bu kongrenin seçtiği Heyeti Temsiliye'ye dayanmaya önem vermesi, sonra Meclisi Mebusanın toplanması için hükümeti zorlaması, bu meclis işleyemez olunca Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisini kurması hep aynı görüş ve düşüncenin sonucudur. Bu yönleri belirttikten sonra Mustafa Kemal'in demecinin kapsadığı ana düşünceleri gözden geçirelim. Ona göre:

1) Durum o ölçüde naziktir ki, geçmişî kurcalayarak onu daha da ağırlaştırmaktan sakınılmalıdır.

2) Geçmişle ilgili düşüncelerle, yani Meclisi Mebusanın seçiliş biçimine takılarak onu kötülemek ve onun dağılmasına yol açmak hem Meşrutiyetin elden gitmesini gerektirir, hem de Osmanlı Hükü-

metini yenen devletler karşısında önemli bir dayanaktan yoksun kılar.

Bunu söylerken Mustafa Kemal bir yandan Vahidettin'in ağabeyi II. Abdülhamit gibi istibdada eğilimli olduğunu ve meclislerce denetlenmeyi istemediğini düşünüyor, öbür yandan da sömürgeci devletlerin karşılarında halkça seçilmiş bir meclis yerine tahtı ve rahatı tehlikeye girince boyun eğmekten çekinmeyen bir müstebit görmeyi işlerine daha elverişli saydıklarını, o günkü padişahın da bu eğilimdeki müstebitlerin en ileri gidenleri niteliğinde olduğunu biliyordu.

Bunlara bakarak Mustafa Kemal, Mebusan Meclisinin dağıtılmamasını zorunlu sayıyordu. Böyle olması ve güdülmesini istediği siyasanın uygulanabilmesi için bir takım koşulların yerine gelmesi gerekirdi. Başlıcalarını aşağıda anıyoruz:

a) Mebuslar, esas bakımından, beş yıl önce baskı altında seçtirilmiş olduklarını, savaş boyunca onun çok kötü biçimde yönetilmiş olmasına, ayrıca da vurgun yoluyla halkın soyulup ezilmesine karşı etkili olarak dikilmemiş olduklarını unutmuyarak, bir kere güven oyu vermiş oldukları hükümete karşı biteviye dikilmemeli, seslerini aşırı yükseltmemeliydiler.

b) Mebusan Meclisinin çoğunluğu İttihat ve Terakkinin artık öldüğünü, onu Teceddüt ve başka adlar altında yaşatmaya kalkışmanın saçma ve zararlı olduğunu, bu partiyi tasfiye için Hükümetce alınan ölçemlerin hele halkı soyup aç bırakmakta vasita olarak kullanılan sözde ekonomik kuruluşlara ve varlıklarına el konulmasını, bu işte aşırı da gidilse, doğal saymalı ve hiç olmazsa öyle görmeliydi.

c) Mebuslar bırakışma koşullarının yenen devletlerce çiğnemesinde hükümeti suçlu sayarak kınayacakları ve onu şaşkına çevirecekleri yerde, bu işte düşmanların Bırakışmaya aykırı davranışlarına karşı koymak yönünde hükümeti var güçleriyle desteklemeleri ve herkese Meclisle hükümetin elele vermiş olarak tam bir anlaşma içinde çalıştığı duygusunu vermeyi en önemli bir görev bilmeliydiler.

d) Öbür yandan Hükümet de bir meclise, hele içinde savaş sırasında edimsel olarak elden çıkmış, ancak hukuk bakımından Osmanlı olan bölgelerin mebuslarını kapsayan bir meclise dayanmanın kendisine vereceği gücün değerini anlamalıydı. Onun bunu anlaması, hele anlayınca ona göre davranması için padişahın da aynı düşüncede olması gerekirdi. O ise, yukarıda dediğimiz gibi, kendi

kesin nüfuzunu azaltacak her türlü ulusal denetlemeye karşı ve bir an önce Meclisten kurtulmak istiyordu.

Vahidettin'in esas isteği bu iken bahane olarak yenen devletlerin Osmanlı'nın savaşa katılmasına, türlü kötülöklere ve Ermeni tehcirine karşı dikilmemiş olan bir meclisin bu işlerde Sait Halim ve Talât Paşa hükümetlerinin suç ortağı sayılması gerektiğini ve onun yüzünden barış koşullarının daha ağırlaştırılabileceklerini ileri sürmekteydi. Bu iddiasını da belirli belirsiz biçimde İngiliz papazı Fru (Freuv) gibi gizliden gizliye temas ettiği yabancı akıl hocalarının kendisine doğal olarak üstlerinden aldıkları yönergelerle uyarak bu yoldaki fısıldamalarına dayamaktaydı.

Hükümeti ise padişah seçmişti ve üyeleri ona bağlı idiler. Bu koşullar altında pek büyük çoğunluğu İttihatçı olan, her şeyden önce adı değişmiş de olsa bu partinin ve Almanya'ya kaçmış olan onun büyüklerinin her bakımdan varlık ve durumunu korumayı düşünen, kuşkulandığı hükümeti güçsüz bırakmak için elden geleni yapan, padişaha ise hiç güvenmeyen Meclisle Vahidettin'e bağlı hükümetin zamanın gerektirdiği gibi tüm bir dayanışma içinde çalışmaları imkânsızdı. İki yanda da bütün öbür düşünceleri bırakarak birbirine sarılacak kadar anlayış ve başka her türlü çıkarı unutacak ölçüde bir yurtseverlik yoktu.

Üzerinde durulması gereken bir yön de İngiliz Hükümetinin başlangıçta İttihatçıların işbaşında kalmalarını istemiş olmasıdır. Amaç, onlara istekleriyle girdikleri savaşı kaybetmiş olmak sorunluluğuna ek olarak öldürücü bir başarı da kabul etmek sorunluluğunu yüklemektir. İngiltere Dışişleri Bakanı Balfur (Balfour) 'un Amiral Kaltorp (Calthorpe) 'a vermiş olduğu yönerge bunu gösterir⁴⁸.

Tinsel ve edimsel bakımdan ezik bir durumda kalması beklenen İttihatçıları işbaşında görmeyi daha uygun bulan ve onlarla barışın hem daha kolaylıkla yapılacağına, hem de ne ölçüde haksız ve insanlıkla insaf dışı barış koşulları zorlansa İttihatçıların bütün dünyada propagandası yapılmış olan geçmişteki zulümleri ele alınarak acun kamu oyuna karşı daha başarı ile savunulabileceğine inanan yenen devletler, demin dediğimiz gibi, başlangıçta İttihat ve Terekki muhalflerinin güc kazanmasını istememişlerdir.

⁴⁸ Bk. Belleten, C. XXX, S. 118: Hikmet Bayur (Birinci Genel Savaşın sonra yapılan Barış Antlaşmalarımız, II).

Hattâ bu düşünce ile, başta İngiltere olmak üzere Bağlaşıklar, daha önceleri yurt dışına sığınmış olan İttihat ve Terekki muhaliflerinin en tanınmış ve atılganlarının yurda dönmesine bir süre izin vermezler.

Ancak İstanbul'da ve ülkede Bırakışmanın yenen devletlerce her türlü içtenlik ve insaftan uzak, çok kötü bir biçimde Türklük zararına uygulanmasının doğurduğu tepkiler görülüp Bağlaşıklara ve onların her buyruğuna boyun eğen hükümete karşı direnmeler çoğalınca, bu durum İttihatçıların eseri sayılmış ve ona göre ölçem almak istenilmiştir.

Gerçektense bu durum kendini aldatılmış ve böylelikle silâhları elinden alınmış bilen bütün halkın paylaştığı duyguların sonucuydu. İttihatçıların da bu duyguya katılmaları ve kendi yerlerine işbaşına geçenleri kötüleyerek ve acizlerini belirterek yeniden ulusun gözüne girmek için onu sömürmeleri doğal idi.

Yenen devletler ise Türkler'deki karşı koyma eğilimini tüm olarak bir İttihatçı işlemi saydıklarından, bunu önlemek için yurt dışındaki İttihat ve Terekki muhaliflerinin yurda dönmelerinin çıkarlarına uygun olacağını düşünürler ve bu inanca vardıktan sonra onların Türkiye'ye girmesine izin verirler. Bunu yapmakla Hürriyet ve İtilâf gibi partilerin güc kazanmalarını sağlamak isterler.

Yunan ordusunun İzmir'e girmesi üzerine görülen Türk şahlanması ve Ege'deki Yunanlar'a karşı bir cephe kurulması da pek büyük ölçüde İttihatçı kışkırtmalarının bir sonucu sayılarak andığımız siyasa değişikliğinin daha köksel bir biçim almasının nedenleri arasındadır. İttihat ve Terekki muhaliflerini kullanarak Yunanların işini kolaylaştıracak yardımcıları elde edilmesi ve hazırlanan ezici barış antlaşmasının kabulünü Türk ulusuna zorlamak yolunda destekleyiciler sağlanması istenilmiştir.

Padişah ile onun hükümetinin bu incelikleri sezdiklerini gösteren belirti yoktur. Onlar kurtuluşun güçlü olmakla ve hele hükümet, Meclis ve ulusun biri birine sımsıkı bağlı olmasının sağlayacağı güçle değil, yalnız ve yalnız İngiltere'ye yaranmakla elde edileceğine inanmış ve bunu amaçlarına da uygun bularak ona göre davranmış-

⁴⁹ Bu yön üzerinde "Atatürk, Hayatı ve Eseri" adlı eserimizde (S. 240 v. d.) bir takım ayrıntılar vardır.

lardır. Bu işte ne ölçüde yanıldıklarını baş tercüman Rayan'ın kalemiyle yukarıda anlattık.

Mustafa Kemal ise her şeyden önce güçlü olmak gereksiliğini ta ilk günden anlamış ve andığımız demeciyle bu düşünceyi ortaya atmıştır. Onun sadrazam ve hiç olmazsa harbiye nazırı olacağı bir hükümet bu yolu tutar ve başarılar sağlayabilirdi. Ancak onun böyle bir mevkie gelmesini padişah düşünmüş olabilirse de, bunu yapmamıştır. Yapsaydı da Bağlaşıklara karşı dayatmak için değil, sırf orduyu boyun eğdirmeye yarar diye yapardı.

Teceddüt Partisi adı altında toplanmış olan İttihatçılar ise Mustafa Kemal'in böyle bir mevkie getirilmesini kesin olarak istememişlerdir.

MUSTAFA KEMAL'İ ALIP GÖTÜRMEK İSTEYENLER

GOTTHARD JAESCHKE

İtalyan Hariciye Vekili Conte Sforza'nın¹ hatıralarına göre, 1919 yılının hemen başında "Babıâli ve İngiliz memurlarının Mustafa Kemal'in adı ile bir kuvvet doğacağını hissetmeleri üzerine" İngiliz ajanlarının onu tevkif edip Türkiye'den sürgüne "dans quelque Malte" göndermeyi tasarladıkları söylentisi İstanbul'da yayılmıştı. Plân duyulur duyulmaz - "İstanbul'da her şey biliniyor" (!) -, Mustafa Kemal'in arkadaşları gelip, herhangi bir tehlike karşısında İtalyan Elçiliğine iltica edip etmiyeceğini soruyorlar. Cevabında "İtalyanın eski kahraman düşmanını korumaktan tabii çekinmeyeceğini" söylüyor. Bu cevap hemen duyuldu ve İngiliz gizli servisinin diplomatik yoldan harekete geçmesini durdurmaya yetti.

Mustafa Kemal meseleyi biraz değişik olarak anlatıyor²: "Bir gün A... Bey, bir İtalyan şahsiyetinin Fethi Bey ve benimle görüşmek arzusunda bulunduğundan bahsetti. Bir İtalyan mimarının evinde buluşacaktık. Teklifi kabul ettik. Bonmarşe'nin karşısında büyük bir apartman! Çaydayız. Bahsedilen zat: —Ben Türkiye'nin hakikî dostuyum, diye hemen söze başladı. Falih Rıfkı Atay'a göre Sforza'dan başkası olmayan bu şahıs Mustafa Kemal'e, şimdiki zayıf hükûmet yerine yeni bir hükûmet teşkil edebilecek bir teşkilâtın olup olmadığını sordu: "İttihat ve Terakki Fırkasından bahsettiğine, bizi de fırkanın reisleri arasında saydığına şüphe yoktu³. . . . Biraz da imtihana benziyen bu konuşmadan nasıl bir netice çıkacağını düşü-

¹ Carlo Sforza, *Les Bâtisseurs de l'Europe Moderne* (Paris 1931), pp. 358 et seq.

² Falih Rıfkı Atay, 19 Mayıs (Ankara 1944); Atatürk'ün Bana Anlattıkları, Sel Yayınları (İstanbul 1955); Atatürk'ün Hâtıraları 1914-1919 (Ankara 1965). Mart 1926 da yazdırılan metnin ilk kısmı (Büyük Gazinin Hâtırâtından sahifeler: Hâkimiyeti Millîye ve Milliyet, 13-III—12-IV 1926) Jean Deny tarafından iyi bir tercümesi yapıldığı halde (*Revue des Etudes Islamiques*, Tome I, 1927, pp. 119-222), Hâtıraların ikinci kısmının böyle bir tercümesi maalesef yoktur.

³ "Söz" 30-XII-1918 de tezkibine rağmen (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasî Partiler* (İstanbul 1952), s. 413, n. 9).

nüyordum. O günkü hükümeti biraz daha tenkit ettikten sonra, bize veda etti ve gitti.”

Sforza (biraz sonra?) “Arnavut aslından bazı kimselere şöyle bir sır da emanet etmiş: “İzmir ve havalisini Yunanlılara işgal ettireceklerdir... Yunan istilâsına karşı silâhlı teşkilât yapmalısınız... Bu iş için İtalya’nın istenildiği kadar silâh ve malzeme vereceğini de temin ediyormuş. Bu teklifi dinliyenler ... böyle bir mukavemet teşkilâtının başına geçebilecek bir kumandan bile bulmuşlar: ben!... —Bunu yapar mı? diye sormuş. —Emin olunuz, cevabını vermişler.”

Tepebaşındaki İtalyan Başkonsolosluğunda yeni bir buluşmada Sforza birdenbire: —Ekselâns, herhangi bir tehlike karşısında sefaret-hanenin emrinize hazır olduğunu ben de söyleyebilirim, dedi. Yıldırım la vurulmuşa döndüm, teessürümü saklamak için nefsimi güç tuttum. İtalyan tebaası mı oluyordum? Dedim ki: —Beni buraya mühim bir şeyden bahsetmek için siz davet etmişsiniz. Bu mühim şeyi dinlemek istiyorum. Bir an durdu, —Ha, dedi, bu mülakatı sizin de tanıdığınız arkadaşlarınız istediler. Öyle pek mühim bir mesele bahis mevzuu değildi! —O halde fazla rahatsız etmiyeyim! dedim ve kalktım.”

Bugün Sforza’nın ve Mustafa Kemal’in birbirine zıt olan ifadelerinden tarihî hakikatı oldukça açık bir şekilde belli edecek bir netice çıkarmak kolay değildir. Yalnız Mustafa Kemal’in İngilizler tarafından boşuna plânlanmış olan tevkifi hususu Sforza’nın fantezi ve efsane âlemine ait olduğu hiç şüphesiz görünüyor. Çünkü o sırada İngilizlerin —aynı suretle Padişahın!— ona tam güveni vardı. Bunu mülakatlarında maharetle formüle bağladığı birçok beyan-lariyle, bilhassa İngilizlerce bilinen Enver Paşaya muhalefeti ile kazanmıştı. Kendisine güven 30 Nisan 1919 tarihli irade ile “Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişliği” ne tayinine kadar muhafaza edilmiştir. Sir Andrew Ryan buna dair şöyle yazıyor⁴:

“1919 ilkbaharında Türk Hükümeti Anadolu’da merkez tarafından kontrolü daha iyi düzenlemek amacıyla birkaç umumî müfettişlik

⁴ a) “Minber” 17-XI-1918 (Türk Dili, XVII, 1967, s. 91); b) “Vakit”, 18-XI-1918 (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (A. S. D.), III, 1961, s. 1); c) G. Ward Price, Extra-special Correspondent (London 1957), p. 104.

⁵ A. Ryan, The Last of the Dragomans (London 1951), p. 131.

kurulmasına karar verdi. Tayin ettiği ilk ve güvenilir tek müfettiş⁶ Mustafa Kemal'di. Kendisini en seçkin asker olarak göstermiş, fakat bu zamana kadar göze çarpan hiçbir siyasî rol oynamamıştı. İtiraf etmeliyim ki, Damat Ferit benimle Müfettişliğin şeması hakkında konuştuğunda onun adı bana hiçbir şey ifade etmedi. Tasarıya bile güvenmedim ve onun bilgisi (wisdom) üzerinde şüphem olduğunu beyan ettim. Damat Ferit Mustafa Kemal'le yemek yediğini ve ondan memnuniyet verici sadakat vaadleri aldığını ve bunları bir subayın ve centilmenin yemini olarak kabul ettiğini anlatarak beni temin etti. Ferid'in vaziyetinin çok açık ve samimî (genuine) olduğunu zannediyorum.”

Mustafa Kemal'in tayini hakkında İngilizlerin tam bilgiye sahip oldukları bu suretle anlaşıldığına göre, Bıyıkhoğlu görüşünde haklıdır: “M.K.P.'ya bu kadar geniş salâhiyetler veren tarihî talimatın (6 Mayıs 1919 tarihli), ordu ve memleket üzerindeki sıkı işgal kontrolüne rağmen nasıl hazırlanıp kabul olunduğu da gerçekten aydınlanması gereken bir muammadır⁷.” Mustafa Kemal'in kendisi muammayı çözecek iki işarette bulunuyor: 1— “Bu vâsi salâhiyetin... bana nasıl tevdi edildiği mucibi istigrahınız olabilir! Derhal ifade etmeliyim ki, bana bu salâhiyeti onlar bilerek ve anlıyarak vermediler⁸.” 2— “Bâbîâlî ve saray benim hakkımda derin gaflet içinde bulunuyorlar. Meseleden henüz İngilizlerin haberleri yoktur⁹.” Foreign Office dosyalarında Mustafa Kemal'in tayini hakkında Calthorpe'un raporu olmamasından, İngiliz Yüksek Komiserinin (High Commissioner) olayı bildirecek kadar önemli bulmadığı tahmin edilebilir. İngiliz Yüksek Kumandanlığı da (C.-in-C. Army of the Black Sea)¹⁰ ihtimal geniş salâhiyetli talimata dair bilgi almamıştı.

Halbuki o zamanın pasaport talimatnamesine göre İstanbul'dan ayrılmak isteyen herkes İngiliz vizesi almak zorunda idi. John Godolphin Bennett şunları yazıyor¹¹: “Padişah Müttefik Yüksek Komiser-

⁶ Gerçekten üç Müfettişlik teşkil edilmişti, birincisi Mustafa Fevzi Paşa (Çakmak) nın, ikincisi Mersinli Cemal Paşanın idaresinde idi.

⁷ Tefrik Bıyıkhoğlu, Atatürk Anadolu'da (Ankara 1959), s. 42.

⁸ Nutuk, I, s. 7.

⁹ Yunus Nadi, M. Kemal Paşa Samsun'da (1955), s. 17.

¹⁰ General Sir George Milne 27 Nisanda Kars'ta idi: Alfred Rawlinson, Adventures in the Near East (London 1923), p. 177.

¹¹ J. G. Bennett, Witness. The Story of a Search (London 1962), p. 23.

leriyle Türk ordusunda harb haline son vermek amacıyla Mustafa Kemal Paşa ile maiyetinin gönderilmesi hususunda anlaşmaya vardı. 22 yaşına girdiğim 8 Haziran doğum günümde, bir Türk kurmay subayı çalışma odama geldi ve M. Kemal Paşa ve arkadaşları için vize rica etti. Listeye bakınca 35 faal kurmay general ve albayı farkettim. Vize vermek istemedim ve talimat rica ettim. İngiliz Karargâhında görevli kurmay subayına, listenin bende sulh değil, daha ziyade harp yapacak bir heyet tesiri bıraktığını söyledim. İngiliz Yüksek Komiserliğine soruldu. Tahminen bir saat sonra vizelerin yapılması için talimat aldığım da bana: “M. Kemal Paşa Padişahın tam güvenine sahiptir” dendi. “Burada M. Kemal’in 8 Haziranda çoktan Havza’da olduğu ve listede hiçbir generalin bulunmadığı kaydedilebilir¹². Buna rağmen Bennett tarafından bildirilen olaydan şüphe edilemez.

Bennett’te kendini hissettiren şüphe M. Kemal’in Samsun’a hareketinden biraz önce İsmail Hakkı Tevfik (Okday) de anlamını buldu. Bu şüphe üzerine Yüzbaşı Neş’et’in M. Kemal’e haber verdiği tevkif plânı söylentisi ortaya çıktı. O yolculuğunun birinci kısmında, Şişli’den limana kadar biraz kendisine arkadaşlık eden Hüseyin Rauf’a (Orbay) bundan söz edince, Rauf: “Canım, tevkif etmek istiyorlarsa, dışarı çıkmanızı neden beklesinler, burada etmelerine ne mâni var?” dedi. Aynı şekilde M. Kemal’i Samsun’a götüren “Bandırma” vapurunun bir İngiliz muhribi ile boşuna takip edildiği hikâyesinin de efsane âlemine ait olduğu meydandadır.

Herhalde General Milne’de Kafkasya’dan döndükten sonra şüphe uyanmış olacak ki, M. Kemal’in Samsun’a varışı ile aynı günde, 19 Mayıs’ta Harbiye Nezaretine yazılı olarak sordu: “Dokuzuncu Ordunun bir teşkilât icabı olarak lâğvedildiği anlaşılınca Dokuzuncu Ordu Kıtâatına bir Müfettişi Umumî ve Dokuzuncu Ordu için dahi bir Erkânı Harbiye Reisi ile büyük bir Erkânı Harbiye Heyetinin neden dolayı Sivas’a izam olunmakta olduğunun anlaşamadığını zâtı âlinize iş’ar eylemekle mübahiyim. Bu zâbitanın ne gibi vezaif ifa edeceklerinin ve mutasavver tensikat mahiyetinin neden ibaret olduğunun lütfen izah buyurulmasını istirham eylerim.” Cevat Paşa (Çobanlı) 24 Mayıs’ta cevap verdi: “. . . Konyadaki Yıldırım Kıtâatı Müfettişliği gibi olmak üzere Üç ve Onbeşinci Kolordular için Doku-

¹² Mehmet Arif, *Anadolu İnkılâbı* (İstanbul 1924), s. 26; Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli, I* (İstanbul 1964), s. 194.

zuncu Ordu Kıtıaatı Müfettişliği ihdas olunmuştur. Bu Müfettişlik fazla olarak havalideki esliha, sürgü kollariyle kamaların sürati mümkünle ile sevkine ve hiç bir asayişsizliğin meydana gelmemesine gayret edecektir¹³". Milne bunun üzerine rahatladı!

Damat Ferid de önce şüphe etmedi. Mustafa Kemal'in "makamı aidine" görevine başladığını bildirmesi üzerine¹⁴, 21 Mayıs'ta ona telgraf çekti¹⁵: "... Kemali sıhhat ve âfiyetle Samsun'a muvasalat buyurduklarından mütehasıl mesruriyetle kâffe umurda (!) muvaffakiyatı aliyeleri temennisindeyim..." Samsun 9 Mart 1919'dan beri İngilizlerin işgali altında bulunduğundan M. Kemal oraya vardığı gün bölgesinin bütün askerî ve sivil makamlarına bilgi verirken¹⁶: "Samsun'da birkaç gün kalacağım.", işgal subaylarıyla bağlantı kurup İstanbul'daki şeflerinde görülen şüpheyi dağıtmaya da dikkat ediyordu. 22 Mayıs'ta Harbiye Nezaretine rapor gönderdi¹⁷: "Bugün erkânı harbiyemden birkaç zatı, sureti mahsusada Samsun İngiliz siyasi mümessili Yzb. Hurst, askerî kontrol memuru Yzb. Salter ve siyasi kontrol memuru Yzb. Miles ile temas ve mülakat ettirdim"¹⁸. Temasta Samsun Sancağındaki şakavet sebeplerini de görüştüklerini 21 Mayıs tarihli raporunda bildirdi¹⁹: "Rumlar, Müslümanları tehyiç ve dilgir eden siyasi emellerinden vazgeçerlerse şakavetin derhal kalkacağı ve bu takdirde İslâm çetelerinin ortadan kaldırılması mümkün ve lüzum görülürse askerî tedbirlerle tenkili tabii bulunacağı bildirilmiştir..."

Öte yandan Hurst 21 Mayıs'ta rapor gönderiyor²⁰: "Genel durum birkaç günden beri daha sakinledi... Kâmil (sic!) Paşa 19 Mayıs'ta buraya geldi ve sükûneti sağlamak için içeriye doğru teftiş seyahatine hazırlanıyor. Onunla bölgenin genel durumunu görüştük." Fakat Mustafa Kemal (kaplıcada tedavi bahanesiyle!) Havza'ya gider gitmez, Samsun'da bulunan İngilizler karışıklık

¹³ Harp Tarihi Vesikalari Dergisi (= H. T. V.), no. 15-16; İngilizce metni: no. 493.

¹⁴ İstanbul basını, 21 Mayıs 1919.

¹⁵ Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz (İstanbul 1960), Vesikalari.

¹⁶ H. T. V. no. 62.

¹⁷ Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da, s. 49.

¹⁸ Husrev Gerede'nin 12-IV-1959 tarihli mektubuna göre belki Refet (Bele) ve Kâzım (Dirik) bu işle görevlendirilmişlerdir. (aynı yer).

¹⁹ H. T. V. no. 1051.

²⁰ Calthorpe'un 28 Mayıs tarihli raporu.

haberlerini aldılar ve kendileri Havza'ya gitmek zorunda kaldılar. Hurst 12 Haziranda buna dair şu raporu verdi²¹: "1 Haziranda tercümanım, Kontrol subayı Yzb. Salter ve Samsun'daki Hint Kıtası Kumandanı Yzb. Elliott ile beraber Samsun'dan ayrıldım. Bir akşam evvel Başpiskopos Germanos Havza'daki memuru papastan bir alarm haberi aldığını, Mustafa Kemal Paşa'nın orada hızla teşkilât kurduğunu ve birçok Rumun hapse atıldığını haber verdi. Bu beni General Deedes'in²² bir telgrafında geçen, Kemal'in görevi hakkındaki şüphenin sebebi ile bağlantı kurup kısa bir müddet için Havza'ya gitmeye sevketti. . . . Papas 30 Mayısta Camide fevkalâde bir namazdan sonra Belediyenin önünde bir miting yapıldığını, orada Mustafa Kemal'in bulunmadığını, fakat onun teşvikiyle tayin edilen reji memuru Fuat Efendinin ateşli bir konuşma yaptığını bildirdi²³. . . . Ertesi sabah (2 Haziran) M. Kemal'i ziyaret ettim. Beni dürüst bir tarzda kabul etti. Görevinden herhangi bir şüphem olduğunu belli etmedim. Genel durumdan ve emniyeti sağlayacak etkili tedbirlerden konuştuk. Havza'da içmece tedavisi yaptığını, belki bir müddet daha orada kalacağını; sonra birkaç gün için Amasya'ya ve oradan Trabzon (!) ve Erzurum havalisine gideceğini söyledi. . . . Oradan Kaymakam Fahri Beyi ve içinde dokuz Rum bulunan cezaevini ziyaret ettim. . . . Durumun fena bir gelişmede olduğu (mischief was afoot) hissi ile. . . . Havza'dan ayrıldım. . . . 30 Mayıs tarihli mitingde Mustafa Kemal'in hazır bulunması istifasını haklı göstermeğe yetebilir. . . ." Hurst'ün kendisi Samsun'a döndükten sonra (11 Haziran) korkaklıkla suçlanma şanssızlığına uğradı ve Harp Divanına verildi, takibinden ancak Foreign Office'in ricasıyla kurtuldu.

Mustafa Kemal Hurst'un Havza'da kendisini ziyaretinden az sonra Hükûmeti ve İngilizleri aldatmak için kullandığı maskeyi bütünüyle attı. Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa 2 Haziranda ona Calthorpe'un Sivas Vilâyetindeki Ermeni muhacirlerinin ümitsiz vaziyeti dolayısıyla yazdığı 24 Mayıs tarihli notasının suretini gön-

²¹ Calthorpe'un 21 Haziran tarihli raporu.

²² Calthorpe'un yanında atâşe militer 17-XI-1918 - 1-VIII-1919; Krş; Robert W. Graves, *Storm Centres of the Near East* (London 1933), p. 323 ve John Presland (= Gladys Skelton), *Deedes Bey* (London 1942), müellif haklı olarak D.'nin o zaman günlük not defteri tutmadığına üzülüyor (p. 302).

²³ Krş.; Zübeyroğlu Mehmet Fuat, *Yurdumuz Havza* (İstanbul 1925), s. 38: yanlışlıkla 3-VI-335 cuma günü yazılıdır (salı günü!).

dermesi üzerine, ayın 3 ünde cevap verdi²⁴: "...İtilâf Devletleri milletimizin hukuk ve istiklâline riayetkâr kaldıkça ve millet, devletin tamamii masuniyetinden emin bulundukça anâsırı gayri Müslimenin duçarı haşyet olmasının hiçbir sebebi yoktur... Fakat istiklâl ve mevcudiyeti milliyeyi imha ve bekayı hayatı tehlikeye îsal eden işgali kasıt ve teaddi gibi İzmir havalisinde görülmekte olan fiiliyatın zuhurâtı mümasilesine karşı ne halkın heyecan ve te'sirâtı vicdaniyesini ve ne de buna müstenit tezahürâtı milliyeyi men ve tevkif için nefsimde ve hiç kimsede kudret ve takat göremeyeceğim gibi, bu yüzden tahaddüs edecek vakayı ve hâdisat karşısında mesuliyet kabul edebilecek ne kumandan ve ne de mülkiye memuru ve ne de hükümet tasavvur ederim."

Artık tevkifinin tam zamanı idi. General Milne bunun için Harbiye Nezaretine 6 Haziranda nezaketle yazılmış bir dilekçenin ihtiyatlı şekliyle teşvikte bulundu²⁵: "Kemal Paşa ile maiyeti erkânının vilâyetlerde isbatı vücut etmelerinin arzu olunmadığını Zâtı Samilerine arz ile kesbi mübahat eylerim. Hali hazır itibariyle kesbi temeyyüz etmiş bir Paşanın maiyeti erkânıyla beraber memleket dahilinde dolaşması efkârı umumiyeyi taciz edeceği gibi askerlik nokta-i nazarından dahi kendi mesaisine bence bir lüzum görülmemektedir. Kemal Paşa ile maiyeti erkânının *derhal*²⁶ İstanbul'a avdeti için emir buyurmalarını talep eylerim."

Mustafa Kemal Cevat Paşadan İngilizlerin isteği üzerine İstanbul'a geri dönmesi için vaki olan daveti haber alınca, Padişaha doğrudan doğruya gönderdiği telgrafta şunları diyordu²⁷: "...Şevket-meabım!... Ali İhsan ve Yakup Şevki Paşaların âkıbetine²⁸ giremeyeceğim... Malta'ya gitmek veyahut en hafif olarak hal-i ataletle mahkûm edilmek gibi ihtimaller karşısında bırakıldım ve... eğer icbar edilirse memuriyeti âcizanemden istifa ederek kemakân Anadolu'da ve sinei millette kalacağım ve vezaifi vataniyeme bu kere daha sarîh hatvelerle devam edeceğim..."

²⁴ H. T. V. 95, 1054 (5 Haziran tarihli mükerreri mi?).

²⁵ H. T. V. no. 17; İngilizce metni: no. 494.

²⁶ İngilizce orijinalinde altı çizilmiştir: *immediate*.

²⁷ A. S. D. I, S. 16; M. Kemal'in B. M. M. inde 24 Nisan 1920 tarihli nutku.

²⁸ Ali İhsan 2. III. 1919 da İngilizler tarafından tevkif edildi ve Malta'ya götürüldü; Yakup Şevki aynı şekilde mahkûm edilmiş, fakat rahatsızlığı dolayısıyla 21. IV. 1920 tarihine kadar serbest bırakılmıştı. (Türk İstiklâl Harbi, I, s. 171).

Mustafa Kemal Büyük Nutkunda (Nutuk) Hükûmetin kendisini entrikalarla İstanbul'a veya "tebdili hava için" (!) başka bir yere izinli olarak getirmeğe uğraştığını açıkça anlatıyor. Zor kullanmaktan henüz korkuluyordu. Samsun'da bulunan kontrol subayı (Repatriation officer) Yzb. Perring de, 22 Haziranda Amasya'da onu ziyaret ettikten sonra gönderdiği raporda, ancak Antalya ve İzmir'in işgaliyle mütarekeyi bozan Müttefiklerin tutumundan acı hayal kırıklığına uğradığını söylediğini bildirebildi²⁹.

Fakat yalnız istifasını değil, tevkifini isteyecek kadar aşırı gidenler vardı. Onlardan Ali Galip Sivas Valisi Reşit Paşaya: "Senin yerinde olsam derhal kollarını bağlar, tevkif ederim ve senin de böyle yapman lâzımdır" diyor. Bunun üzerine Reşit Paşa ona M. Kemal'in Sivas'a vaktinden önce varacağına dair bir telgrafi göstererek "Buyurun, okuyun. Sonra da kalkın, tertibat alın, üçüncü ordu müfettişini yakalayın!"³⁰ diyor.

Hükûmet M. Kemal'in Erzurum'a seyahatinin önüne geçemeyeceğini anlayınca sonunda onu görevinden geri aldı: "Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal'in vazifesine nihayet verilmiştir"³¹. Kendisi askerlikten ayrılmasını istedi ve kararını hemen tamimle ilân etti: "...milletle beraber nihayete kadar çalışmağa mukaddesatım namına söz vermiş olduğum cihetle pek âşıkı bulunduğum silki celili askerîye bugün veda ve istifa ettim. Bundan sonra gayei mukaddesei milliyemiz için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere sinei millette bir ferdi mücahit suretiyle bulunmakta olduğumu tamimen arz ve ilân eylerim"³².

Damat Ferid Paris'ten döndüğünde, Milne ve Calthorpe'un günden güne daha enerjik olan teşebbüslerine boyun eğmek zorunda kalacağını ve M. Kemal ile Rauf'u tevkif ettireceğini sanıyordu. Bunun için bazı nazırlarla beş günlük sert tartışmadan sonra 29 Tem-

²⁹ Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Vol. IV, nr. 441, 446, 460, 470.

³⁰ Nutuk, I, s. 28; Cevdet R. Yularkıran, Reşit Paşanın Hatıraları (İstanbul 1939), s. 56.

³¹ Takvimi Vakayi, s. 3596.

³² Faik Reşit Unat, Atatürk'ün askerlikten istifası... (Tarih Vesikaları, I, S. 5, s. 321); Yunus Nadi, Yeni Gün'den Cumhuriyet'e kadar, Sayı 122).

muzda Meclisi Vükelâ kararı³³ almağa muvaffak oldu³⁴ ve Dahiliye Nazırı Âdil vilâyetlere talimat verdi³⁵: “Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin (!) hükûmetin tebligatına muhalif tahrik ve teşviklerde devam etmekte oldukları imzaları altında neşretmekte oldukları beyannamelerle vukubulan iş’ardan anlaşılmış olmasına binaen hemen derdest ederek Dersaadet’e izamları Meclisi Vükelâ kararıyle tebliğ olunur. Harbiye Nezaretinden de Kolordu Kumandanlarına tebligat ifa olunmuştur.”

Erzurum Vali Vekili Kadı Hurşit Efendi cevap verdi³⁶ :

“Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey bu memlekete sayısız hizmetlerde bulunmuşlardır. Kendilerinin tutularak mahfuzen gönderilmelerine kalkışmak ahali arasında heyecan ve büyük vak’aların zuhuruna sebep olacağı muhakkak bulunduğundan bu hususta imkânsızlığı arzederim.”

Harbiye Nazırı Nazım Paşa 30 Temmuzda aşağıdaki emri gönderdi³⁷:

“Erzurum’da Onbeşinci Kolordu Kumandanlığına

Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Beyin mukarreratı hükûmete muhalif ef’al ve hareketlerinden dolayı hemen derdestleriyle Dersaadet’e izamları Babıâlice bittensip mahallî memurinine evamiri lâzime verildiğinden, Kolorduca da ciddi muavenette bulunulması ve neticesinden malûmat itası rica olunur.”

Kâzım Karabekir Paşa bunun üzerine şu cevabı verdi³⁸:

“...Hükûmetin mukarreratı siyaseti ne olduğunu bilmiyorsam da Erzurum’da bulunan M. Kemal Paşa ve Rauf Beyin ef’al ve hareketinde vatan ve milletin maksat ve menafiine ve kavanini mevcudeye muhalif telâkki edilecek hiçbir hal ve hareketi olmadığını görüyorum. Müşarünileyhler mülkü milletin saadet ve selâmeti ile alâkadar her ferdi vatanperver gibi yaşamaktadırlar... M. Kemal Paşa gibi memlekette namusiyle ve hidematı güzidei askeriye ve vatanperverane-siyle tanınmış ve bütün askerlerin de pek ziyade hürmeti mahsusasını

³³ Kararın metni: M. Tayyib Gökbilgin, Millî Mücadele başlarken, I (Ankara 1959), s. 170.

³⁴ Doc. Brit. Policy, IV, nr. 471.

³⁵ Yularkıran, s. 76.

³⁶ Gökbilgin, s. 170.

³⁷ Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu’da, s. 48 karşısındaki fotokopi.

³⁸ K. Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 99.

kazanmış olan... bir zatın tevkifine bir sebebi kanunî olamayacağı ve... halk ve ordu nazarında iyi bir hareket olarak telâkki edilemeyeceği cihetle müşarünileyhin tevkifine ve Kolorduca da bunun için muavenette bulunulmasına hâl ve vaziyetin kat'iyyen müsait olmadığını arzeylerim...”

1 Ağustosta Âdil Beyin gazetecilere verdiği demeçte şu okunuyor³⁹:

“...gerek Mustafa Kemal Paşa ve gerek Rauf Bey hakkında iptidaları hükümetçe pek büyük bir hissi itimat perverde edilmekte olduğu ve kendilerinin şanlı ve parlak mazileri de bu itimadı takviye etmekte bulunduğu halde, son zamanlardaki hareketleri hükümeti bu tarzda evamir itasına mecbur etmiştir. Ezcümle M. Kemal Paşa Samsun'a gidince bir takım teşkilât icrasına başlamış, camide ahaliyi topluyarak tahrikât ve teşvikatta bulunmuş, bunun üzerine hükümetçe verilen avdet emrine icabet etmediği gibi Dahiliye Nezaretinin azli hakkındaki tebliğini de tanımamış ve nihayet askerlikten istifa ederek daha ziyade tahrikâta devam eylemeleri itibariyle M. Kemal Paşa ile Rauf Beyin derdesti emri verilmiştir.”

Ertesi günü (2 Ağustos) Âdil Bey bir mülâkatta bilgi verdi⁴⁰:

“...Çeteler teşkil ediyor ve hükümet içinde hükümet yapmak istiyorlar. Hükümetin şifresini kullanarak halkı gayri kanunî içtimalara davet ediyorlar... M. Kemal ve Rauf Beyler şiddetle tecziye olunacaktır. Şimdiye kadar bunların tevkifi hakkında bir haber gelmemiş ise de, her halde tevkiflerine muvaffak olunacaktır...”

Bu hususta Âdil yanılmıştı. M. Kemal'in pek şiddetli muarızı olan Konya Valisi Cemal Bey, “Bu emir kâğıt üzerinde kalır⁴¹” diyerek görüşünü açıklamış, ve hükümet taraflısı İngiliz gazetesi “The Orient News” şu alaylı yazıyı yazmaktan kendini alamamıştı: “Bu tutuklama emri tıpkı Lenin ve Troçki'nin tevkifini emretmeye benziyor⁴².”

³⁹ İstanbul basını, 2 Ağustos 1919.

⁴⁰ İstanbul basını, 3 Ağustos 1919.

⁴¹ Yunus Nadi, S. 123.

⁴² Vakit, 2 Ağustos 1919.

Atatürk'ün büyük bir tarih yazdırma teşebbüsü :

TÜRK TARİHİNİN ANA HATLARI

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE

“Tarih yazmak için tutulan yolun mantığı ve bilhassa ilmî olması şarttır. Bu münasebetle yüksek heyetinizin reisi bulunan zat-ı âlinize hatırlatırım ki yeni dünya ufuklarına açacağımız yeni tarih semasında dikkatli olunuz. Sümmeddarik bir eser vücuda getirerek ferdasında nâdim olmaktansa hiçbir eser vücuda getirmemek, aczini itiraf etmek evlâdır. İlim sahasında vesveseli olmak, miskin müesseselerin mezunlarına inanmaktan evlâdır.”

(Atatürk, T. T. Kurumu Başkanı Tefik Bıyıklıoğlu'na mektup—1931)¹

İsmail Habib Sevük (1892 - 1954), önce *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan, sonra kitap halinde de basılan Atatürk hakkında hâtıralarının birinde, Atatürk'ün 1931 yılı başlarında yaptığı bir seyahat sırasında cereyan eden bir olayı anlatır². 16 Şubat Pazartesi günü Adana'ya gelen Atatürk, o gece bir sohbetinde, İ. Habib'e bazı tarih sualleri sorar. Buradan sonrasını yazar şöyle anlatır :

“Bütün bu âhîret sualleri karşısında: — Vallahi Gazi hazretleri diyorum, Türk tarihi hakkında şimdiye kadar bildiğimiz hep klâsik malûmat kırıntılarından ibaretti. Yer yer umumî telâkkileri yırtarak, yer yer umumî meçhullere yeni ufuklar açacak olan bilgileri hep yüksek irşatlarımızla öğreneceğiz. Bu yüksek irşatlarımızın ilk mahsulü olan büyük eseri görüp okuyabildikten sonradır ki karanlıkta kalan nice hakikatler bize de aydınlanacaktır.

Son cümle ile o sıralarda, alâkadarlarına gönderilip mütalâaları alınmak üzere ancak yüz nüsha basılan “Türk Tarihinin ana hatları” ismindeki altıyüz sahifelik kitap telmih ediliyordu. Gazi Âfet Hanım'a bakarak “Ben kitabın

¹ E. Akurgal, *Tarih ilmi ve Atatürk*, “Belleten” XX, sayı 80 (1956) s. 583 de bu mektup kısmen yayınlanmıştır.

² İ. Habib (Sevük), *Adana'da tarih imtihanı*, “Cumhuriyet”, 7 Şubat 1939; aynı yazarın şu eserinde de basılmıştır; *Atatürk için ölümünden sonra hâtıralar ve hayatındayken yazılanlar*, İstanbul, 1939, s. 79 - 84.

İsmail Habib'e de gönderilmesini tembih etmiştim, dedi, demek gönderilmemiş", Muhatabı "Biz gönderilmiş biliyorduk, diyor, demek bir yanlışlık olacak" Vâsıf "Türk Ocağına bir nüsha gönderelim de dedi, hem İsmail Habib okusun, hem de diğer gençler istifade etsinler." Şef azarlar gibi cevap veriyor : "— Nasıl olur efendim, neşredilmemiş bir kitap umumî bir müesseseye gönderilir mi? Kitabı doğrudan doğruya ve yalnız İsmail Habib'in şahsına yolluyacaksınız."

Başkâtip Tevfik Beyin, yanında olan, kendisine ait nüshayı İsmail Habib'e vermesi ile bu hâdise de kapanır.

I

Ancak yüz nüsha basılan ve bu küçük hâtıradan anlaşılacağı gibi çok zor olarak pek sayılı kimseler arasında dağıtılan bir kitap vardır. Bu kitabı hazırlatmış olan Atatürk'ün isteği de bu kitabın sadece şahıslara, onların görüşlerini öğrenmek gayesiyle verilmesidir. Şu halde bu kitap, daha doğrusu taslak, Almanların bazı yayınlar üzerine koydukları "*Als Manuskript Gedruckt*" kaydına uygun, "*çoğaltılmış bir müsvedde*" den başka birşey değildir. *Türk Tarihinin ana hatları* başlıklı bu eser 1930 yılında İstanbul'da Devlet matbaasında basılmış, XIV+606+A—F (Bibliografya) sahifelik bir cildir. Başlığının altında şu satırlar okunur :

Türk Ocağı "Türk Tarihi Heyeti" azalarından Âfet Hf. ile Mehmet Tevfik, Samih Rifat, Akçura Yusuf, Dr. Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi, Şemseddin, Vâsıf ve Yusuf Ziya Beyler tarafından iktıtaf, tercüme ve telif yolları ile yapılmış bir teşebbüstür.

Bunun altında da daha ufak punto ile dizilmiş üç satırlık şu cümle görülür : *Türk Tarihi Heyetinin başka azalarının ve mevzu ile alakalı zatların mütalea ve tenkit nazarlarına arzolanmak üzere yalnız yüz nüsha basılmıştır.*

Çok dar bir okuyucu topluluğunun incelemesi için hazırlandığı anlaşılan bu kalın cildin, hiçbir zaman geniş ölçüde yayılmayı ve Atatürk'ün de ısrarla bu taslak, müsvedde halindeki eserin yayılmasını istemeyişine rağmen, yine onun isteği ile aksi bir teşebbüsün yapıldığı da tesbit olunmaktadır. Nitekim esas eserin basılmasından bir yıl sonra, 1931 de *Türk Tarihinin Ana Hatları — Methal Kısmı* başlığı ile yine İstanbul'da Devlet Matbaasında 87 sahifelik bir kitap, Talim ve Terbiye Dairesinin 15.1.1931 tarih ve 80 sayılı emrile 30000

nüsha basılarak 15 kuruş fiyatla satışa çıkarılmıştı. Esas metni 74 sahife tutan bu kitabın sonuna “Maruf Fransız müverrihlerinden” Léon Cahun tarafından 1873 yılında Milletlerarası I. Orientalistler Kongresinde verilmiş bir tebliğin Ruşen Eşref (Ünaydın) kalemıyla yapılan tercümesi, *Fransa’da Arî dillere takaddüm etmiş olan lehçenin Turanî menşei* başlığı altında eklenmişti (s. 77 - 87) ³. O vakitler bütün okullarda satılan ve her yaşta öğrencinin okuması istenen bu kitap, büyük *Türk Tarihinin Ana Hatları*’nın muhtelif bölümlerinden parçalar alınmak ve bunlar yeni bir düzene göre sıralanmak suretiyle meydana getirilmiş olup, esas itibariyle *Türk Tarihine methal* başlıklı ayrı bir esercik teşkil ediyordu. Metnin ilk sahifesinde bu başlığın bulunmasına karşılık, kapakta ve takdim sayfasında “Türk Tarihinin Ana Hatları — methal kısmı” başlığının bulunuşu yanlıtıdır. Yoksa genellikle zannedildiği gibi bu sentez kitabı, büyük denemenin başlangıcındaki methal bölümünün tekrarı değildir. Şu halde, pek az sayıda basılarak ancak o yılların ilgililerine birer nüsha verilen eserin henüz yetersiz olduğu düşünülerek geniş ölçüde yayılması istenmiyor, fakat içindeki hâkim fikrin ise vakit kaybedilmeden tanınması doğru bulunuyordu. Bu ana fikir şu cümleler ile belirtilmişti : “*Bu eserin gayesi asırlarca çok haksız iftiralara uğratılmış, ilk medeniyetlerin kuruluşundaki hizmet ve emekleri inkâr olunmuş Büyük Türk Milletine, tarihî hakikatlere dayanan şerefli mazisini hatırlatmaktadır...*”. Bu satırların arkasına da Atatürk’e izafe edilen şu sözler eklenmişti : “*Ey Türk Milleti! Sen yalnız kahramanlık ve cengâverlikte değil, fikirde ve medeniyette de insanlığın şerefisin. . . . Hâfızasındaki binlerce ve binlerce yılın hâtırasını taşıyan tarih, medeniyet safında lâayk olduğun mevkiî sana parmağıyla gösteriyor. Oraya yürü ve yüksel! Bu, senin için hem bir hak, hem de bir vazifedir!*” ⁴.

Türk Tarihinin Ana Hatları adlı kalın cilt işte bu fikrin etrafında şekillenerek meydana getirilmişti. Burada, bu ana fikrin desteklenmesi için kullanılan yolun ve ileri sürülen görüşlerin doğruluk derecesini

³ David Léon Cahun (1841 - 1900)’un *Origine touranienne de l’idiom qui a précédé en France les langues ariennes* (Actes du I^e Congrès International des Orientalistes - 1873, Paris 1874, I, s. 431 vd.). Cahun, 1896 da basılan *Introduction à l’histoire de l’Asie-Turcs et Mongols, des origines à 1405*, adlı kitabı ile kültür hayatımızda çok tesirli olmuş ve 1876 da basılan *La Bannière Bleue* adlı romanı da N. Âsım tarafından yapılan *Gök Sancak* (1328 = 1912); ile G. Bahtiyar kalemıyla yapılan *Gök Bayrak* (1933) başlıklı tercümeleleri ile yurdumuzda çok geniş ölçüde tanınmıştır.

⁴ *Türk Tarihinin Ana Hatları*, s. 68 - 69 ; *Medhal* kısmı, s. 73 - 74.

araştırmak gayesinde değiliz. Zaten bu ana fikrin açıklanması yolunda yapılan ilk teşebbüs olan 600 sahifelik cilt, yeterli görülmüş olsa, bunun pek sayılı basılmasına, umumî kütüphanelere girmemesine dikkate lüzum kalmaz ve bilhassa, pek az sonra bu ilk teşebbüsteki bölümlerin yeniden işlenmesi yolunda geniş çapta bir çalışmaya girişilmezdi. 1930 da basılan Türk Tarihinin Ana Hatları 600 sahifede şu bölümleri ihtiva ediyordu ⁵ :

I. Beşer tarihine methal

- A. Kâinat
- B. Tarih
- C. Irk
- D. Fikir

II. Türk Tarihine methal

- Türklerin ana yurdu
- Umumî muhaceretler ve medeniyetler
- Ana yurtlarından ayrılan Türkler
- Göçlerden evvel ve sonra Ana Türk yurdu

III. Çin

- 1. Memleket
- 2. Ahali
- 3. Çin medeniyeti
- 4. Çinin siyasî tarihi

IV. Hint

- A. Memleket
- B. Tarih
- C. Hint medeniyeti

V. Kalde, Elam ve Akad

VI. Mısır

VII. Anadolu

- A. Eti İmparatorluğu
- B. Frikya
- C. Lidya

VIII. Ege havzası

- A. Yunanistan

⁵ Bölümlerin içlerindeki taksimat burada kısaltılmıştır.

- B. Ege medeniyeti
- C. Aka elleri ve müstemlekeleri
- D. Grek kavminin teşekkülü
- E. Irklar ve kavimler
- F. Greklerden evvel Yunanistan sakinleri hakkında kısa mütalâa

X. İran

- A. Umumî malûmat
- B. Metler
- C. Persler
- D. Partlar
- E. Sasanîler ve son devri

XI. Orta Asya

- A. Orta Asya'da Türk medeniyeti tarihine umumî bir nazar
- B. M. E. III. asırdan sonra Orta Asyada kurulan ve oradan yayılan Türk devletleri
 1. Asya Hunları
 2. Tukeyu İmparatorluğu
 3. Tukeyu devletinden sonra Türk devletleri
(Oğuzlar, Uygurlar, Dokuzoğuz devleti, Çin Türkistanı Uygurları, Kırgızlar, Türkeşler, Karluklar)
 4. Garbî Asya ve Şarkî Avrupa'da Türk devletleri
(Hazarlar, Bulgar devleti, Peçenekler ve Kıpçaklar)
 5. Saman oğulları
 6. Gazneliler
 7. Karahanlılar ve Kara Hitaylar
 8. Selçuklar
 9. Cengiz devri
(Büyük Türk-Mogol İmparatorluğu, Kıpçak "Altınordu", Çağatay ve İlhanlı devletleri)
 10. Timur devleti
 11. Osmanlı Tarihi
(Osmanlılar, Anadolu Beylikleri)
 12. Türkiye Cumhuriyeti

Görülüyor ki, *Türk Tarihinin Ana Hatları* 600 sahifede bir "Dünya Tarihi" içinde Türk tarihinin yeri konusu üzerinde yapılmış bir deneme idi. Muhakkak ki bu eser, bir çok hatalı görüşlere, eksik ve aksak taraflara sahipti. Fakat şu husus da inkâr edilemez ki, bu yolda yapıl-

miş ön çalışma, ilk toplu deneme idi. 1930 - 1931 de, 1910 dan beri önce *Tarih-i Osmanî* sonra *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* adı ile yayınlanan tarih dergisi XII. cildin 101. sayısı ile son fasikülünü vermişti. Ve yine aynı tarihlerde Ankara'da *Türk Tarih Kurumu*'nun kurulmasına girişilmiş bulunuyordu⁶. *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nda özetlenen program ve ana fikre uygun olarak hazırlanan Tarih kitapları ise 1931 de Devlet basımevinde, 4 cilt halinde basılıyor ve okullarda ders kitabı olarak kullanılmaya başlanıyordu. İtinalı cildi, yorgunluk vermeksizin rahat okunan güzel tipografyası, çok iyi kalite kâğıdı, metin dışı kuşe kâğıdına basılmış renkli ve siyah-beyaz resimleri ve mükemmel haritaları ile bu kitaplar Tarih'i ve yeni Tarih anlayışını sevdirecek bütün vasıfları haizdiler.

Baskı ve tertip bakımından Cumhuriyet devrinin en güzel ve başarılı eserlerinden olan *Tarih*'in ilk cildinin kısa önsözünde bunun, konunun genişliği ile zamanın darlığı ve ders yılına yetiştirilmesi zarureti yüzünden acele hazırlandığı "...bu küçük eserin ihtiyaca tam ve mükemmel şekilde tekabül edeceği iddia olunamaz..." denilerek belirtildikten sonra, daha fazla bilgi edinmek isteyenlerin, "pek yakında bastırılmak üzere" hazırlanan *Umumî Türk Tarihinin Ana Hatları* hakkındaki esere baş vurabilecekleri haber veriliyordu. Bu *Tarih*'lerde, *Anahatları* eserinin şeması daha da genişletilerek kullanılmış ve oradaki ana fikir, bunlarda da hâkim olmuştur. 1930 - 1939 yılları arasında okul çağında olan Türk gençliğinin yetişmesinde büyük hizmeti olan bu kitaplar ilerideki yıllarda yeniden işlenerek fakat aynı baskı kalitesini koruyarak devam ettirileceğine, ne yazık ki tamamen ortadan kalkmıştır⁷.

⁶ Uluğ İğdemir, *Türk Tarih Kurumu'nun kısa tarihi*, "Ülkü", (II. seri) sayı 75 (1. X. 1944) s. 19 - 20; Â. İnan, *Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşuna dair*, "Belleten" XI, sayı 42 (1947) s. 173-179.

⁷ *Tarih* ilk olarak Ortaokullarda kullanılmış, fakat fazla ağır olduğu göz önünde tutularak Liselere kaydırılmıştır. Ortaokullar için ise, 3 ciltlik daha kısa ve özet mahiyetinde kitaplar hazırlanmıştır. Bunlar kalite ve muhteva bakımından ötekiler ölçüsünde olmaktan çok uzaktadır. Nihayet 1939 da *Tarih*'in yeniden yazılmasına girişilerek Ş. Günaltay'ın hazırladığı 1. cilt 1939 da basılmış ve Liselerde kullanılmıştır. Fakat bunun da arkası gelmemiştir. Nihayet 1942 de A. M. Mansel, C. Baysun ve E. Z. Karal tarafından 3 ciltlik yeni Tarih yazılarak basılmıştır. Eski *Tarih*'den farklı ve ilmî görüşlere dayanan bu kitaplar ise ne yazık ki 1939 - 45 harbinin buhranlı yıllarında çok kötü bir baskı ile ortaya çıkmışlardır. Böylece, tarih öğrenimi için lüzumlu kitaplar metinleri itibarıyla ileri gitmekle beraber, 1931 lerin *Tarih*'lerinin baskı ve takdim mükemmelliğine çok, hem de pek çok uzak kalmışlardır.

Atatürk 1930 da başlayan Türk Tarihi üzerindeki incelemelerine etraflı surette devam ediyordu. Açıkca şu anlaşıyordu ki Atatürk :

1. Büyük bir Türk Tarihi ve Türk medeniyetinin Dünya tarihindeki yeri, hakkında bir eser yazılmasını istiyordu.

2. Yapılan bütün çalışma ve teklifleri bir taslak olarak görüyor, bunların zamanla tamamlanacak ve düzeltileceğine inanıyor ve bunu bekliyordu.

3. Etrafını saran ve yeni cereyana uyarak her biri "tarihçi" kesilen zevatı birşeyler hazırlamaya mecbur etmekle onları okumaya ve araştırma yapmağa zorluyordu.

Anahatları'nın 1930 da basılan 600 sahifelik cildinin onu tatmin etmediği muhakkaktı. O eserin ışığı altında ve ana fikirleri etrafında hazırlanan *Tarih*'den de herhalde yeteri derecede memnun değildi. *Anahatları'nın* basılı metninin bizzat Atatürk eliyle işlenmiş, düzeltilmiş olduğu bilinir⁸. Fakat esasa ait düşünce, düzeltme ve tamamlamalar için eserin ilgililere dağıtıldığı ve onlardan gelecek cevapların beklendiği anlaşılıyor. Diğer taraftan 1932 Temmuzunda Ankara'da toplanan Birinci Tarih Kongresi aslında yeni tarih tezinin *Tarih* kitaplarındaki tatbikinin tenkidi gayesini güdüyordu. Millî Eğitim Bakanı Esad Bey, açış konuşmasında şunları söylemişti : "*Bugün başladığımız Kongrenin gayesi ve vazifelerine gelince : Bu seneden itibaren mekteplerimizin muhtelif sınıflarında okutulmaya başlanmış olan yeni Tarih kitabımızın bir senelik tecrübe neticesine göre, tenevvür ve tenvir maksadıyla, muhtelif bahisleri ve tedris usul ve kaideleri hakkında konferanslar verilmek ve tenkit ve müzakere-ler yapılmak ve önümüzdeki seneler için tadrise vahdet tesis edilmek lüzum ve zarureti üzerine bu kongreyi tertip ettik*"⁹. İlk Kongre zabıtlarını toplayan cild incelendiğinde birçok tenkidlerin yapıldığı, fakat bunların bazan aşırı bir gayretle cevaplandırıldığı, hattâ bazan cesaret kırıcı bir eda ile ezildikleri de dikkati çeker. Konya Kız Orta Okulu Tarih Öğretmeni Ferit Bey'in *Tarih*'in Ortaokul öğrencileri için fazla olduğu yolundaki tenkidinin cevaplandırılışı bu hususda bir örnek teşkil eder¹⁰. Halbuki az sonra, *Tarih* Ortaokullardan alınarak liselere kabul edilmiş ve ortaokullara yeni, daha sade kitapların yazdırılması, bu tenkidin yerinde olduğunun açık delilidir.

⁸ "Belleten" III, sayı 10 (1939) lev. LXXXII - XCI.

⁹ Birinci Türk Tarih Kongresi zabıtları, İstanbul, tz, s. 12.

¹⁰ ay. esr., s. 282.

II

Atatürk, *Anahatları*'nı çok acele olarak yazdırmış, fakat beğenmemişti¹¹. İlgililerin tenkit ve düzeltmeleri istenildiği gibi değerlendirilmemişti. Bunun üzerine yeni bir teşebbüse geçildi. Çeşitli sahaların uzmanları veya uzmanı geçinenleri arandı. Ayır ayrı bölümlerin yeniden hazırlanması bunların her birinden istendi¹². Böylece *Anahatları* teşebbüsü yeni bir safhaya girmiş bulunuyordu. Bu defa ilk *Anahatlar* kitabının plânı esas olarak alınmakla beraber, bunda büyük değişiklikler yapılmış bilhassa medeniyet tarihini ilgilendiren bölümlere önem verilmiştir^{12a}:

İlksöz.

I. bölüm: *Umumî Türk tarihine giriş*.

II. bölüm: *Orta Asya* başlığı ile olup beş kısma ayrılmıştır.

III. bölüm: *Uzak Şark: Çin, Japón, Çin Hindi, Asyanın Şark-Cenubisindeki adalar ve Amerika*.

IV. bölüm: *Orta-Şark: Hint-İran: A. Hint, B. İran*.

V. bölüm: *Yakın-Şark: A. Anadolu, B. Mezopotamya, C. Ege havzası, D. Mısır, E. Suriye ve Palestin*.

VI. bölüm: *Yakın Şarkın ve Şarkî Avrupanın Orta ve Yeni Zamanlar tarihi*. 12 kısma ayrılmış, bu suretle en eski devirlerden itibaren Türk devletleri incelenmiştir. *Anahatları*'ndan farklı olarak, bu defa Büyük Selçuklu İmparatorluğuna, Anadolu Selçuklularına ayrı bahisler ayrılmış, Osmanlı İmparatorluğunun ise üç kısım halinde incelenmesi düşünülmüştür. *Anahatları*'nda da 12 kısım olmakla beraber, plân tamamen farklıdır. Yalnız 12. kısım her iki plânda da Yeni Türk Devletine ayrılmıştır.

¹¹ İ. H. Uzunçarşılı, *Türk Tarihi yazılırken Atatürk'ün alâka ve görüşlerine dair hâtıralar*, "Belleten" III, sayı 10 (1939) s. 349 - 353.

¹² S. Ünver, *Bir vâkıa ve neticesi*, "Belleten" XX, sayı 80 (1956) s. 747 - 754; yazar bu hâtıratında, 1932 yılında Dr. Akil Muhtar Özden'in evinde Dr. Reşid Galip ve Yusuf Akçura ile karşılaşmasını ve kendisinden ısrarla bazı konuların yazılmasının istenmesini ve iki ay içinde hazırladığı bu etüdlerin Atatürk huzurunda okunması sırasındaki tenkitleri anlatır. Bu çeşit hâtıraların büyük bir kısmı toplanılabile ve üzerlerinde ilâveler, tenkitler kaydedilmiş müsvedde nüshaları elde edilebilse, herhalde *Anahatları* eserinin hazırlanışı tarihçesi ve Atatürk'ün bu hususdaki tutumu hakkında faydalı bilgiler sağlanabilir; ayrıca bk. aşağıda not 19.

^{12a} T. Tarih Kurumu sekreterliğinde, "*Türk Tarihinin Ana Hatları*" eserinin programı ve fasıllarının taksimat ve tevziatı başlıklı 14 sahifelik, çok tafsilâtlı bir program vardır. Bize bunu burada ancak özet halinde verebiliyoruz.

VII. bölüm: *Avrupa'da ilk medeniyetler: A. İtalya, B. Avrupa'nın diğer mntıkaları.*

VIII. bölüm: *Türklerin medeniyete hizmetleri:*

Önceki *Anahatları* eserinde bulunmayan bu bölüm, bu defa çok etraflı olarak işlenmiş ve zengin bir plâna göre düzenlenmiştir.

A. Devlet hayatı

1. Türklerin siyasî terakkiye hizmetleri.
2. Türklerin harp sanatına hizmetleri

B. Fikir hayatı

1. Türklerin içtimaî müesseselerin terakkisine hizmetleri, dil, din, hukuk, aile, örf ve âdet, terbiye, v.s.
2. Türklerin ilimlere hizmetleri:

- a. Riyaziye ve heyet
- b. Tabiiyat ve Tıp
- c. Tarih ve Coğrafya
- d. Felsefe

3. Güzel Sanatlar

- a. Resim, Minyatür, Nakkaşî, Hat, Tezhip, Ciltcilik, v.s.
- b. Mimarî, tezyinî sanatlar, heykeltraşlık, çinicilik v.s.
- c. Edebiyat, şiir, hitabet, tiyatro v.s
- d. Musiki ve raks

C. İktisadî hayat

1. Ziraat ve hayvancılık
2. Sanayi: Halıcılık, Boyacılık, Dericilik, Kâatçılık, v.s.
3. Ticaret
4. Maliye.
5. Yollar ve Kara, Deniz, Hava nakliye vasıtaları.

Bu plânın bir defa gözden geçirilmesi, Türklerin medeniyet tarihindeki yerlerinin tespitine verilen önemi açıkça gösterir. Yeni plân daha derli toplu ve Atatürk'ün bu eseri hazırlarken ne düşündüğüne daha uygundur¹³. Fakat bütün mesele, bu düşünceleri cevap-

¹³ E. Akurgal, *yukarıda not 1 deki yerde*, s. 570 - 584, "... Atatürk'ün birinci amacı Türk milletine benliğini kazandırmak, onun da şerefli bir maziye ve büyük hasletlere sahip olduğunu kendisine anlatmaktır." (s. 579).

landıracak olanların, bunu ne derece yerine getirecekleri idi. Diğer taraftan aynı derecede önemli başka bir husus da, bazı kimselerin Atatürk'ün tarih ve "Türklüğün tarih içindeki yeri" tezlerini hazmetmeden, "şirin görünme" gayesiyle bir şeyler yazmaya çalışmalarıdır. Halbuki Atatürk'ün sadece çeşitli Türk topluluk ve devletlerinin bir tarihini, bunların Dünya tarihi içindeki durumlarını ve nihayet Dünya medeniyet tarihi içinde Türklerin yerini, objektif ölçülere göre ve ilmi bir sentez halinde istediğini anlayabilmiş olsalar, iş çok daha kolaylaşır ve belki başarıya da daha yaklaşırlardı¹⁴.

Anahatları'nın çeşitli bölümlerini yeniden ve ayrı bahisler halinde yazarların hazırladıkları metinler derhal bastırılmaya ve teksir edilerek, Çankaya'da Atatürk'ün huzurunda okunmaya ve üzerlerinde tartışılmaya başlanmıştı. Bu ilk seri değişik kalınlıklarda 66 broşür teşkil etmişti. Bunların arasında 6 sahifelik teksirden ibaret geliş güzel kaleme alınmış olanlar bulunduğu gibi, nisbeten derli toplu bir özet mahiyeti gösterenler de vardı. Naci Paşa'nın *Büyük İskender-Dara* (No. 25) sının 91 sahifesinin karşısında Y. Mimar Sedat Eldem'in, *Osmanlı Türk mimarisi* (No. 13) 11 sahifesi ile cılız kalıyor, dört yazar tarafından hazırlanan 35 sahifelik *Ziraat ve hayvancılık* (No. 35) veya M. Zühtü'nün 92 sahifelik *Sumer medeniyeti malî tarihi* (No. 57) ne karşı A. Refik'in *Osmanoğulları* (No. 32) 20 sahifesi ile muhakkak ki nisbetsiz kalıyordu. Ayrıca aynı veya yakın konuların değişik yazarlar tarafından ele alındığı da görülüyordu. Nitekim H. Etem'in *Anadolu Selçuklularının devrinde mimarî ve tezyinî sanatlar* (No. 4), C. Esad'ın *Türklerde mimarî* (No. 49) ile aynı konulara temas ediyordu. H. Sadi'nin *Türklerin coğrafya ilmine hizmetleri* (No. 23) ile M. Niyazi'nin *Eski zamanlarda Türklerin coğrafyaya hizmetleri* (No. 24) de de durum aynı idi. Bu arada A. Cevat'ın *Türklerin yazıyı icad etmekte medeniyete hizmetleri* (No. 11), A. Rıfat'ın *Eski Yunan musikisi* (No. 59) gibi garip başlıklı veya lüzumu şüpheli broşürler de vardı. Bu broşürlerin bir gözden geçirilmesi şunu açıkça gösterir : Yazarların bir kısmı, kendilerinden beklenen görevi yerine getirmeğe ciddî olarak çalışmışlar ve sentez denemeleri ortaya koymak için büyük gayret sarfetmişlerdir. Bazıları başarılı olmuş ve

¹⁴ Atatürk'ün tarih tezinin o devirde istenilen başarıya ulaşamayışı sebebi "... meseleleri Atatürk'ün koyduğu tarzda ele alacak bir kadronun mevcut olmasında..." aranır, kşl. T. Timur, *Türk devrimi, Tarihten anlamı ve felsefî temeli*, Ankara 1968, s. 154 - 156.

ilk deneme mahiyetinde bazı faydalı bölümler ortaya çıkmıştır. Bazıları ise ellerindeki malzemenin yetersizliğinden, konuya lâıyık ile hâkim olamadıklarından, istenilen başarıyı gösterememişlerdir. Fakat bu başarılı veya başarısız olmakla beraber yazarın gayret ve iyi niyetini gösteren denemelerin karşısında bir çok da perişan yazılar bulunuyordu. Acele gözden geçirilmiş bir-iki kitap veya Ansiklopedi maddesinin yardımı ile çarçabuk bir akşam “çiziktiriliverilmiş” tesirini bırakan bu çoğu 3 - 4 yapraklık “etüd” lerin hiçbir değerleri olmadığı gibi, Atatürk’ün beklediği *Anahatları*’na fayda sağlamalarına da imkân olamazdı.

Atatürk’ün tarih hakkındaki çalışmaları hızını kaybetmedi, hattâ azalması bile. 1933 yılında, *Anahatlar* eserinin müsveddesi olarak ikinci serinin bastırılmasına girişilmişti. Bu ikinci seriden bugün bazı çift sayılı broşürler ile 43 numarada 47 küçük etüd tespit etmekteyiz. Bu defa artık teksir edilmiş müsvedde yoktur, hepsi de baskıdır. Bu müsveddelerin çoğu ciddî bir inceleme neticesinde yazılmış tesirini bırakır. Aralarında iyi bir sentez veya özet durumlarında olanlar da vardır. Çoğunda etraflı bibliyografya ve referanslar gösterilmiştir. Bunların arasında en acele yazılmış olanı sadece üç sahifeden ibaret olan *Medeniyet tarihinde musiki âletleri ve Türkler* (No. 30) başlıklı olanıdır. C. Esad Arseven’in *Türklerde Mimarî: Eti ve Selçuk mimarîleri* (No. 28) de maalesef kendinden bekleneni vermemektedir. Halbuki, S. Eldem’in evvelkinden çok daha iyi *Osmanlı Türk mimarisi* (No. 5) ve *İran Tarih ve Arkeolojisi* (No. 7); *Osmanlı tababeti* (No. 16); *Yeni Türk devletinin haricî siyaseti* (No. 17); *Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı* (No. 22); *Müslüman Türk Feylesofları* (No. 26); *Mezopotamya-Sumerler* (No. 33); *Osmanlı İmparatorluğunun dağılma devri* (No. 35); *Anadolunun Fethi* (No. 38); *Anadoluda Türk dili ve edebiyatının tekâmülüne bir bakış* (No. 41) gibi hayli derli toplu çalışmalar da ortaya konmuştur. Bunlardan bazıları sonraki yıllarda ayrıca kitap halinde de yayınlanmıştır (No. 17, 35, 38 gibi).

Anahatları çalışmaları sonraki yıllarda durmamış, 1936 da III. serinin bastırılması ile devam etmiştir. Bu seride sadece 15 broşürün çıktığını tespit ediyoruz. Bunlardan sonuncusu (No. 15), II. serideki çalışma (No. 26), 1935 de okunduğunda yapılan tenkitlere cevaptır. Müsveddelerinin bu surette basılmasına son verilmiş, fakat çalışma-

lar yine de durmamıştır. 1937 de yayınlanmağa başlayan *Belleten*'de zaman zaman bu çalışmalar hakkında kısa haberler görülür¹⁵.

III

Atatürk'ün son yıllarına kadar *Anahatları* eserinin müsveddeleri üzerindeki çalışmalar devam etmiştir. Broşürlerin basılmasından vaz geçilmiş, fakat Türk Tarih Kurumu, yeni bir teşebbüse girişerek, Kurum yayınlarının VIII. serisini *Anahatları* müsveddelerine ayırmıştır. 1937 de VIII. serinin bir cildi olarak, İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri*, adlı etüdü, zamanına göre başarılı resimler ile zenginleşmiş bir halde basılmış ve 175 kuruş fiyatla satışa çıkarılmıştır. Bu cildin başındaki kısa açıklamada VIII. serinin gaye ve programı şu şekilde açıklanmıştır :

Türk Tarih Kurumu tarafından Türk Tarihinin Ana Hatları adıyla bir eser yazılması takarrür etmiştir. Bu eserin muhtelif kısımları üzerinde çalışan üyelerimiz tarafından hazırlanan tetkikler Kurumumuza tevdi edilmiş bulunmaktadır. Ana Hatları kitabımıza materyel teşkil eden bu tetkiklerin bastırılması için bir çok müracaatlar vaki oldu, bu büyük istek karşısında Kurumumuz bu tetkiklerden bir kül teşkil edenleri bastırmağa karar verdi. Neşriyat serilerimizden sekizincisi bu tetkiklere hasrolundu. Kurumumuz, böylece memleketin kültür hayatına yeni bir hizmette bulunmakla bahtiyardı.

Bu serinin ilk cildi ise ancak 1940 da bastırılmıştır. Bu, Kurumun ilk başkanı Yusuf Akçura (1876 - 1933) nın *Osmanlı devletinin dağılma devri* (XVIII. ve XIX. asırlarda) adlı eseridir. Bu çalışma F. Reşit Unat tarafından işlenerek basıma hazırlanmıştır. *Mısır Tarihi* (Y. Ziya Özer); *Timurlular devrinde Hindistan* (H. Bıyıktay); *Aperçu général sur l'histoire économique de l'Empire Ottoman* (A. İnan); *Selçuk tababeti* (S. Ünver); *Osmanlı devletinin kuruluşu* (F. Köprülü) ve nihayet *Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler* (Z. Karamürsel) gibi birkaç monografi dışında bu seri üç büyük eserin kendi çerçevesi içinde basılmasını sağlamıştır ki, bunlar İ. H. Uzunçarşılı'nın *Osmanlı devleti teşkilâtı* hakkındaki 6 kalın ciltlik kitabı ile Y. H. Bayur'un *Türk İnkılabı Tarihi*'ne dair 11 ciltlik âbidevi kroniğidir. Üçüncü büyük eser ise bu ikisi gibi Türk tarihi bakımından yeni ve orijinal malzemeye

¹⁵ "*Belleten*" VI, sayı 21/22 (1942) s. 130 (Kaynaklar üzerinde çalışmalar), "*Belleten*" VII, sayı 26 (1943) s. 345 (O. Ş. Uludağ'ın *Osmanlı devri Türk hekimliği* ve G. Feher'in *Proto-Bulgarlar tarih ve medeniyeti* adlı eserlerinin teslimi hak.).

dayanmıyan, daha fazla toplama mahiyetinde olmakla beraber dilimizde yazılmış etraflı bir baş vurma kitabı teşkil eden, Ş. Günaltay'ın 5 ciltlik *Eski Yakın Şark Tarihi*'dir¹⁶.

Anahatları eseri bu yeni serinin kurulması ile daha ciddî ve ilmî bir veçhe almış bulunuyordu. Muhakkak ki bu seride yer alan eserlerin istisnasız olarak aynı mükemmeliyette olduğu iddia edilemez. Fakat, bu kitapların her birinin müstakbel bir *Anahatları* kitabının ham malzemesi olabileceği açıkça görülür. Zaten, *Bellekten*'in 1937 de basılan birinci sayısının ön sözünde de belirtildiği gibi, bu dergi de *Türk tarih tezinin istinat eylediği ilmî belgeleri* "*Türk tarihinin ana hatları*" adlı bir eserde toplayıp neşretmeği faydalı bulunduğu düşüncesine hizmeti ön görüyordu. Böylece ilmî inceleme ve araştırmalar yapılarak bunların başlıbaşına kitaplar veya *Bellekten*'de makaleler şeklinde bastırılması ile, ileride hazırlanacak *Türk Tarihinin Ana Hatları* eserine "*contribution*" lar derlenmiş oluyordu. Kısacası, *Anahatları* eseri, daha müspet ve ilmî bir yola girmişti.

* * *

Anahatları eseri düşüncesi Atatürk'ün Türk milletine yeni bir tarih şuuru vermek gayesinden doğmuş, bunun için de böyle bir eserin meydana getirilmesi için gerekli ilmî sistem ve davranışlar Atatürk tarafından hassasiyet ile tatbik edilmiştir. Yardımları beklenen şahısların birçoğu gayeyi anlamadıklarından veya yetersiz oluşlarından bazan hâkim düşünceye aykırı, hattâ zaman zaman bunu dejenere edecek fikirlerin ortaya atılmasına yol açılmış veya yazarın yetersizliği, işi ciddî tutmayışı gibi sebeplerden, tatmin edici olmaktan uzak çalışmalar ortaya konulmuştur. Bu fikirlerin sahipleri dolu-dizgin koşturdukları görüşleri ile, Atatürk'ün hoşuna gideceklerini zan ve tahmin etmişler, fakat gerçek durum bunu doğrulamamıştır. Atatürk, *Anahatları*'nın, ciddî, ilmî ve objektif olmasını istemiş, bunun için çeşitli imkânlardan faydalanmış ve beklediği neticeyi görmeden bu dünyadan çekilmiştir. Fakat neticeye ulaşmak için gerekli imkânları da hazırlamıştır. İlk *Anahatları* kitabı ile sonraki üç seri *Müsveddeler* bu çalışmanın tarihçesinde birer merhale teşkil eden önemli vesikalardır. Üç seri müsveddelerin daha o vakit ciddî şekilde ele alınması

¹⁶ VIII. serinin tam listesi için bk. *Türk Tarih Kurumu Yayınları: 1967*, Ankara 1968, s. 13 - 15.

belki, ilkinden daha iyi bir *Anahatları* eserini millî kütüphanemize kazandırır. Ve aradan geçen 30 yıl içinde de bu kitap daha düzeltilip, daha işlenerek bugün iyi bir esere sahip olmamızı mümkün kılabilirdi. Fakat bunun yapılmaması büyük bir kayıp sayılamaz. Nitekim *Anahatları* eseri, ilk denemelerin başarısızlığı ile unutulmuş ve uzun bir monografyalar, mevzii “*contribution*” lar hazırlanması devresine girilmiştir¹⁷. Günden güne daha yetkili ellerde meydana gelen bu çalışmalar, gelecekte ilmî bir *Anahatları* eserinin temel unsurları olacaktır. Bütün mesele Atatürk’ün bu dileğinin unutulmaması ve bir gün bu eserin, O’nun arzuladığı şekilde ilmî, objektif ve metotlu olarak ortaya konulabilmesidir. Güzel bir *Anahatları* cildinin Atatürk’ün ruhunu şâd edeceği muhakkaktır.

IV

“Türk Tarihinin Ana Hatları” eseri müsveddelerini teşkil eden değişik ölçülerdeki broşürler kısmen baskı, kısmen teksir suretiyle çoğaltularak ilgililere dağıtılmıştır¹⁸. Üzerinde seri numarası bulunmayan ilk seri 45. fasikül dört ayrı cüzden meydana geldiğinden $63 + 3 = 66$ broşür halindedir. İkinci ve üçüncü seriler ise daha muntazam ve tamamen baskı halindeki broşürlerden teşkil edilmiştir. İkinci seri $43 + 4 = 47$, üçüncü seri ise 15 ayrı broşür halindedir. Böylece “Türk Tarihinin Ana Hatları” adlı eserin müsveddeleri 128 cüzlük bir takım teşkil eder¹⁹.

¹⁷ Son yıllarda *Türk Kültürü El Kitabı* başlığı altında Türk tarih ve medeniyeti hakkında çok geniş kadrolu ve pek zengin programlı bir eser hazırlanması için teşebbüslere geçilmiştir (kadro ve program hak. bk. *Türk Kültürü El kitabı neşir heyetinin bildirileri: Sirküler N. 2*). 1964 de Yeni Delhi’de toplanan XXVI. Orientalistler Kongresi’nde alınan bir kararla başlayan bu çalışma sonunda, herbiri beşyüz sahife kadar olmak üzere on ciltlik bir eserin ortaya konulması tasarlanmaktadır. Kadronun aşırı derecede yaygın ve lüzumsuz derecede de kalabalık oluşu ve bilhassa bölümlerin yazdırılmasında o sahanın hakikî mütehasısları yerine bazı “isimlerin” tercih edilmesi, bu çok lüzumlu işin çıkmaza girmesine sebep olabilecektir. Yıllarca önce, *Anahatları* eseri müsveddelerinin karşılaştığı güçlüklerden ders alındığı takdirde bu abidevî işin daha verimli olabileceğine inandığımızı da belirtmek isteriz.

¹⁸ *Türkiye Bibliyografyası: I Resmî Neşriyat: 1928 - 1938*, İstanbul 1939, s. 76 - 84.

¹⁹ O sırada henüz soyadı kanunu olmadığından, birinci serideki broşürlerde yazarların adları yanında soyadları yoktur. Biz bu bibliyografyada, tesbit edemediğimiz kadar soyadlarını parantez içinde olmak üzere ekledik. I, 13 ve II,5 sayılı müsveddeleri yazan M. Sedat’ın S. Çetintaş mı yoksa S. H. Eldem mi

I. Seri müsveddeler (1932) (Bu seri kısmen baskı, kısmen teksir halindedir):

1. A. Süheyl (Ünver), *Selçuk tababeti, Büyük Selçuk İmparatorluğu ve Orta zamanda Anadolu Türk Devletleri tababeti tarihi XI - XIV. asırlar*, 43 s. baskı.
2. Şevket Aziz (Kansu), *Avrupanın başka mntıklarında tarihten evvelki devirlerde yaşayan kavimlerin menşelerine dair antropoloji, filoloji ve lengüistik tetkikleri*, 16 s. baskı.
3. Galip Ata (Ataç), *Sumerlerde hekimlik, Eski Mısır'da hekimlik, İskitlerde hekimlik*, 53 s. baskı.
4. Halil Etem (Eldem), *Anadolu Selçukları devrinde mimarî ve tezyinî sanatlar*, 22 s. baskı.
5. Sadri Maksudi (Arsal), *İskitler - Sakalar, Asya Hunları, Yüçiler, Avrupa Hunları*, 61 s. baskı.
6. Esat, *Ermeniler*, 18 s. baskı.
7. A. Süheyl (Ünver), *Türklerde resim, tezhip ve minyatür tarihi (Orta Asya kısmı)*, 38 s. baskı.
8. Ali Haydar Emîr (Alpagut) ve Fevzi (Kurdoğlu), *Türklerin deniz harp sanatına hizmetleri*, 21 s. baskı.
9. Ahmet Ağaoğlu, *Etrüsk medeniyeti ve bunların Roma medeniyeti üzerine tesiri*, 24 s. baskı.
10. İhsan Abidin, Ali Rıza, Hamdi ve Cevat Rüstü, *Ziraat ve hayvancılık*, 35 s. baskı.
11. Ahmet Cevat (Emre), *I, Türklerin yazıyı icat etmekle medeniyete hizmetleri II, Alfabenin de menşei Sumer Türklerinin yazısıdır*, 18 s. baskı.
12. İbnülemin Mahmut Kemal (İnal), *Türklerin Arap harflerini tanzim ve ihya etmek suretiyle ilme ve medeniyete hizmetleri*, 16 s. baskı.
13. Sedat (Eldem), *Osmanlı Türk mimarisi*, 11 s. baskı.
14. Hüseyin Namık (Orkun), *1. Avarlar, 2. Peçenekler, 3. Kumanlar*, 123 s. teksir.
15. Ali Rifat (Çağatay), *Musiki*, 8 s. baskı.
16. Yusuf Ziya (Özer), *Mısır*, 32 s. baskı.
17. Reşat, *Halıcılık*, 25 s. baskı.
18. Selim Sırrı (Tarcan), *Türklerde beden idmanları*, 6 s. baskı.
19. Saim Ali (Dilemre), *Evrasyada Türkçenin lengistik vaziyeti*, 8 s. baskı.
20. Muzaffer, *Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa ile ticarî münasebetleri*, 16 s. baskı.
21. İbrahim Hakkı (Akyol), *Türklerin ziraat ve hayvancılık sahasındaki tesirleri ve hizmetleri*, 22 s. baskı.
22. Reşit Galip ve Mehmet Saffet (Engin), *Anadolu-Eti İmparatorluğu devrine kadar*, 41 s. baskı.
23. Hâmit Sadi (Selen), *Türklerin coğrafya ilmine hizmetleri*, 15 s. baskı.
24. M. Niyazi (Erenbilge), *Eski zamanlarda Türklerin coğrafyaya hizmetleri*, 15 s. baskı.
25. Osman Şevki (Uludağ), *Tababet - Osmanlılar devri*, 12 s. baskı.

olduğu hususunda tereddüt edilebilir, ancak Atatürk'ün yanında Tarih Kurumu'nun toplantılarında bulunan Uluğ İğdemir'in işaret ettiği bir hâtıra, bu husustaki şüpheleri ortadan kaldırır, kşl. R. M. Meriç, *Mimar Sinan, Hayatı, ve eseri*, Ankara 1965, Önsöz, s. VII.

26. Mahmut Ragıp Kösemihalzade, *Türk musikisi tarihi*, 28 s. baskı.
27. Hâmit Zübeyr (Koşay), *Bulgar Türklerinin eski tarihi*, 11 s. teksir.
28. Neşet Ömer (İrdelp), *Orta zamanda Türklerin tıbbi hizmetleri*, 12 s. baskı.
29. Naci Paşa (Eldeniz), *Büyük İskender - Dara*, 91 s. teksir.
30. Nafi Atuf (Kansu), *İlk Kültür izleri ve nakil vasıtaları*, 18 s. baskı.
31. Ali Yar, Fatim (Gökmen), Kerim ve Hüsnü Hâmit, *Türklerin riyaziyatın terakkisine hizmetleri*, 17 s. teksir.
32. Ahmet Refik (Altınay), *Osman oğulları*, 20 s. teksir.
33. Nizamettin Ali, *Türklerde sanayi, tarihten evvel ve tarihten sonra*, 15 s. teksir.
34. İsmail Hakkı İzmirli, *I-Türk İslâm filozofları, II-Müslüman Türk hukuku ve dini*, 48 s. teksir.
35. Şemsettin (Günaltay), *Müslümanlığın çıktığı ve yayıldığı zamanlarda Orta Asya'nın umumî vaziyeti*, 89 s. baskı.
36. Mustafa Şekip (Tunç), *Çin felsefesinin kaynakları*, 31 s. teksir.
37. Ferit, *Eski İrânlılarda Felsefe*, 7 s. teksir.
38. Orhan Sadettin, *Felsefe*, 19 s. teksir..
39. Hilmi Ömer, *Çindeki dinler*, 9 s. teksir.
40. A. Nevzat Ayas, *Hindistan'da Türk düşüncesi*, 27 s. teksir.
41. Hilmi Ziya (Ülken), *Türk kozmogenisi, Türk mitolojisi, Türk hikmeti ve teknik tefekkür*, 53 s. teksir.
42. Mes'ut Cemil (Tel), *Medeniyet tarihinde musiki âletleri*, 7 s. teksir.
43. Ahmet Hâmit (Ongunsu), *Amerika*, 16 s. teksir.
44. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beyliklerinin Kara ve Akkoyunlu devletlerinin kuruluşları ve siyâsî hayatları ile bunlar zamanındaki devlet teşkilâtı, fikir hareketleri ve iktisadî hayat*, 106 s. baskı.
- 45/1. Âfet (İnan), Yusuf Hikmet (Bayur), *Hindistan, coğrafî malûmat*, 15 s. teksir.
- 42/2. Âfet (İnan), Yusuf Hikmet (Bayur), *Hindistan, ırklar*, 19 s. teksir.
- 45/3. Âfet (İnan), Yusuf Hikmet (Bayur), *Hindistan, Hindistan'da ilk medeniyet (Sint medeniyeti)*, 6 s. teksir.
- 45/4. Âfet (İnan), Yusuf Hikmet (Bayur), *Hindistan, Hindistan'da müslüman Türkler (Gürkanî devletinin teşekkülüne kadar)*, 185 s. teksir.
46. İhsan (Sungu), *Türklerin terbiyeye hizmetleri*, 35 s. baskı.
47. Hasan Âli (Yücel) ve Abdülkadir (İnan ?), *Türk edebiyatı*, 11 s. teksir.
48. Ragıp Hulûsi (Özdem), *Türk medeniyet ve dilinin macar medeniyet ve dili üzerine tesiri*, 9 s. teksir.
49. Celâl Esat (Arseven), *Türklerde mimarî*, 16 s. teksir.
50. Hasan Cemil (Çambel), *Ege medeniyeti*, 18 s. baskı.
51. Mükrimin Halil (Yınanç), *Musul ve Elcezirede Oğuz Türkleri*, 24 s. teksir.
52. Yusuf (Akçura), *Osmanlı devletinin kuruluşu ve bu vakıya dair başlıca menbalar*, 14 s. baskı.
53. Mehmet Fuat (Köprülüzade), *Samanoğulları 874 - 1005*, 22 s. ve 1 şecere, teksir.
54. Reşat Nuri (Güntekin), *Dil ve edebiyat, Tanzimattan bugüne kadar*, 10 s. teksir.
55. Behçet (Gücer ?), *İtalya*, 20 s. teksir.
56. Hasan Sabri, *Boyacılık tarihinde Türkler*, 6 s. teksir.

57. Mustafa Zühtü, *Sümmer medeniyeti malî hayatı*, 92 s. baskı.
58. Reşit Saffet (Atabinen), *Avrupa'da eski Türkler*, 49 s. baskı.
59. Ali Rifat (Çağatay), *Eski Yunan musikisi*, 10 s. teksir.
60. Selim Nüzhet (Gerçek), *Türklerde tiyatro*, 14 s. teksir.
61. İsmail Hikmet (Ertaylan), *Çağatay edebiyatı*, 7 s. teksir.
62. Mehmet Vehbi ve Hakkı Nezihî, *Türklerin yaşadıkları ilk muhit ve bu muhitin mal yetiştirme noktasından tetkiki*, 19 s. teksir.
63. Ali Canip (Yöntem), *Anadoluda muhtelif çağırda edebî tezahürler ve inkişafı*, 7 s. teksir.

II. Seri müsveddeler (1934):

1. Ahmet Refik (Altınay), *Osmanoğulları*, 67 s.
2. Şevket Aziz (Kansu), *Avrupada neolitik çağ brakisefalleri*, 28 s.
3. Ahmet Refik (Altınay), *Devşirme usulü*, 11 s.
4. Hüsnü Hâmit, *Türklerin riyaziyatın terakkisine hizmetleri*, 29 s.
- 4/a. Hüsnü Hâmit, *İslâm riyaziyatında Türklerin mevkii*, 29 s.
5. Sedat (Eldem), *Osmanlı Türk mimarisi*. 30 s.
6. Ali Rifat Çağatay, *Musiki*, 27 s.
- 6/a. Ali Rifat Çağatay, *İlk müsveddeye karşı yapılan tenkidlere cevap*, 23 s.
7. Arif Müfit (Mansel), *İrânın tarih ve arkeolojisi (En eski zamanlardan Sasanilerin sukutuna kadar)*, 96 s.
8. Hasan Sabri, *Boyacılık tarihinde Türkler*, 10 s.
- 8/a. Hasan Sabri, *Boyacılık tarihinde Türkler*, 11 s.
9. Hilmi Ömer (Budda), *Çinlilerin dini*, 23 s.
10. Galip Ata (Ataç), *Hintlilerin hekimliğe hizmetleri*, 16 s.
11. Ahmet Süheyl (Ünver), *Selçuklularda ve Osmanlılarda resim, tezhip ve minyatür*, 32 s.
12. İbrahim Hakkı (Akyol), *Orta veya İşşayanın fizikî coğrafyasına bir nazara*, 40 s.
13. Ahmet Ağaoğlu, *1500 ile 1900 arasında İrân*, 52 s.
- 13/a. Ahmet Ağaoğlu, *İrân İnkılâbı*, 28 s.
14. Yusuf Ziya (Özer), *Mısr dili*, 36 s.
15. Salih Murat (Uzdilek), *Riyaziye tarihi*, 37 s.
16. Osman Şevki (Uludağ), *Osmanlı tababeti*, 66 s.
17. Yusuf Hikmet (Bayur), *Yeni Türkiye devletinin haricî siyaseti*, 162 s.
18. Nevzat Ayas, *Hindistanda Türk düşüncesi : Budacılığı hazırlayan âmiller, Budacılık*, 28 s.
19. Sadri Maksudî (Arsal), *Orta Asya Türk devletleri*, 50 s.
20. M. Niyazi (Erenbilge), *Eski Mısr'da, İyonya'da, Yunanistan'da, Roma'da ve Orta zamanda coğrafya*, 31 s.
21. Ali Haydar Emîr (Alpagut) ve Fevzi (Kurdoğlu), *Türklerin deniz harp san'atine hizmetleri II, Kürek devri*, 34 s.
22. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kuruluşundan onbeşinci asrın ilk yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı*, 97 s.
23. Şemsettin (Günaltay), *Suriye ve Palestin*, 52 s.
24. Nizamettin Âli, *Türklerde sanayi*, 50 s.
25. Ahmet Cevat (Emre), *Türkçe ve Hint-Avrupa dilleri*, 108 s.

26. İsmail Hakkı (İzmirli), *Müslüman Türk feylesofları*, 119 s.
27. Nafi Atuf (Kansu), *Türklerin terbiyeye hizmetleri*, 16 s.
28. Celâl Esat (Arseven), *Türklerde mimarî (Eti ve Selçuk mimarileri)*, 13 s.
29. Esat, *Berlin kongresine kadar Ermenilerin vaziyeti*, 24 s.
30. Mes'ut Cemil (Tel), *Medeniyet tarihinde musiki âletleri ve Türkler*, 4 s.
31. Hasan Cemil (Çambel), *Ege medeniyeti*, 43 s.
32. Hilmi Ziya (Ülken), *Türk mistisizmini tetkike giriş*, 56 s.
33. M. Şemsettin (Günaltay), *Mezopotamya - Sumerler, Akatlar, Gutiler, Amürüler, Kassitler, Asurlular, Mittaniler, İkinci Babil İmparatorluğu*, 208 s.
34. Hasan Âli (Yücel) ve Abdülkadir (İnan), *Türk edebiyatı*, 15 s.
35. Yusuf Akçura, *Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma devri*, 176 s.
36. İbrahim Hakkı (Akyol), *Türklerin ziraat ve hayvancılık sahasındaki tesirleri ve hizmetleri*, 28 s.
37. Hâmit Zübeyr (Koşay), *Macarların eski tarihi*, 27 s.
38. Mükrimin Halil (Yınanç), *Anadolu'nun fethi*, 88 s.
39. Reşit Galip ve Mehmet Saffet (Engin), *Etiler*, 150 s. resimli.
40. Hâmit Sadi (Selen), *Türklerde haritacılık ve Coğrafya*, 47 s. resimli.
41. M. Fuat Köprülüzade, *Anadolu'da Türk dili ve edebiyatının tekâmülüne bir bakış* 86 s.
42. A. Rıza, Hamdi, İ. Abidin, *Türklerde ziraat ve hayvancılık*, 24 s.
43. Kâmil, *Türklerde spor*, 38 s.

III. Seri müsveddeler (1936) :

1. Cevat Rüştü, *Türklerin ziraate hizmetleri ve Osmanlılar devri*, 16 s.
2. İ. Hakkı (İzmirli), *Müslüman Türk hukuku*, 45 s.
3. Yusuf Hikmet Bayur, *Gürgâniğ devleti*, 127 s.
4. Şükrü Akkaya, *Etrüsk kültürü, ve Roma kültürüne tesiri*, 33 s.
5. Fatin Gökmen, 1. *Türk takvimi ve yeni meydana çıkarılan en eski bir hey'etin esasları*, 2. *Bu hey'etin 20.000 sene evvel tesis edilmiş olduğu*, 3. *Bu hey'ete sahip olan kadim milletin bugünkü Türklere ecdad olması lâzım geldiği hakkında tez*, 44 s.
6. Şemsettin Günaltay, *İbraniler*, 62 s.
7. M. Saffet Engin, *Eti medeniyeti*, 55 s.
8. M. Ragıp Kösemihal, *Türk halk müziklerinin, kökleri meselesi*, 62 s.
9. Nuri, *Türklerin deri sanayiine yaptıkları hizmetler*, 15 s.
10. İhsan Abidin Akıncı, Rıza Erten, Hamdi Dikmen, *Şarkta ziraatin inkişaf tarihi ve âmilleri*, 20 s.
11. Ziya Karamürsel, *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan ondokuzuncu asrın yarısına kadar malî tarihe bir bakış*, 213 s.
11. Osman Şevki Uludağ, *Osmanlı tababeti III*, 100 s.
13. M. Niyazi Erenbilge, *Osmanlı Türklerinde coğrafya*, 12 s.
14. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı, İkinci kısım*, 1453 den 1575 senesine kadar, 94 s.
15. İsmail Hakkı İzmirli, *Müslüman Türk filozofları*, 9 s.

HANNİBAL'İN MEZARI

Ord. Prof. Dr. ARİF MÜFİD MANSEL

Topraklarımızda bulunduğunda şüphe olmıyan Eskiçağın en büyük komutanlarından Kartacalı Hannibal'in mezarı ve onun yeri bilhassa 19 uncu yüzyıldan beri bir hayli araştırmacıyı meşgul etmiş, bunlar tarafından çeşitli ve hattâ bazan birbirine zıd faraziyeler ileri sürülmesine yol açmıştır. 1935 yılı sonlarına doğru ATATÜRK'ün bu büyük askerin mezarına karşı ilgi göstermesi, yerinin tesbiti ile orada bir anıt dikilmesini emretmesi üzerine gerek Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, gerek Kocaeli Vilâyeti, gerek İstanbul Arkeoloji Müzeleri ve Eski Eserleri Koruma Encümeni tarafından bu alanda bazı ön çalışmalar yapılmış, bundan sonra da zaman zaman resmî makamlar bu işle meşgul olmuş ve basında çeşitli yazılar çıkmıştır. İleride yapılacak araştırmalara ve dikilecek anıtın yerinin tesbitine ışık tutar ümidi ile bir taraftan antik kaynaklara, diğer taraftan topografik araştırmalara ve arşiv incelemelerine dayanan bu etüdü hazırlamış ve ATATÜRK'ün isteğinin bir kısmını, imkânlarımız çapında, yerine getirmiş bulunuyoruz.

Hannibal'in hayatı ve bilhassa Romalılarla yaptığı harpler hakkında ne kadar çok bilgimiz varsa onun ölümü ve gömüldüğü yer hakkında o kadar az şey biliyoruz¹. Tarihin şahıslarla, ancak kendi sahasında önemli bir rol oynadıkları müddetce ilgilendiği gerçeği ile açıklanması mümkün olan bu durum Hannibal'in mezarının yeri ile ilgili problemin hallini güçleştirmektedir. Harp taliinin Kartaca'dan yüz çevirmeğe başladığı devreye ve bu devre içinde Hannibal'in durumuna ve Romalıların ona karşı takındıkları tavıra

KISALTMALAR :

KSyll. = 'Ο ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος.

NP. = 'Ο Νέος Ποιμὴν.

RE. = Pauly's *Realencyclopaedie der klassischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung.*

¹ Hannibal'e ait kaynaklar için toplu olarak Th. Lenschau, RE. VII, s. 2323 v. dd. Son seneleri için: aynı yerde 2348 v. dd. H. Volkmann, *Der Kleine Pauly* II (1967), s. 935 v. dd.

kısa bir göz gezdirecek olursak Romalı komutan P. Scipion'un kazandığı Zama savaşından sonra (M.ö. 202) Kartaca donanmasının yok edilmiş, dolayısı ile Kartaca kudretinin kırılmış ve bu devletin Romaya haraç vermek zorunda kalmış olduğunu görürüz. Hannibal'in İtalya'daki başarıları boşa gitmişti. Bu tarihten sonra Romalılar can düşmanları olan Hannibal'in her hareketini şüphe ile izlemeğe başlamışlardı. Çünkü bu dâhi insanın rahat durmayacağından ve Roma boyunduruğunu atmak için her fırsattan faydalanacağından kuşkulanyorlardı.

Roma senatosunun Doğu devletlerine karşı tatbik ettiği himaye siyasetinden yavaş yavaş ilhak siyasetine kayması ve bu arada Anadolu'yu zaptetmeğe karar vermesi üzerine Roma ordu ve donanmasının Doğuda meşgul olduğu bir zamanda Hannibal'in Roma'yı arkadan vurma tehlikesini önlemek için Romalılar M.ö. 196 da (yahut 195 te) görünüşte Numidia kralı Massinissa ile olan sınır anlaşmazlığını gidermek, gerçekte ise Hannibal'in plânlarını öğrenmek ve hattâ onu öldürtmek için (İustinus XXXI, 2, 11) Kartaca'ya bir heyet göndermişlerdi. Daha önceleri Kartaca'da iktidarda kaldığı zamanlar birtakım reformlar yapmış olduğundan muhalif partinin düşmanlığını kazanmış ve bu yüzden mevkii bir hayli sarsılmış olan Hannibal selâmeti firarda bulmuş, ilk önce Suriye'de Tyros'a, oradan Antiokheia'ya (Antakya) ve oradan da Ephesos'a giderek Suriye kralı Antiokhos III ile görüşmüş ve onun himayesine girmişti. Fakat Hannibal kralın savaşlarına, Side açıklarındaki deniz muharebesinden (M.ö. 190) sarfinazar, katılmamıştı. Antiokhos'un Manisa muharebesinde büyük bir yenilgiye uğraması üzerine Suriye'de Apameia'da yapılan barış müzakereleri esnasında (M.ö. 188) Romalılar gerek ön görüşmelerde, gerek bizzat antlaşma müzakerelerinde Hannibal'in kendilerine teslimini istemişlerdi (Polybios XXI, 17, 7 ve 45, 11. Livius XXXVII, 45. Diodoros XXIX, 10. İustinus XXII, 4, 1). Kral tarafından vaktinde haberdar edilen Hannibal ilk önce Girit'e, oradan Bithynia kralı Prusias'a sığınmış, bu kralın Bergama kralı Eumenes II ye karşı savaşlarına katılmıştı. Hannibal kendisine konut olarak başkent Nikomedeia'yı (İzmit) değil, fakat ona yakın olan Libysa kasabasını seçmişti. İşte orada M.ö. 183 de dramın son perdesi oynanmış ve Hannibal Romalıların eline düşmemek için zehir içmek suretiyle hayatına son vermiştir.

Romalı komutan ve devlet adamı Flamininus'un başkanlık ettiği Roma heyetinin 183 yılı sonbaharında Nikomedeia'ya geldiği anlaşıldığına göre o zamanlar Bithynia'nın başında kiral Prusias I bulunuyordu. Bu heyetin esas görevi Bithynia ile Bergama arasındaki anlaşmazlıkta arabuluculuk yapmak ve harbe son vermektir. Bu arada Hannibal'in istenmesinin Flamininus'un şahsî inisiyatifi ile mi, yoksa Roma senatosundan aldığı talimat üzerine mi yapıldığı kesin olarak tesbit edilemiyor. Hattâ Prusias'ın böyle bir istek yapılmadan dahi sırf Romalılara yaranmak için Hannibal'in teslimini teklif etmiş olması da hatıra gelebilir². Fakat Romalıların, yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi, can düşmanlarını öteden beri ele geçirmek istedikleri göz önünde bulundurulacak olursa Flamininus'un böyle bir istek ileri sürmüş ve Prusias'ın bu isteğe boyun eğmiş olduğunu kabullenmek bize en makul hal çaresi gibi görünüyor. Bahusus ki böyle bir tradisyonun, tarihini en güvenilir kaynaklara başvurmak suretiyle yazmış olan Polybios'ta mevcut olduğu anlaşılıyor³. Hannibal, Roma heyetinin Bithynia'ya gelişinden kısa bir süre sonra, herhalde müzakerelerin sonunu beklemeden, intihar etmiş olmalıdır. Binaenaleyh kendisine sığınmış olan ve o zamanlar 67 yaşında bulunan bir adamı Romalılara teslim etmek aşağılığını göstermiş olan kiral, bazan ileri sürüldüğü gibi, zayıf karakteri ile tanınmış Prusias II değil, fakat onun babası Prusias I dir.

Şimdi Hannibal'in ölüm tarzı ve bilhassa ölüm yeri hakkında bilgi veren başlıca kaynakları (mümkün olduğu kadar kronolojik bir sıra takip etmek suretiyle) birer birer gözden geçirelim⁴.

Cornelius Nepos, *Hannibal* 12 - 13.

"Asyada bu olaylar ceryan ederken konsüllerden L. Q. Flaminius'un akşam yemeğine dâvetli olan Prusias'ın elçileri tesadüfen

² Bütün bu meselelere dair: C. Habicht, RE. XXIII, s. 1103. Ayrıca bk. W. Hoffmann, *Hannibal*, s. 127. H. G. Gundel, *Der Kleine Pauly* II, s. 565.

³ Polybios tarihinin bu kısmı bize kadar gelmemiştir. Fakat onun yankılarını Plutarkhos, *Titus* 20, Appianos, *Syriake* 43 ve Pausanias VIII, 11, 11 de bulmak mümkündür. Ayrıca bk. RE. XXIII, s. 1103.

⁴ Burada kullandığımız metinler ve bunların tercümelemleri, başka bir kayıt bulunmadığı takdirde, "Loeb Classical Library" ve M. Nisard tarafından neşrolunan "Collection des Auteurs Latins" e dayanmaktadır. Bunların dışında bazı metinleri tercüme eden, yahut tercümelemleri gözden geçiren Prof. G. E. Bean'e teşekkürlerimi sunarım.

Hannibal'den bahsettiler. Bunlardan biri Hannibal'in Bithynia krallığında bulunduğunu söyledi. Flaminius hemen ertesi gün bu haberi senatoya ulaştırdı ve senatörler, Hannibal yaşadığı müddetçe Roma'ya tehlikeli olabileceği düşüncesi ile, Prusias'a elçiler ve bu arada Flaminius'u gönderdiler ve kırıaldan Roma'nın can düşmanını yanında bulundurmamasını ve onu kendilerine teslim etmesini istediler. Prusias bu isteği redde cesaret edemedi, yalnız kendisinin konuk-severlik haklarını bizzat çiğnemek zorunda bırakılmamasını rica etti. Elçilere "eğer başarabilerseniz onu siz tutuklayın, oturduğu yeri kolayca bulabilirsiniz" dedi. Hannibal kırıaldın kendisine tahsis ettiği bir şatoda oturuyordu ve birgün başına gelecekleri önceden sezmiş olduğundan her taraftan çıkış menfezleri yaptırmıştı. Romalı elçiler eve ulaştılar ve onu her taraftan kuşattılar. Kapılardan birinin önünde duran bir köle mutaddan fazla silâhlı kişiler gördükte efendisini hemen haberdar etti. Hannibal ise diğer kapıların da tutulup tutulmadığını öğrenmesini köleye emretti. Birkaç dakika onra köle gelüp şatonun her taraftan sarılmış olduğunu bildirdikte Hannibal bunun bir tesadüf eseri olamayacağını, kendisini tutuklamak istediklerini ve düşmanlarının eline düşmemek için hayatına son verme zamanının gelmiş olduğunu anlamakta gecikmedi. Bu büyük adam, eski olayların anıları ile dolu olarak, üzerinde daima taşıdığı zehiri içti; böylece 70 yaşında öldü".

Alexandros Polyhistor, Stephanos Byzantios'ta (Edit. Meineke, s. 416)⁵.

"Libyssa, Alexandros Polyhistor'un yazdığına göre, Bithynia'da deniz kenarında bir kaledir. Etnikon'u Libyssaaios'tur".

Titus Livius XXXIX, 50 :

"Hannibal uzun zamandan beri böyle bir sonucu sezmişti.... Etrafının tehlikelerle dolu olduğunu görerek oturduğu evde yedi menfez yaptırmıştı; bunlardan bazıları, muhafızlar tarafından kesilmemeleri için, gizli tutuluyordu. Hiçbir kimse tarafından bilinmediğini zannettiği gizli bir kapıdan kaçmak istedi, fakat onun ve diğer menfezlerin muhafızlar tarafından tutulmuş olduğunu gördü. Bunun üzerine böyle bir hal için uzun zamandan beri hazır bulundurduğu zehiri istedi. Prusias ve kırıallığına lânet ettikten ve çiğnenen konuk-

⁵ C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum* III, s. 232 no. 39-41. F. Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker* III A, s. 123 no. 125; III a, s. 304 no. 125.

severlik tanrılarını andıktan sonra, zehiri içti. İşte bu suretle Hannibal hayatına son verdi”.

Plinius, *Naturalis Historia* V, 43, 2 :

“Bir zamanlar mevcut olan Libyssa kasabası ki orada bugün yalnız Hannibal'in mezarı bulunmaktadır”.

Plutarkhos, *Flamininus* 20 :

“Hannibal vatani olan Kartaca'dan gizlice kaçmış, ondan sonra Antiokhos'un yanında kalmıştı. Fakat kiral Magnesia muharebesinden sonra barış akdetmek zorunda kalınca yine kaçmış, şurada burada dolaşmış ve sonunda Bithynia'da kiral Prusias'ın sarayına sığınmıştı. Romalılar bunu biliyorlardı. Bununla beraber hiçbir kimse kaderin yere sermiş olduğu bu insanla, yaşı ve vücut zaafı yüzünden, ilgilenmiyordu. Fakat Flamininus senato tarafından başka işler için elçi olarak Prusias'a gönderildi. Orada Hannibal'i gördü ve onun daha hayatta olduğuna canı sıkıldı. Vâkıa Prusias kendisine sığınmış ve himaye görmüş bir insan için elinden geldiği kadar yalvardı. Buna rağmen Flamininus'u kandıramadı.

Hannibal'in ölümüne dair eski bir söze işaret edilmektedir ki bu söz şöyle idi : “Bir zaman gelecektir ki Libyssa toprağı Hannibal'i örtecektir”.

Hannibal bu sözden Afrika'da Kartaca'da gömüleceği anlamını çıkarıyor ve hayatını orada sona erdireceğini ümit ediyordu. Fakat Bithynia'da sahilde kumsal bir bölge ve onun hemen yanında Libyssa adında büyük bir köy vardı. Hannibal o zamanlar orada oturuyordu. Prusias'ın zaafından devamlı olarak kuşkulandığından ve Romalılardan korktuğundan oturduğu evin altında yedi tane yeraltı geçidi yaptırmıştı. Bunlar çeşitli yönlerde doğru uzanıyordu ve hepsi gizli bir çıkışa sahip bulunuyordu. Flamininus'un kendisini istediğini duyduktan bu gizli yollardan kaçmak istedi, fakat her yerde kiralın nöbetçileri ile karşılaştı. Bundan dolayı hayatını sona erdirmek kararını aldı. Bazılarına göre mantosunu boynuna dolamak ve bir köleye sırtının üzerinde diz çöküp boğuluncaya kadar (kumaşı) sıkmasını emretmek suretiyle ölmüştür. Diğerlerine göre ise Themistokles ve Lydia kiral Midas'ın örneğine uyarak sığır kanı içmiştir. Livius yanında daima taşıdığı zehiri içtiğini ve kadehi kaldırırken şu cümleyi söylediğini yazmaktadır : “Romalıların büyük korkusuna bu suretle son verelim, çünkü kendilerinin hasmı olan bir ihtiyarın

ölümünü beklemek onlara çok güç geliyor. Fakat bununla Flamininus gıpta edilecek ve atalarınınkine eşit sayılabilecek bir zafer kazanmış olmuyor, çünkü onlar düşmanları ve galipleri olan Pyrrhos'un intihar plânlarını keşfetmişlerdi".

Ptolemaios V, 1, 13 :

"Bebryk'lerin iç şehirleri şunlardır :

Libyssa 57° 3' 42° 4'

Appianos, *Syriake* 11 :

"Bu konuşmanın sonunda Hannibal Scipion'u dâvet etti. Scipion ise, eğer Hannibal Romalılar tarafından şüphe altında tutulan Antiokhos'la yaşamasaydı bu dâveti memnurlukla kabul edeceğini söyledi. Böylece harplerin sonunda, büyük komutanlara yakışır bir şekilde, birbirlerine olan düşmanlıklarını bir yana bıraktılar. Flamininus'la böyle olmadı, çünkü daha geç bir devirde Hannibal, Antiokhos'un yenilgisinden sonra, kaçıp Bithynia'da dolanırken, Flamininus kiral Prusias'a başka meselelerle ilgili bir elçi gönderdi ve Hannibal'den bir şikâyeti olmadığı, senatodan da emir almadığı ve Kartaca düştüğü için Hannibal tehlikesi ortadan kalktığı halde, Prusias'ın Hannibal'i zehirle öldürtmesine sebep oldu. Hannibal'e bir zamanlar aşağıdaki kehanette bulunduğu söylenir : "Hannibal'in kalıntılarını Libyssa toprakları örtecektir". Böylece kendisi Libya'da öleceğine inanıyordu. Fakat Bithynia'da Libysson nehri ve ona göre adlandırılmış Libyssa düzlüğü vardır. Ben bu şeyleri Hannibal ve Scipion'un büyüklüğünün, Flamininus'un ise küçüklüğünün bir anısı olarak yan yana koydum".

Pausanias VIII, 11, 11 :

"Hannibal, ölümünden sonra Libyssa topraklarında yatacağına dair Ammon'un bir kehanet sözünü duymuştu. Bundan dolayı Romalıların kudret ve kuvvetini yıkacağını, vatanı Libya'ya geri döneceğini ve orada ihtiyarlıyarak hayatını tamamlayacağını ümid ediyordu. Fakat Romalı Flamininus kendisini diri olarak ele geçirmek için büyük gayretler sarfetmeğe başlayınca canını korumak için Prusias'a sığındı. Fakat kiral tarafından terkedilince bir atın üzerine atladı ve yalın kılıçla kendisini parmağından yaraladı. Birkaç saat at üstünde gittikten sonra yarası ateşlendi ve üçüncü günü öldü. Öldüğü yere Nikomdeia'lılar Libyssa demektirler".

Eutropios IV, 5, 2 :

“Hannibal Antiokhos’un yenilgisinden sonra, Romalıların eline geçmemek için, Bithynia kralı Prusias’a sığındı. Fakat T. Quinctius Flaminius tarafından istendikte ve Romalılara teslim edileceğini anladıkta zehir içti ve Nikomedeia sınırları içinde Libyssa’da gömüldü”.

Martianus Capella VI, 688, 15 - 16 :

“Nikomedeia yakınında Libyssa adlı bir yer bulunmaktadır ki orası Hannibal’in mezarı ile meşhurdur”.

Yazarı bilinmeyen *liber de viris illustribus* (edit. F. Pichmayr, s. 49) ⁶ :

“(Hannibal Antiokhos’un yenilgisinden sonra) Bithynia kralı Prusias’a sığındı. Orada bir Roma heyeti tarafından istenildikte yüzük taşının altında bulundurduğu zehiri içmek suretiyle öldü. Libyssa yöresinde bir taş lâhit içinde defnedilmiş bulunmaktadır ki bu lâhdin üzerinde bugün dahi şu yazıt okunmaktadır : “*Hannibal hic situs est*” (Hannibal burada yatmaktadır)”.

Ammianus Marcellinus XXI, 9, 3 :

“(İmparator Julianus) Boğazdan geçti. Kalkhedon ve Libyssa –ki orada Kartacalı Hannibal gömülüdür– üzerinden Nikomedeia’ya geldi”.

Libanius, *Vita 77 (Orationes I)* :

“Ertesi yaz veba yerine bu sefer de açlık hüküm sürerken tekrar oraya (yani Bithynia’ya) gitmeğe cesaret ettim ve giderken Libyssa’da (ki bu Libyssa bir mezar ve içinde yatan hakkındaki rivayet bakımından ünlü bir konaktır) açık ve sıcak bir havada bulutlar toplanıp şimşekler çaktı, şiddetli yağmur yağdı; ben de ateş yüzünden beklenilecek şekilde rahatsız oldum”.

Tzetzes (Çeçes), *Khiliades I*, 798 v. dd. :

“Kendisi ise (yani Hannibal) vatani olan Libyssa’da (yani Libya’da) öleceğini zannettiği halde Bithynia’nın Libyssa adlı bir yerinde zehir içmek suretiyle öldü. Zira Hannibal’e şu şekilde bir kehanette bulunulmuştu : “Libyssa toprağı Hannibal’in ölüsünü saklıyacaktı”. Daha sonraki bir zamanda Libyalı bir soydan olan Roma

⁶ Yazarı bilinmeyen bu eser M. s. 4. yüzyılda Sextus Aurelius Victor’un *De Caesaribus* adlı biyografik eseri ile birleştirilmiş ve o şekilde yayınlanmıştır. Hannibal’in zehiri yüzük taşının altında taşıdığı rivayetini Juvenalis de zikretmektedir (*Satir X*, satır 165).

İmparatoru Severus bu adamı, yani komutan Hannibal'i beyaz (yahut parlak) mermerden yapmış bir mezarda defnettii"⁷.

Tzetzes'in *Khiliades* I, 798/99 e ait yorum (J. A. Cramer's *Anecdota Graeca e codd. MSS. Bibl. Oxon.* III, s. 353) :

"Bundan başka (onun yanında) Libyssa kasabası. Arrianos'un "*Bithyniaka*" adlı eserinde yazdığı gibi burası şimdi "ta Boutiou" adını taşımaktadır"⁸.

Gözden geçirdiğimiz bu kaynaklar Bithynia kırallarının Roma'nın baskısı sonunda ölmüş olan ve onların can düşmanı bulunan bir Kartacalı komutan için öldüğü yerde büyük bir mezar anıtı yaptırmış olamayacaklarını ortaya koymaktadır. Bununla beraber Hannibal gibi meşhur bir adamın mezarı unutulmamış ve kaybolmamış olacak ki (meselâ Plinius'un sözlerine dikkat edilmesi) genellikle iyi kaynaklara dayanan 10 uncu yüzyıl Bizans bilgini ve tarihçisi Tzetzes'in yazdığı gibi onun ölümünden aşağı yukarı 400 yıl sonra Libyalı olan (Leptis Magna'lı) Roma imparatoru Septimius Severus (193 - 211) ırkdaşı bu büyük asker için mermerden bir mezar anıtı yaptırmıştır. Binaenaleyh bugün aranması gereken mezarın bu imparator tarafından yaptırılan anıt olması gerekir. Nitekim Sextus Aurelius Victor'un eseri ile birlikte yayınlanmış olan yazarı meçhul tarihte (yukarıda s. 533 not 6) bahsi geçen yazıtlı lâhtin bu imparator tarafından yaptırılmış anıta ait olması gerekir. Her ne kadar Bithynia'da lâtince yazıtlar nadir ise de bir Roma imparatoru tarafından yaptırılmış resmî bir anıtta lâtincenin kullanılmış olmasını tabii olarak karşılamak gerekir. Buradaki *Hannibal hic situs est* ibaresi Grekçe ἐνθάδε κατέκλιτε ya da ἐνθάδε κείτε'ye tekabül etmektedir ki aynı formülü Roma İmparatorluğunun bir çok ülkelerinde olduğu gibi Bithynia'da da gerek payen, gerek hıristiyan mezar yazıtlarında bulmak mümkün-

⁷ Severus'lar ailesinde ırktaşları Hannibal'in hayranlığı bir gelenek haline gelmiş olacak ki Septimius Severus'un oğlu ve halefi imparator M. Aurelius Antoninus Caracalla İlion'da Sulla ve Hannibal için heykeller diktirmiştir (Herodianus IV, 8, 6).

⁸ Nikomedialı Arrianos'un "*Bithyniaka*" adlı eseri kaybolmuştur. Fakat Bizanslılar zamanında biliniyordu (Photios, *Cod.* 93). Bk. Schwartz, RE. II, s. 1236. Ayrıca: C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum* III, s. 600 not 75 a. F. Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker* II B, s. 857 no. 156; II D, s. 566 not 28. Burada bir tahrif olduğu ve yorumcunun Arrianos'a Bizanslılar zamanına ait bir yer adını izafe ettiği anlaşılıyor. Arrianos'tan Bithynia için geniş ölçüde faydalanmış olduğu anlaşılın Stephanos Byzantios'un böyle bir şeyden bahsetmemesi bu hususu teyid eder mahiyettedir. Ayrıca bk. X. A. Sideridis, *KSyll.* 27, 1900, s. 286.

dür⁹. Bu durum yazarın lâhdi bizzat görüp görmediği ya da mezar anıtları için mutad bir formülü bu lâhit üzerinde de tasavvur ettiği probleminin hallini güçleştirmekte, hattâ kaynaklarımızın bugünkü durumunda imkânsız kılmaktadır.

Bütün kaynaklar mezar anıtının İzmit yöresinde Libyssa adında bir kasabada bulunduğunu bildirdiklerine göre ilk yapılacak iş Libyssa'nın yerini tesbit etmektir. Kaynakların büyük çoğunluğu Hannibal'in yaşadığı ve öldüğü yerin aynı olduğunu göstermelerine karşılık Pausanias aksi bir iddiada bulunmakta, Hannibal'in yaşadığı yeri bildirmemekte, buna karşılık öldüğü yerin oradan atla bir kaç saatlik mesafede bulunan Libyssa olduğunu yazmaktadır¹⁰. Cornelius Nepos ve Titus Livius muayyen bir yer adı bildirmemektedirler. Nikomedeia'ya tâbi topraklar içinde (*in finibus Nicomediae*)¹¹ bulunan Libyssa'yı Alexandros Polyhistor Bithynia'da deniz kenarında bir kale (φρούριον ἐπιθαλάσσιον), Plinius Bithynia'da bir *oppidum*, Martinus Capella Nikomedia yöresinde bir yer (*locus*), Libanius Bithynia'da bir konak (σταθμός) olarak göstermekte, Ammianus Marcellinus ise burasını Kalkhedon (Kadıköy) ile Nikomedeia (İzmit) arasında bulunduğunu kaydetmekle yetinmektedir. Plutarkhos burası hakkında daha fazla bilgi vermekte, Libyssa'nın deniz kenarında bir kumsalın hemen yanında büyük bir köy (ἐν δὲ Βιθυνίᾳ τόπος ἐστὶν θινώδης καὶ θαλάσσης καὶ πρὸς αὐτῷ κώμη τις μεγάλη Λίβυσσα καλεῖται) olduğunu ifade etmekte, Appianos ise Bithynia'da Libysson adında bir nehir bulunduğunu, bu nehrin hemen yanında ise bir düzlükte (yahut vadide) Libyssa'nın yer aldığını bildirmektedir (ποταμὸς

⁹ F. K. Dörner, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien (Istanbul Forschungen 14)*, s. 100 no. 110; s. 101 no. 113; s. 104/5 no. 121 (payen); s. 90 no. 100 (hıristiyan). F. K. Dörner, *Bericht über eine Reise in Bithynien (Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, philos. - hist. Classe, 75. Bd., 1. Abh.)*, 1952, s. 25 no. 34; s. 26 no. 35-38; s. 27 no. 39-40 (hıristiyan).

¹⁰ I. P. Miliopulos, NP. 3, 1921, s. 48 te Pausanias'ın verdiği bu bilgiyi kabul edenler gibi görünmektedir.

¹¹ Nikomedeia arazisinin sınırlarına dair bk. W. Ruge, RE. XVIII, s. 488. Batı sınırını büyük bir ihtimalle Tuzla'nın biraz batısında Yelkenkaya burnu (*promontorium Leukatas*) teşkil ediyordu. Bu husus Gebze yöresinde bulunan ve İzmit ile sınır arası mesafesini 31 Roma mili (45 km.) olarak gösteren (*a Nicomedia ad fines XXXI*) bir mil taşı tarafından teyid olunmaktadır (Th. Wiegand, *Athenische Mitteilungen* 33, 1908, s. 152 no. 7. F. K. Dörner, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien*, s. 71 no. 50; ayrıca bk. s. 44).

δ'ἔστι Λιβύσσοσ ἐν τῇ Βιθυνίᾳ καὶ πεδίον ἐκ τοῦ ποταμοῦ Λιβύσσοσ). Yalnız Ptolemaios Bithynialı'larla akraba olan Bebryk'lerin iç şehirlerine dair verdiği listede başta Libyssa'yı zikretmekte ve buranın coğrafi mevkiini $57^{\circ} 3'$ boylam ve $42^{\circ} 4'$ enlem olarak göstermektedir. Fakat burada metinde sonraki devirlerde tahrifat yapılmış ve Libyssa'nın İzmit Körfezi kuzey şehirleri listesine konulacağı yerde (bk. Ptolemaios V, 1, 3) körfezin güney şehirleri listesine geçirilmiş olduğu anlaşıldığından¹² bu pasajı bugünkü şekli ile kullanmamak herhalde daha doğru olur.

Libyssa'nın yerinin tesbitinde bu kaynaklardan başka *itinerarium*'lar, yani şehirler, kasabalar ve önemli konaklar arasındaki mesafeleri gösteren yol haritaları (*itineraria picta*), yahut yine ana yolları ve mesafeleri kaydeden cetveller (*itineraria adnotata*) bize yardımcı olmaktadır. Bunlardan birinci gruba giren eserler arasında halen Viyana'da bulunan ve *Tabula Peutingeriana* adını taşıyan ünlü haritaya¹³ bir göz gezdirecek olursak İzmit Körfezi'nin (*sinus Nicomedicus*) kuzey kıyısında Nicomedia ile Calcedonia (Kadıköy) arasında tek kasaba

¹² Bk. A. Forbiger, *Handbuch der Alten Geographie* II, s. 289 not f. Ptolemaios'un bu pasajını otantik olarak kabullensek dahi Libyssa'nın boylam ve enlemi olarak verdiği rakkamlar, diğer birçok yerlerde olduğu gibi, burada da büyük bir ihtimalle takribî olduğundan ve hatanın derecesini tesbit etmek mümkün olmadığından, Libyssa'nın yerini tam olarak tesbiti hususunda bize yardımcı olamaz. Bir örnek olarak Ptolemaios'un V, 1, 2 de Nicomedeia için verdiği bilgiyi gözden geçirelim. Burada bu şehrin boylamı $57^{\circ} 30'$ (doğu) ve $42^{\circ} 30'$ (kuzey) olarak gösterilmekte, ayrıca VIII, 17, 4 te en uzun günün 15 saat 10 dakika olduğu bildirilmektedir. (Libyssa için böyle bir kayıt yoktur). Bu da aşağı yukarı $42^{\circ} 20-25'$ kuzey boylamına tekabül eder. Bu mevki İskenderiye meridyeninin $1/4$ saat = $3 3/4^{\circ}$ batısına düşmekte, dolayısı ile $56 1/4$ ya da $56 3/4$ (doğu) derecelik bir boylama uygun gelmektedir. İzmit'in tam mevkii ise W. v. Diest'e göre (*Petermann's Geographische Mitteilungen, Ergänzungsheft* 125, Taf. 1) $29^{\circ} 55 1/2'$ Greenwich = $47^{\circ} 35 1/2'$ (doğu) ve $40^{\circ} 46'$ (kuzey) dir (ayrıca bk. W. Ruge, RE. XVII, s. 486).

¹³ K. Miller, *Weltkarte des Castorius, genannt die Peutinger'sche Tafel*, Segment IX, No. 2. Miller'in bu etüdünden sonra 12.-13. yüzyılda çizilmiş olan bu haritanın M. s. 4. yüzyıl ortalarında (365 e doğru) vücuda getirildiği anlaşılan Castorius'un dünya haritasının bir kopyası olduğu genellikle kabul edilmiştir. Ayrıca bk. K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt* (1916), s. 656, harita 209, 216. Fakat bu nazariyeye karşı daha sonraları Cuntz ve Kubitschek gibi araştırmacılar tarafından şüpheler izhar edilmiş, bu haritanın yaklaşık olarak M. s. 170 yıllarına tarihlenen bir haritaya dayanmış olduğu ihtimali ileri sürülmüştür. Son zamanlarda G. Radke tekrar Miller'in tezini kabule mütemayil görünmektedir (*Der Kleine Pauly* II, s. 1489/90).

ve konak yeri olarak Liuissa (Libyssa) nın birbirine bitişik ince uzun üç dikdörtgen bina (*horrea* = zahire ambarı) şeklinde tasvir edilmiş¹⁴, Calcedonia ile Libyssa arasındaki mesafenin XXXVII Roma mili¹⁵, yani yuvarlak rakkamla 54 kilometre, Libyssa ile Nicomedia arasındaki mesafenin ise XXIII Roma mili (yani aşağı yukarı 34 km) olarak gösterildiğini görmekte gecikmeyiz (res. 1) :

Tabula Peutingeriana

Calcedonia -----
Liuissa XXXVII
Nicomedia XXIII

İkinci gruba giren *itinerarium*'larda ise şu mesafeler gösterilmektedir :

Itinerarium Antonini¹⁶

Wesseling	Parthey-Pinder		
s. 139/140	s. 65	Constantinopolis	mpm ----
		Calcedonia (traiectus ad Bithyniam)	mpm IIII
		Panticio	mpm XV
		Libyssa	mpm XXIII
		Nicomedia	mpm XXII
s. 231	s. 108	Calcedonia	mpm ----
		Pantecio	mpm XV
		Libyssa	mpm XXIII
		Nicomedia	mpm XXII

Bu iki cetvelde Calcedonia (Kadıköy) ile Libyssa arasındaki mesafe (iki kasaba arasında konak olarak Pantecio yahut Panticio = Panteikhion = Pendik gösterilmiştir) 38 Roma mili (56 km),

¹⁴ *Tabula Peutingeriana*'daki şehir ve kasaba şekilleri ve bunların buldukları yerlerin özellikleri ile ilgisi olmadığına dair: Kubitschek, RE. IX, s. 2142 (ç).

¹⁵ Bir Roma mili (*mille*) 1478, 50 m'dir. Bk. Kubitschek, RE. IX, s. 2136.

¹⁶ Bu eserin tam adı *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* olup Wesseling tarafından *Vetera Itineraria* (1745) adlı eserinde, sonraları ise G. Parthey ve M. Pinder tarafından (1845) yayınlanmıştır. Bu eserin imparator M. Aurelius Antoninus Caracalla zamanındaki bir esere dayanılarak (adı ona işaret etmektedir) imparator Diokletianus saltanatının ilk yıllarında yazılmış olduğu anlaşılıyor. Bk. Kubitschek, RE. IX, s. 2338 ve Radke, *Der Kleine Pauly* II, s. 1489/90.

Libyssa ile Nicomedia arasındaki mesafe ise XXII Roma mili (32,5 km) dir.

Itinerarium Hierosolymitanum¹⁷

Wesseling	Parthey-Pinder		
s. 572/72	s. 271	Calcedonia	----
		mutatio Nasete mil	VII
		mansio Pandicia mil	VII
		mutatio Pontamus mil	XIII
		mansio Libissa mil	VIII
		ibi positus rex Annibal- ianus qui fuit Afro- rum	
		mutatio Brunca mil	XII
		civitas Nicomedia mil	XIII

Bu cetvele göre Calcedonia ile Libissa arası 36 mil (53 km), Libissa ile Nicomedia arası ise 25 mil (37 km)dir. Libyssa bir *mansio* (grekçesi *σταθμός*), yani bir konak yeri olarak gösterilmekte ve altında şu cümle bulunmaktadır: “Orada Afrikalıların (ya da daha dar anlamda Kartacalıların) kralı Annibalianus gömülüdür”¹⁸.

Adı bilinmeyen Ravenna’lı bir yazarın *Cosmographia* adlı eserinde¹⁹ iç Anadolu’dan, Bolu (Claudiopolis) ve Üskübi (Prusias ad Hypium) üzerinden Kalkhedon’(Kadıköy)a kadar gelen yahut Troia bölgesinden yine Kadıköy’e kadar uzanan yol üzerinde Nicomedia ile Chalcedon (Chalcidon) arasında tek konak yeri olarak Livissa yahut Lipissa verilmekte, bu *Cosmographia*’yi geniş ölçüde kaynak olarak kullandığı anlaşılan Guido adında şahsiyeti meçhul

¹⁷ *Itinerarium Burdigalense* ya da *Hierosolymitanum* adını taşıyan ve M. s. 4. yüzyılda tertiplendiği anlaşılan bu eser Fransa’da Bordeaux’dan Kudüs’e kadar giden yollar ve bu yollar üzerindeki başlıca konak yerlerini çeşitli listeler halinde kapsamaktadır. Bu *itinerarium* yukarıda zikrettiğimiz *Itinerarium Antonini* ile birlikte Wesseling, daha sonraları Parthey ve Pinder tarafından yayınlanmıştır. Ayrıca bk. Kubitschek, RE. IX, s. 2352 v. dd. Radke, *Der Kleine Pauly* II, s. 1489/90.

¹⁸ Yazarın burada Hannibal adını Büyük Konstantin ailesinden bir kişi, belki de onun yeğeni Hannibalianus ile karıştırmış olması kendisinin tarih bilgisinin pek kuvvetli olmadığına işaret etse gerektir (Kubitschek, RE. IX, s. 2354 ve not 54).

¹⁹ Bu yol kitabı 7. yüzyılda 5 kitap halinde yazılmış olup yine Parthey ve Pinder tarafından yayınlanmıştır: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographia*, ed. Parthey-Pinder (1860), s. 112, 363. Ayrıca bk. Funaioli, RE. I A, s. 305 v. dd. Radke, *Der Kleine Pauly* II, s. 1490.

bir İtalyanın yazdığı *Geographia* adlı eserde Nichomedia ile Chalcidon arasında yine tek konak yeri olarak Libissa yer almaktadır²⁰. Fakat bu son iki eserde konaklar arası mesafeler verilmemektedir.

Kaynaklar Libyssa'nın deniz kenarında kumsal bir nehir vadisinin yakınında olduğunu göstermelerine ve *itinerarium*'ların mesafeleri, aşağıda göreceğimiz gibi, Dil İskelesi yöresine işaret etmelerine rağmen bu yer her nedense uzak bir isim benzerliğine dayanılarak bir iç kasaba olan Gebze ile bir tutulmuştur. Çünkü Gebze'nin eski adı Dakibyza olup²¹ bu isim sonraları Gekbuze, Ghiviza, Gavize, Dschebse (Çebse), Dschebize (Çebize) ya da Gebizeh şekillerini almış ve bütün bu adların Libyssa'nın tahrif edilmiş şekilleri olduğu kabul edilmiştir. Nitekim 16 ncı yüzyıldan, P. Gyllius ve P. Bellon'dan itibaren, Avrupalı seyyah ve araştırmacılar Hannibal'in mezarını Gebze yöresinde aramışlardır²². Biz burada bu seyyahatnameleri teker teker gözden geçirecek değiliz²³; yalnız mezarın mevkii hak-

²⁰ *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographia*. Ed. Parthey-Pinder (1860), s. 529. Ayrıca bk. Berger, RE. VII, s. 1931/32. Treidler, *Der Kleine Pauly* II, s. 880/81.

²¹ Dakibyza adının Bizans tarihlerindeki çeşitli şekilleri için: X. A. Sideridis, *KSyll.* 27, 1900, s. 267.

²² Bk. *Geographi Graeci Minores*, ed. C. Mullerus (1861), s. XVII-XVIII. A. Forbiger, *Lehrbuch der Alten Geographie* II (1877), s. 389-390, not f-g.

²³ Meselâ 18. yüzyıl seyyahları arasında R. Poccocke gösterilebilir (*A Description of the East and some other Countries* III [1743], s. 126): Yazar Gavise ya da Gebseh'nin Libyssa'ya tekabül ettiğini, bu hususta fazla bir araştırma yapmaksızın, kaydetmekle yetinmektedir. 19. yüzyıl: F. Murhard, *Gemälde aus dem griechischen Archipelagus* I (1807), s. 37: Yazar gemi ile İzmit Körfezinde seyrederken kendisine uzaktan gösterilmiş olan Gebisseh'nin eski Libyssa olduğunu yazmakta ve Hannibal'e olan hayranlığını patetik cümlelerle ifade etmektedir (ender olan bu seyyahatnamenin Gebze ile ilgili sayfalarının bir fotokopisini göndermek lütfunda bulunan Dr. H. B. Jessen'e teşekkürlerimi sunarım).— O. F. von Richter (*Wallfahrten nach dem Morgenlande, aus seinen Tagebüchern dargestellt von J. Ph. G. Ewers* [1822], s. 381): Gjebsch'nin Libyssa olduğunu yazdıktan sonra orada bir kahvehanede geceyi geçirdiğini, onun yanında antik bir mermer lâhit gördüğünü ve isteyenini bunu Hannibal'in mezarı olarak kabul edebileceğini, fakat bundan başka orada Hannibal ile ilgili hiçbir ize rastlamadığını ifade etmektedir.— Polonyalı Kont E. Raczynski mezarın Kadıköy yöresinde Libyssa'da olduğunu kaydetmekle yetinmektedir (*Malerische Reise in einigen Provinzen des Osmanischen Reiches. Aus dem polnischen übersetzt von Frh. H. v. der Hagen*, [1824], s. 92).— Méry ise (*Constantinople et la Mer Noire* [tarihsiz], s. 451) Prinkipo (Büyüka) tepelerinden karşı Asya sahilinde rengi bakımından araziden ayrılan bir tümülüs gördü-

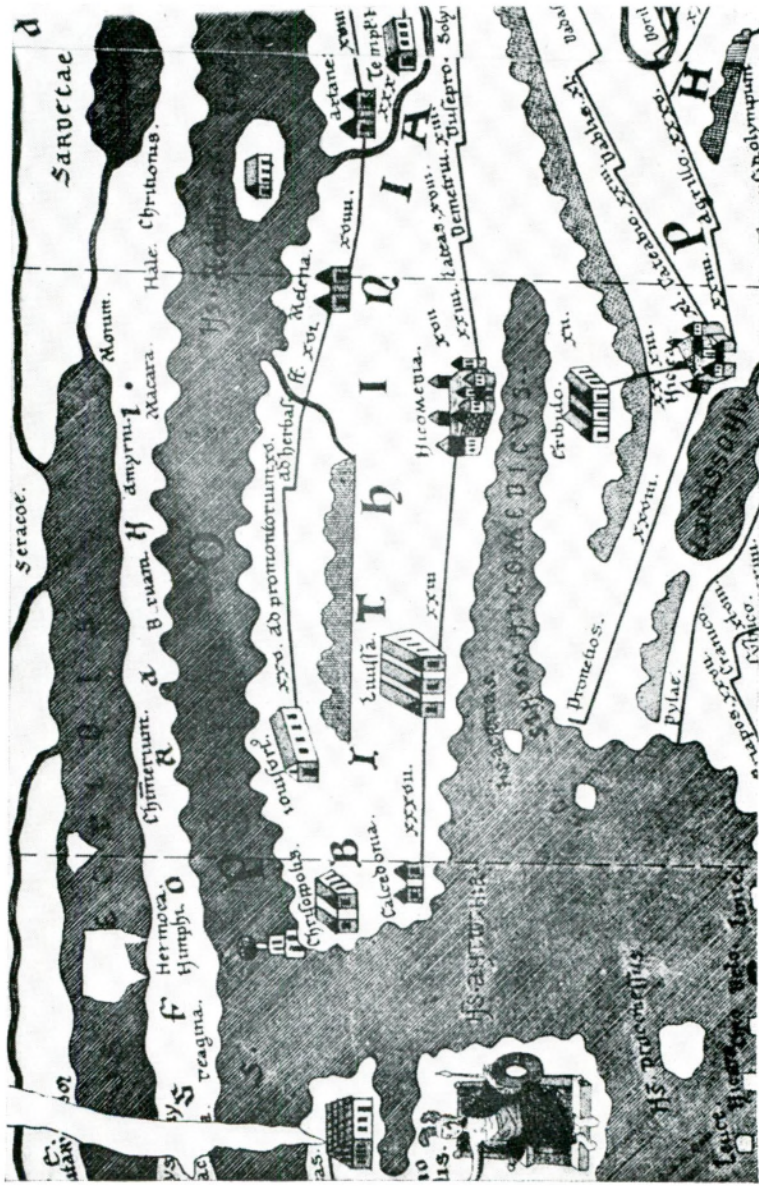
kında fikirlerin ne kadar birbirinden ayrıldığını birkaç misalle belirtmeğe çalışacağız.

19 uncu yüzyıl başlarında Lechevalier²⁴ Hannibal mezarının Gebze'nin kuzeyinde, bir tepe üzerinde gösterildiğini yazmakta ve seyyahları bu mezarı açmağa dâvet etmektedir. Graf Karl von Rechberg tarafından 1804/05 te Anadolu ve Ege Adalarına yaptığı bir seyyahatte yanında bulundurduğu resamlara yaptırılmış resimlerden bir tanesinde²⁵ yüksekçe ve kayalık bir tepe üzerinde çeşitli mezarlarla ilgili ayakta dört sütun, bunların arasında yassı taş levhalar ya da şekilsiz taşlar ve bir de genç servi ağacı tasvir edilmiş bulunmaktadır (res. 2). Uzakta ise, İzmit Körfezinden

günü ve orada Hannibal mezarının bulunduğu rivayet edildiğini yazmakta, burada bir kazı yapılsa dahi bir şey bulunamayacağı, çünkü küllerinin yirmi yüzyıl içinde uçup gitmiş olduğu fikrinde bulunmaktadır. —A. -D. Mordtmann d. Ä., *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien* (1850-1859). Eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von F. Babinger (1925), s. 77: bu eserde Libyssa'nın Geze'ye tekabül ettiği oldukça kesin bir şekilde beyan olunmaktadır.— Ch. Texier, *Asie Mineure* (1862), s. 71 (= Ch. Texier-Ali Suad, *Küçük Asya I* [1339/1923], s. 132/33): Yazar bu eserinde *itinerarium*'lara başvurmuş olmakla beraber bunların gösterdikleri mesafelerin Gebze'ye uymadığının farkına varmamış, Gebze'nin Libyssa'nın tahrif edilmiş bir şekli olduğunu kabullenmiş, Hannibal mezarının üzeri çimenle örtülü bir tümülüs olduğunu, hiçbir yapı kapsamadığını ve orasının ilerde kazı yapacaklar için bâkir bir yer olduğunu kaydetmiştir. Bu seyyahatnamelerden bazılarını sağlamakta bana büyük yardımda bulunan değerli meslektaşım Prof. Dr. S. Eyice'ye teşekkürü borç bilirim.- Çok daha sonraları (1949 da) V. Mırmıroğlu şu şartları yazmıştır: "Dakiviza bugünkü Gebze'dir. Bu kasaba Bitinya kıralları zamanında "Livissa" adını taşıyordu. Bizanslılar Livisa adını Dakiviza'ya tebdil etmişlerdir" (*Bellefen* 13, 1949, s. 318 not 22). Antik ve modern kaynaklara ve Wiegand'ın kazısına dayanan sayın dostumuz F. Dirimtekin, *İstanbul Fethi Derneği Dergisi* II (sayı 7 - 12), 1954 s. 58 v. dd. da Libyza'(!)'nın Dakibyz'a'ya eşit olduğunu, kasabanın ilk önce denize yakın bir yerde, Eskihisar'da, sonraları bugünkü Gebze'nin yerinde bina edildiği fikrinde bulunmuştur. Yalnız Wiegand'ın kazı ve araştırmalarının, dostumuzun yazdığı gibi, Eskihisar'ın 2 km. değil, fakat kuş uçuşu ile 8,5 km. doğusunda, yani bugünkü Dil İskelesi yöresinde yapıldığını göz önünde tutmak gerekir fikrindeyiz.

²⁴ *Voyage de la Propontide et du Pont-Euxin* (1800), s. 39.

²⁵ Bu albüm 1925 yılında tanınmış Alman arkeologu ve hâfiri Th. Wiegand tarafından satın alınmış, sonraları Berlindeki Alman Arkeoloji Enstitüsüne geçmiştir. Bu önemli albüme dair etraflı bilgi için: H. B. Jessen, *Archäologischer Anzeiger* 1965, s. 913 v. dd. Resim aynı makalede s. 929/30 da yayınlanmıştır. Hannibal'in mezarına dair: aynı yerde s. 919 not 9 da bibliyografya verilmiştir. Resmin iyi bir fotoğrafını bana gönderen Dr. Jessen'e teşekkürü borç bilirim.

Res. 1 — "Tabula Peutingiana"nın Iznik Körfezi ve Bithynia'nın batı bölgelerini gösteren kısmı.

A. M. Mansel

Res. 2 — Graf von Rechberg albumindeki "Hannibal'in mezarı".

Res. 3 — Gaziler Tepesi'nin güney-doğu yamacı.

Res. 4 — Gaziler Tepesi'ndeki yatır mezarları ve bunları çevreleyen kuru taş duvarlar.

A. M. Mansel

Res. 5 — Gaziler Tepesi'ndeki yatır mezarlarının kuş bakışı görünüşü.
Geride Gebze.

Res. 6 — Gaziler Tepesi yatır mezarları alanının doğu kısmı. Geride Gebze,
“Annibal Tepe” (solda) ve İzmit Körfezi

Res. 7 — Gaziler Tepesi'nin doğu kesimindeki mezarlarla ilgili iki sütün
(Bizans devri)

Res. 8 — Gaziler Tepesinin kuzey-batı kesimindeki mezarlarla ilgili iki başka
sütün (Bizans devri).

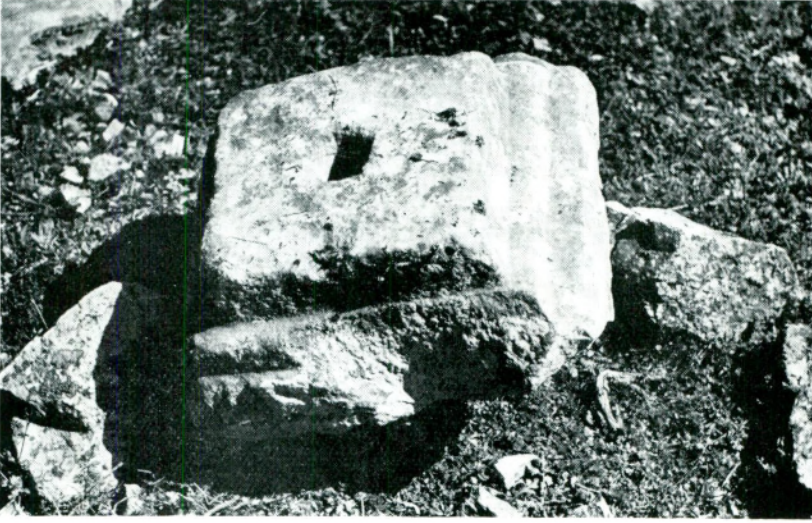
A. M. Mansel

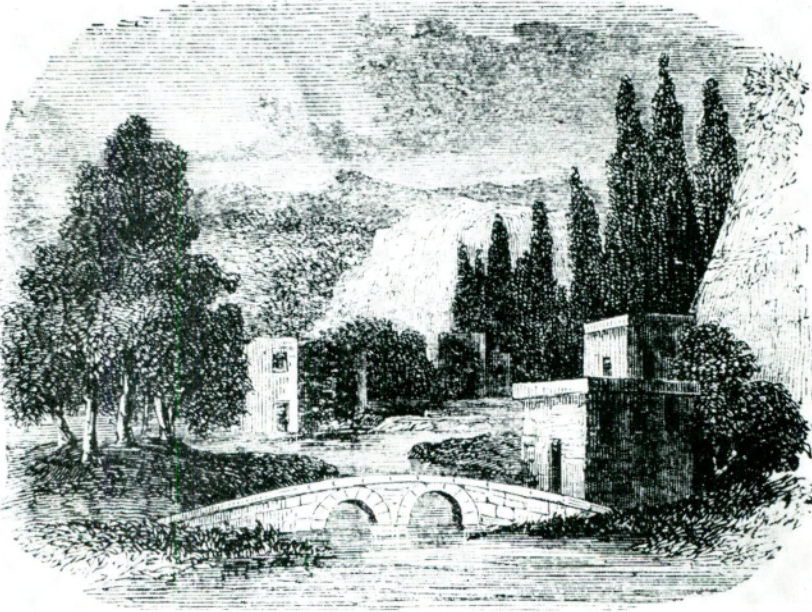
Res. 9 — Gaziler Tepesi : Profilli yassı taş levha (Bizans devri).

Res. 10 — Gaziler Tepesi : Sütun kaidesi (Bizans devri).

Res. 11 — Gaziler Tepesi: Paye kaidesi (Bizans devri).

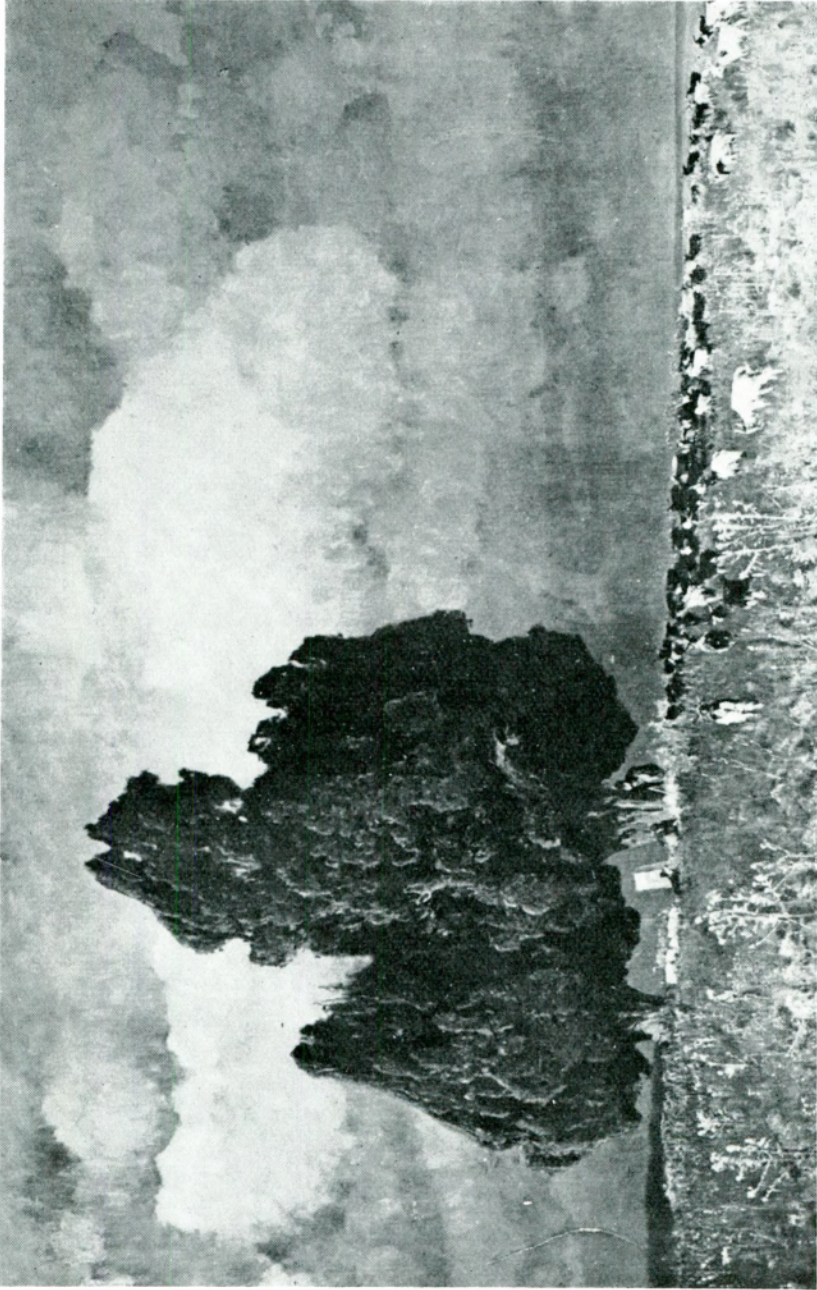
Res. 12 — “Hannibal’in mezarı”nı tasvir eden Ainsworth’un resmi.

A. M. Mansel

Res. 13 — Hannibal'in mezarı (E. Naumann'dan)

A. M. Mansel

Res. 14 — E. Bracht'in "Hannibal'in mezarı" adlı tablosu.

A. M. Mansel

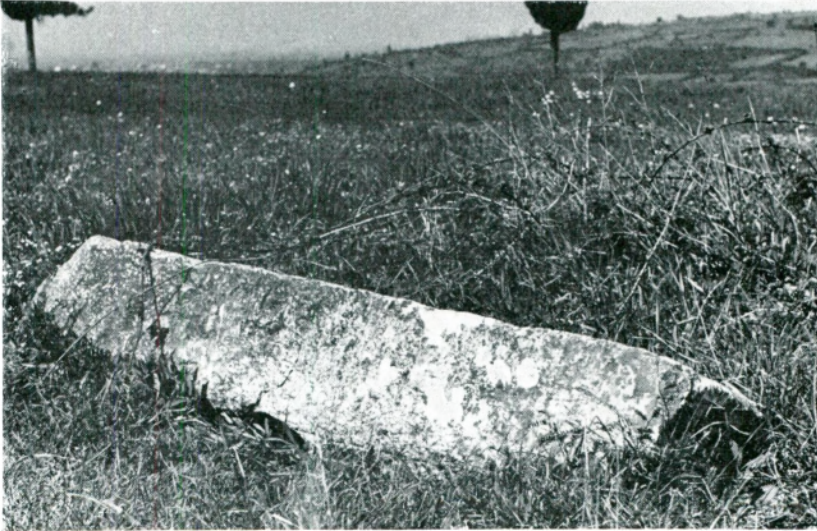
Res. 15 — “Annibal Tepe”nin Eskihisar’a inen yoldan görünüşü.

Res. 16 — “Annibal Tepe”nin üzerindeki serviler.

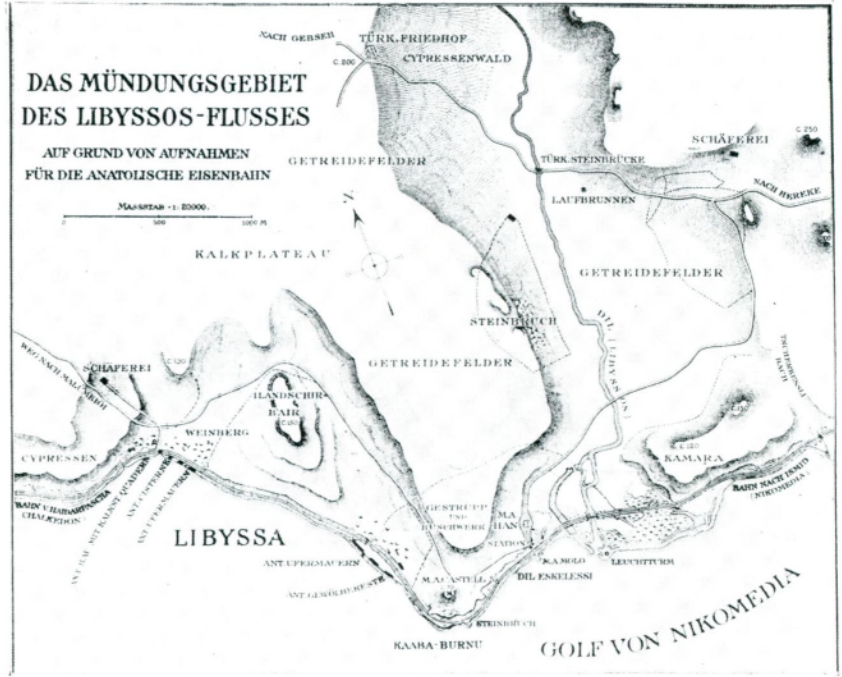

Res. 17 — “Annibal Tepe”deki serviler ve yatır mezarı kalıntısı.

Res. 18 — “Annibal Tepe”deki yatır mezarı kalıntısı.

A. M. Mansel

Res. 19 — Dil İskelesi yöresi haritası (Wiegand'dan).

Res. 20 — Gebze'den İzmit'e giden eski yol ve Dil Dere yahut Ova Dere üzerindeki Türk köprüsü.

A. M. Mansel

Res. 21 — Dil Dere yahut Ova Dere vadisi. Geride Geblez Tepe (1964).

Res. 22 — Dil Dere vadisi ve Geblez Tepe (Güney yamacının oyulduğu görülüyor) (1968).

A. M. Mansel

Res. 23 — Dil Dere'nin ağızı. Ön plânda taş iskele.

Res. 24 — Dil'deki taş iskele.

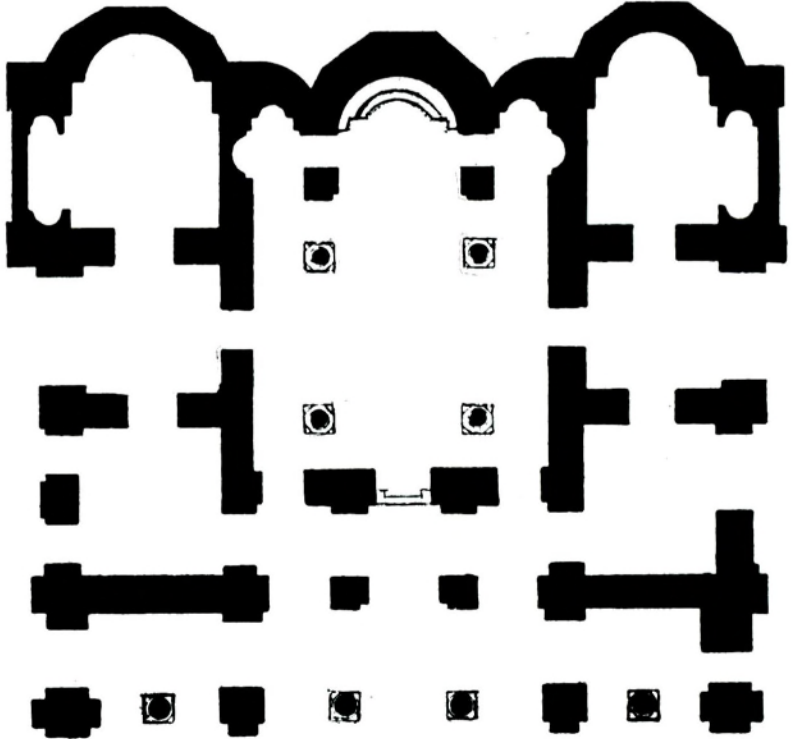
Res. 25 — Dil'deki taş iskelenin kaldırımı üst sathı.

Res. 26 — Dil'deki taş iskelenin Bizans devri iç dolgusu.

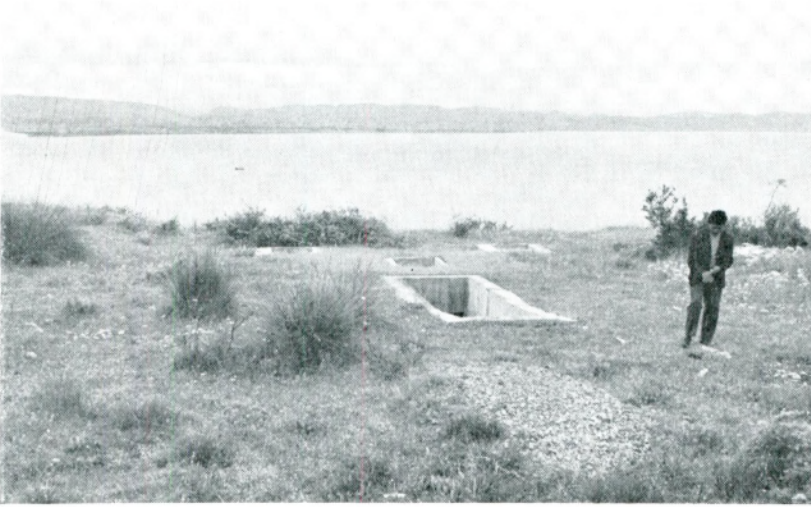

Res. 27 — Yılanca Bayır (doğu yamacı).

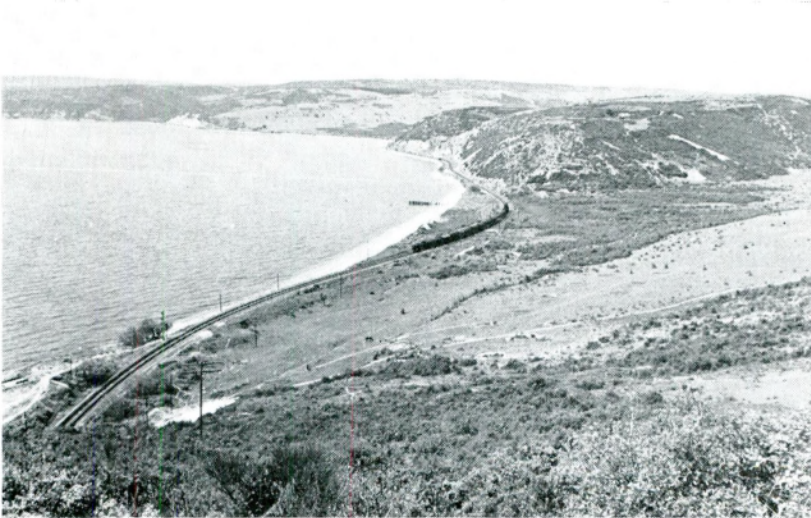

Res. 28 — Yılanca Bayır'da Wiegand tarafından meydana çıkarılan kilisenin plânı.

A. M. Mansel

Res. 29 — Yılanca Bayır'ın üst kısmı (1964).

Res. 30 — Yılanca Bayır ile Geblez Tepe arasındaki vadinin Geblez Tepe'den görünüşü.

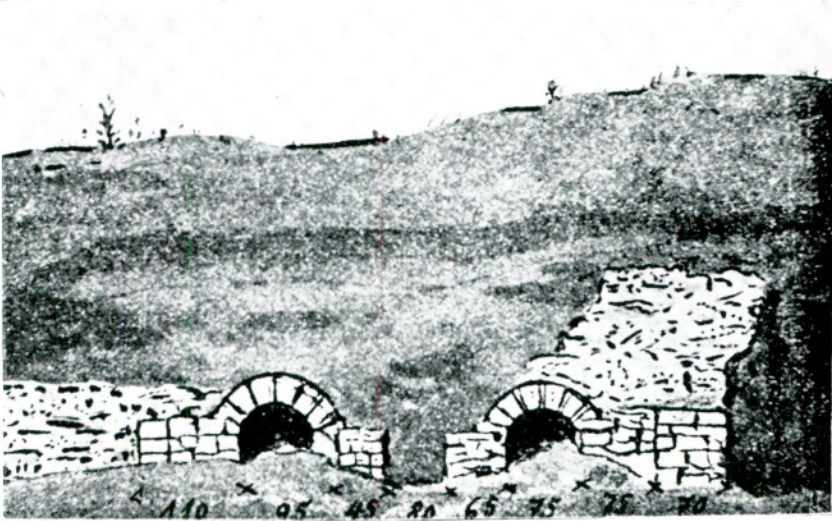
A. M. Mansel

Res. 31 — Yılanca Bayır ile Geblez Tepe arasındaki vadi. Geride Geblez Tepe (1964).

Res. 32 — Yılanca Bayırın batı yamacı.

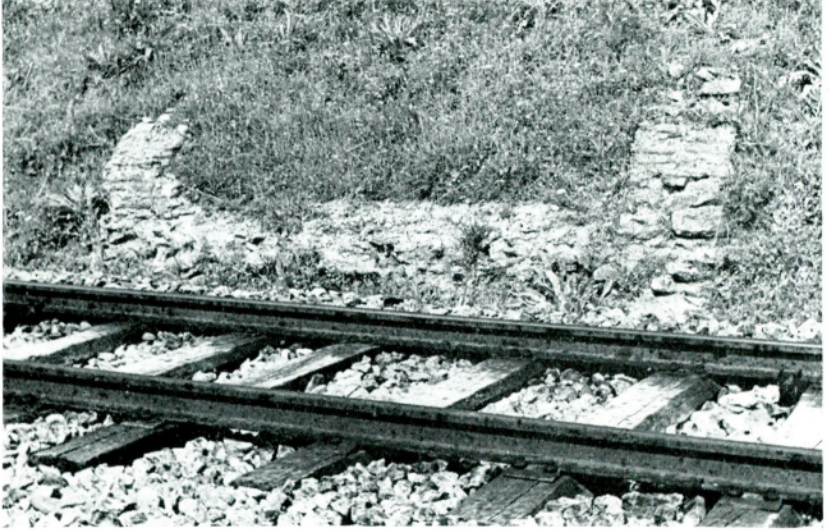

Res. 33 — Libyssa'ya ait yapı kalıntıları (Wiegand'dan).

Res. 34 — Libyssa'ya ait sarnıç kalıntıları (1964).

A. M. Mansel

Res. 35 — Libyssa'ya ait sarnıç kalıntıları (1964).

Res. 36 — Geblez Tepe'nin Yılanca Bayır'dan görünüşü.

A. M. Mansel

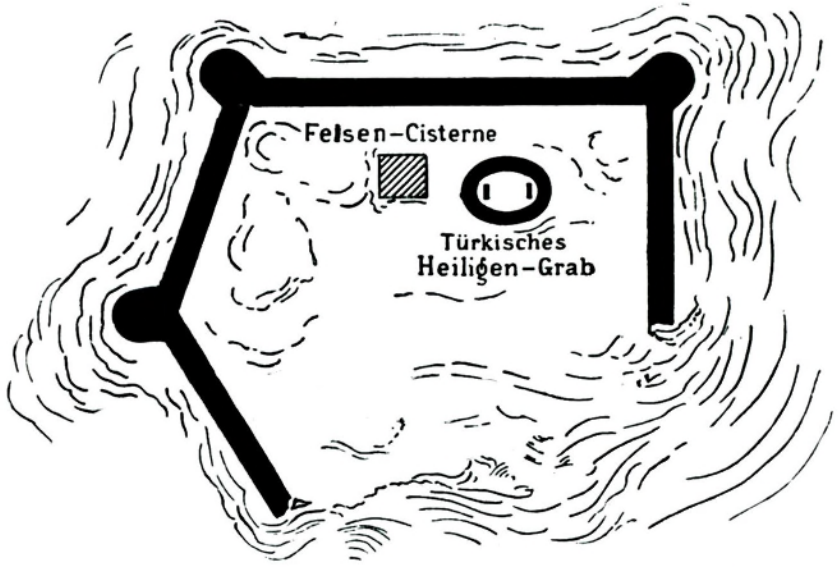

Res. 37 — Geblez Tepe'nin güney-doğu yamacı.

Res. 38 — Geblez Tepe'nin kuzey-doğu üst kısmı.

A. M. Mansel

Res. 39 — Geblez Tepe üzerindeki Bizans kalesinin plânı (Wiegand'dan).

Res. 40 — Geblez Tepe üzerindeki Bizans sur duvarlarının bugünkü durumu.

A. M. Mansel

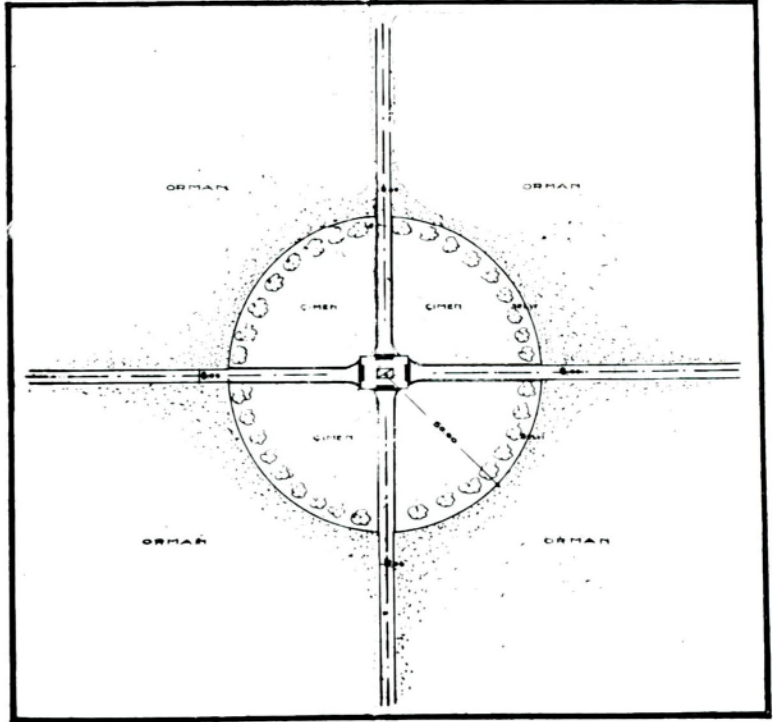
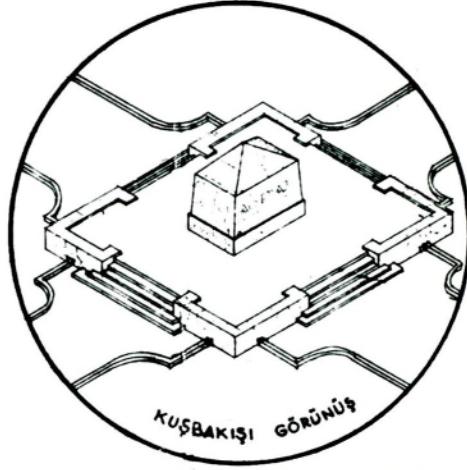
Res. 41 — Geblez Tepe üzerindeki Bizans sur duvarlarının kalıntıları.

Res. 42 — Geblez Tepe'deki yatır mezarı.

A. M. Mansel

ANİBALİN MEZARI

Res. 43 — “Annibal Tepe”de dikilmesi istenilen anıtın plânı ve kuşbakışı görünüşü (1936).

tepelerle ayrılmış, her iki ucunda birer cami kapsayan bir kasaba görülmektedir ki, burasının sağda Çoban Mustafa Paşa, solda Sultan Orhan camileri ile Gebze olduğu anlaşılmaktadır. Resmin altında ise şu yazı vardır: "Tombeau d'Annibal, que l'on voit à une demie heure du village de Gebize" (Gebze'den yarım saatlik mesafede görülen Hannibal'ın mezarı). Nisan 1968 de Gebze dolaylarında yaptığımız bir inceleme gezisinde kasabanın kuş uçuşu ile 2,5 km kuzey-batısında ve Molla Fenari köyüne giden şosenin solunda 325 rakımlı "Gaziler Tepesi"nde eski şeklini aynen muhafaza etmiş olan bu yeri bulduk (res. 3 v. dd.). Burası etrafı intizamsız taşlarla örülmüş kuru duvarla çevrili (kalınlığı 0,90 - 1 m) (res. 4), ana eksenini aşağı yukarı kuzey-güney yönünde, biri dikdörtgen (içten eb'adı 5,80 × 5,40 m), diğeri güney ucu apsid şeklinde (7,40 × 5,80 m) iki alandan meydana gelmektedir (res. 5 - 6). Birinci alanda kuzey-güney istikametinde iki sütun (res. 7), bunların arasında 1,55 m. uzunlukta bir taş levha bir mezara işaret etmekte, doğuda yine aynı yönde iki mezarın bulunduğu anlaşılmakta, ikinci alanda ise etrafları taşlarla çevrili iki mezar, keza iki sütun arasında yer aldığı anlaşılan üçüncü bir mezar (res. 8) doğu-batı istikametinde yapılmış bulunmaktadır. Bu dört sütun (bugünkü yükseklikleri 1,94 m. dir) ve profilli diğer yassı mermer levhalar (res. 9) bir yuvarlak sütun ve bir kare paye kaidesi (res. 10 - 11) Bizans devrine ait bulunmakta ve burada (belki bir manastırla ilgili olarak) bir mausoleum'un bulunduğu işaret etmektedir. Türkler zamanında ise bu alan müslüman yatırları alanı haline sokulmuş ve devşirme Bizans mimarî taşları ile müslüman mezarları yapılmıştır. Burada bugün dahi mum yakıldığı bazı kalıntılardan anlaşılmaktadır. Bu tepeden güney yönünde çekilmiş olan ve Gebze'yi de kapsayan fotoğraflar (res. 6) Rechberg'in ressamlarının ne kadar itinalı ve dakik çalışmış olduklarını açıkça göstermektedir.

1894 te Vital Cuinet Gebze'nin Libyssa'ya tekabül ettiğini beyan ettikten sonra demiryolu yakınında (dolayısı ile Gebze'nin güneyinde) bir tümülüsü (yığma tepesi) Hannibal'ın mezarı olarak kabullenmekte, demiryolu yapılırken bu tepenin sathî ve gayrı ilmî bir şekilde araştırıldığını, tepenin üzerindeki ağaçlar arasında bir atın kemiklerine rastlandığını, bunların yanında ise birkaç aşınmış taştan başka bir şey bulunmadığını kaydetmektedir²⁶. Fakat bu tümülüsün yerini

²⁶ *La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure IV* (1894), s. 689.

tasrih etmediğinden onu bugün tesbit etmek imkânsızdır. Belki tepe son senelerde demiryolu genişletilirken büsbütün ortadan kaldırılmıştır.

Diğer birtakım araştırmacılar (bilhassa 19 uncu yüzyılın son yarısında) mezarı Gebze'nin kuş uçuşu ile 700 m güney-doğusunda yayvan bir tepe (rakımı 182 m) üzerinde aramışlardır. Meselâ Colmar Frh. von der Goltz bu tepe üzerindeki mezarı oldukça etraflı bir surette târif etmektedir²⁷ : “Gebze'nin yakınında Hannibal'in intihar ettiği yer olduğu rivayet olunan mahal bulunmaktadır Trenden, Gebze istasyonuna girmeden önce, uzak bir tepenin üzerinde bugün Hannibal'in mezarı olarak gösterilen yeri görmek mümkündür. Mezar tarla taşları ile çevrili olup oval şeklindedir. İki servi ağacı iki kısa tarafta yer almakta ve bunlar uzaktan zirvesi kesik tek bir ağaç gibi görünmektedir. Bundan dolayı bu yer civar köylüleri tarafından “iki servi” olarak adlandırılmaktadır. Civardaki Türkler ve Rumlar bu mezara karşı hörmət göstermektedirler. Türkler burada meşhur bir şeyhin yattığını iddia etmekte, Rumlar ise buradaki yatırın bir martir (dün uğruna ölmüş şehit) olduğunu söylemektedirler”.

İstanbul'daki “Syllogos” derneği üyelerinden X. A. Sideridis Gebze, Libyssa ve Hannibal'in mezarına dair yazdığı dikkate değer bir makalede²⁸ aynı yer üzerinde durmakta, burasını Gebze'nin güney-doğusunda yarım saatlik mesafede göstermekte, harita üzerinde bu tepe, Gebze ve Gebze istasyonunun bir eşkenar üçgen meydana getirdiğini, Gebze'nin üçgenin kuzey, istasyonun güney ve tepenin doğu ucunda yer aldığını bildirmektedir. Bu tepenin üzerinde kuzey-güney yönünde olan mezar iki servi ağacı tarafından sınırlanmıştır. Mezara ait öteye beriye serpilmiş taşlar mevcuttur. Güneydeki ağacın dibinde, üzerinde hiçbir süs kapsamayan bir granit levha vardır. Kuzeydeki ağacın dibinde bulunan bir taş levha üzerinde çizgilerle monogram şekllender resmedilmiş geometrik bir motif görülmektedir. Fakat taş buraya pek eski bir zamanda konmuş olacak ki bu motif bir hayli aşınmış ve çizgileri belirsiz hale gelmiştir.

²⁷ C. v. d. Goltz, *Anatolische Ausflüge* (1896), s. 74/5. Aşağı yukarı aynı bilgileri şu eserde de bulmak mümkündür: L. E. Browski, *Ein Ausflug mit der “Anatolischen Eisenbahn” von Konstantinopel bis Biledjik und Nicäa* (senesiz), s. 26.

²⁸ X. A. Sideridis, *K.Syll.* 27, 1900, s. 280. Bu makalesinde yazar Hannibal mezarına dair hemen hemen bütün eski kaynakları, rivayetleri ve bazı seyyahatnameleri toplamış olmakla beraber bunlardan gereği gibi faydalanamamış ve mezarın yeri hakkında yanlış sonuçlara varmıştır.

Civardaki bir fakir köylü topladığı paralarla mezarın üzerinde mumlar yakmaktadır. Zira etraftaki dindar halk bu mezarın Sultan Orhan'a ait olduğuna inanmaktadır. Bu sultana saygı göstermelerinin başka bir sebebi onun hastalara şifa verici bir kudrete sahip olmasından ileri gelmektedir. Sideridis bu mezarın esasında Hannibal'e ait olup olmadığı hakkında kesin bir hüküm vermemekle beraber buna mütemayil gibi görünüyor. Metne 1889 yılında bu mezarı ziyaret eden Alman Gezi Kulübünün çektiği bir fotoğraf ilâve edilmiş bulunmakta, bu resimde asırlık iki servi ağacı ayırd edilmekle beraber kâğıt ve klişenin fenalığından dolayı daha fazla bir şey görülememektedir. Alman seyyah ve araştırmacı E. Naumann ise bu mezar ve servilerin daha vâzih bir resmini vermiştir (res. 13)²⁹.

Aynı mezarın yağlı boya tabloları 19 uncu yüzyılın tanınmış Alman manzara ressamlarından Eugen F. P. Bracht tarafından yapılmıştır. 1893 te Berlin'de sergilenen bu tablolardan birinde iki tane asırlık servi ağacı arasında mezarın kalıntıları görülmekte, gök yüzündeki karanlık bulutlardan bir fırtınanın yaklaştığı sezilmekte, ayrıca bir keçi sürüsünün servilere doğru kaçtığı göze çarpmaktadır (res. 14). Her ne kadar resim romantik bir hava taşımakta ve Bracht'ın bu yeri bizzat görüp görmediği tesbit edilememekte ise de burada bir hakikat payı olduğu ve ressamın eski târiflere ya da fotoğraflara başvurmak suretiyle bu tabloyu yaptığı anlaşılmaktadır³⁰. Bu tablonun önemi Hannibal mezarının Avrupa ve bilhassa Almanya'nın aydın çevrelerinde ün kazanması ve bu alanda yapılacak araştırmalar için maddî imkânlar sağlaması bakımından etkili olmasındadır.

Bugün "Annibal Tepe" adını taşıyan bu tepedeki (res. 15) mezardan pek az iz kalmış, iki anıtsal servi ağacı ise ortadan kalkmıştır. Burada gizli kazılar yapıldığı ihbarı üzerine Maarif Umumî Müfettişi Tevhid Bey'in 1928 yılında yaptığı incelemeler ve düzenle-

²⁹ E. Naumann, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat*, 1893, s. 18/19.

³⁰ Eugen Bracht için bk. U. Thieme - F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler IV* (1910), s. 502/03. M. Osborn, *Eugen Bracht (Künstler-Monographien, Nr. 97)* (1909), s. 74/75. Th. Wiegand, *Bosporus* 1907, N. F. III. Heft, s. 60. Bu tablonun üç versiyonu mevcut olup bir tanesi sanayici ve banka direktörü v. Siemens'te, ikincisi Hannover Eyalet Müzesinde ve üçüncüsü Münih'te özel bir koleksiyonda bulunuyordu. İkinci cihan harbinde kaybolan Hannover tablosunun bir fotoğrafını bana gönderen Dr. Jessen'e teşekkürlerimi sunarım.

diği raporda³¹ servilerden birinin kurumuş olduğu, civar halkı arasında dolaşan bir rivayete göre buradaki mezarın Eskihisar fâtihine ait olduğu, Hannibal mezarının ise karşı cihette Tombuldere üstünde ve Eskihisar'a giden yol üzerinde bulunduğu, burada evvelce bazı lâhitler keşfedildiği, ahalinin kavlince buraya zaman zaman yabancılar gelip bir kılıç aradıkları ve bu kılıcın Hannibal'e ait olarak kabul edildiği yazılıdır. İkinci servinin 1934 te kurduğu anlaşılıyor³². Bugün ise etrafı tel örgülerle çevrili olan mezara ait sadece bir uzun blok göze çarpmakta (res. 17 - 18), mezarın etrafı 100 m. çapında bir daire teşkil eden genç servi ağaçları ile çevrilmiş bulunmaktadır (res. 16) (ayrıca bk. s. 549).

Fakat Hannibal'in mezarının Gebze yöresinde bulunmadığı bugün kesin olarak söylenebilir. Gebze'nin 2,5 km güneyinde bulunan istasyon Haydarpaşa'dan 44,5, İzmit'ten ise 46,750 km mesafedir. Halbuki Peutinger haritasında ve *itinerarium*'larda Libyssa İzmit'e daha yakın olarak gösterilmekte ve İzmit - Gebze antik yolunu düz bir hat şeklinde tasavvur etsek bile (asgarî 42 km) Peutinger haritası ve *itinerarium Antonini*'deki mesafe 32,5 ile 34 km arasında değiştiğinden arada 8 - 10 km lik bir fark bulunmaktadır. Vâkıa *itinerarium* mesafelerinde, yukarıdaki cetvellerden anlaşılacağı gibi, 2 - 4 km'lik farklar göze çarpmaktadır. Fakat 8 - 10 km'lik bir farkı kabullenmek imkânsızdır. Esasen Roma *itinerarium*'larını ilk yayınlamış olan Wesseling Libyssa = Dakibyza hususunda mütereddit kalmış³³, coğrafyacılarından Mannert ve Forbiger bu faraziyeyi reddetmişler³⁴, filolog ve tarihçi C. Müller ise burasının sonradan taşındığını kabullendiği τὰ βοουτίου adına dayanarak (ταβαυτία, τὰ βαυτίου) Libyssa için Tavşancıl'ı teklif etmiştir³⁵. İngiliz seyyahı Ainsworth ise mezarın mevkii üzerinde oldukça etraflı bir surette durmuş, antik kaynakları ve hattâ *itinerarium*'ları gözden geçirdikten sonra Libyssa'nın Gebze'ye tekabül edemeyeceği, fakat Hereke olması

³¹ Bu rapor Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler G. Müdürlüğü 732.43/7 no. lı dosyasında mevcuttur. Bu dosyadan faydalanmama müsaade eden Genel Müdür Hikmet Gürçay'a teşekkürlerimi sunarım.

³² Gebze Maarif Memurunun 5/6/1943 tarihli yazısı (aynı dosyada).

³³ Wesseling, *Vetera Itineraria*, s. 139/40.

³⁴ Mannert, *Geographie der Griechen und Römer* VI, 3 (1801/2), s. 586. A. Forbiger, *Handbuch der Alten Geographie* III, s. 389/90, not f-g.

³⁵ *Geographi Graeci Minores*, ed. C. Mullerus II (1861), s. XVII - XVIII.

gerektiği sonucuna varmış ve eserine o civardan geçen bir dere üzerinde ve denize yakın bir yerde iki gözlü bir Türk köprüsünün yanında, romantik bir manzara içinde hayalî bir mezar resmi ilâve etmiştir (res. 12)³⁶. Seyyah ve araştırmacı W. Leake ise ilk defa olarak Libyssa için Dil İskelesi'ni ileri sürmüş³⁷, bu faraziye daha sonraları Chr. Hülsen'in tavsiyesi üzerine³⁸ Dil İskelesi yöresinde incelemelerde bulunmuş olan O. Schwab³⁹ ve ondan sonra H. Kiepert⁴⁰ tarafından kabul edilmiştir.

Anadolu'daki kazı ve incelemeleri ile tanınmış olan Alman arkeoloğu Th. Wiegand Dil İskelesi yöresinde 1902 yılında Schwab'tan daha etraflı bir inceleme gezisi yapmış, bu gezinin sonuçlarını "Hannibal'in mezarının mevkiine dair" adlı bir makalede bir harita ile birlikte (res. 19) yayınlamıştır⁴¹. Wiegand Gebze'den Hereke'ye giden eski yol üzerindeki Türk köprüsü (res. 20) ile deniz kenarı arasındaki Dil Dere (ya da Ova Dere) vadisinde (res. 21-23) hiçbir antik esere rastlamadığını yazmakta, fakat Kaba Burun'u döndükten ve batıya doğru gittikten sonra manzaranın birden bire değiştiğini ve burada eski bir iskân yerine işaret edebilecek izlerin belirdiğini kaydetmektedir. Nitekim 150 rakımlı Yılanca Bayır'ın (res. 27) doğu yamaçlarında (res. 30-31) tarlaların üst sathında çanak çömlek ve kiremit kırıkları, bundan başka 13 m. kadar uzunlukta takip edilen tuğla ve kireç harcı ile yapılmış büyücek bir binanın kısmen kemerli olan temel kalıntıları (res. 33) ve onun gerisinde enkaz yığınının meydana geldiği anlaşılan 40 m. uzunluk, 29 m. genişlik ve 6 m. yükseklikte bir tepe görülmekte⁴², Yılanca Bayır'ın denize yaklaştığı yerde ise kalıntılar kaybolmakta, fakat bayırın batısında tekrar ortaya çıkmaktadır. Bu kısımda antik rıhtım duvarları, sarnıçlar (res. 34 - 35), kırmızımtırak

³⁶ W. F. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Chaldea and Armenia* I (1842), s. 18 v. dd. Hannibal mezarının resmi s. 9 un başında bulunmaktadır. Bu resmin bir fotoğrafını bana veren General Cevdet Çulpan'a teşekkürlerimi sunarım.

³⁷ *Journal of a Tour in Asia Minor* (1824), s. 9.

³⁸ *Berliner Philologische Wochenschrift* 16, 1896, s. 28-30.

³⁹ *Berliner Philologische Wochenschrift* 16, 1896, s. 1661 v. d.

⁴⁰ *Special-Karte von Westkleinasien* (1892), pafta III ve *Formae Orbis Antiquae*, pafta IX. Ayrıca bk. E. Oberhammer, *Geographisches Jahrbuch* 22, 1899, s. 237.

⁴¹ *Athenische Mitteilungen* 27, 1902, s. 321 v. dd. lev. XII.

⁴² *Aynı makale*, s. 325 res. 4.

bir sıra ile sıvalı ev duvarları mevcuttur⁴³. 1873 te demiryolunun bu kısmını inşa etmiş ve 1902 gezisinde Wiegand'a refakat etmiş olan Alman mühendisi Eckerlin o zamanlar bu kısımlarda 3 m. ye kadar ayakta duran ev duvarları, ayrıca kesme taşlardan yapılmış bir takım duvarlar gördüğünü, fakat bunların demiryolu inşası esnasında ya tahrip edilmiş, ya da toprak altında kalmış olduğunu beyan etmiştir. Bundan başka bu yerlerde antik sikkelere de rastlanmaktadır. Fakat bu iki iskân yerinin birbirinden yaklaşık olarak 800 m. uzakta bulunması (res. 19 deki haritaya bk.) Wiegand'a göre şöyle bir soru ile karşılaşılmasını gerektirmektedir : Bunlardan acaba hangisi Libyssa'ya tekabül etmektedir? Wiegand'a göre her iki yer de aynı antik kasabanın mahalleleri olarak kabul olunabilir ve böylece hem *itinerarium*'lara, hem de Plutarkhos ve Appianos'un verdikleri bilgilere uyugun bir oturma yeri tesbit edilmiş olur. Wiegand bu yerin stratejik durumu üzerinde de durmakta, karşıdaki Hersek Dili'nden ötürü burasının İzmit Körfezi'nin en dar yerine tekabül ettiğini (3 km), buradan kestirme olarak İzniğe ulaşmanın mümkün olduğunu belirtmekte⁴⁴,

⁴³ Aynı makale, s. 326.

⁴⁴ Dil İskelesi Ortaçağda birçok orduların ve bu arada Haçlı ordularının karşı tarafta Helenopolis ve Kibotos gibi kasabalar kapsayan Hersek Dili'ne geçmelerine şahit olmuş, daha sonraları ise bir geçit iskelesi olarak, demiryolunun inşasına kadar, önemini korumuştur. Bu yerin Bizans devrinde ne gibi bir ad taşıdığı kesin olarak bilinmemektedir. Arrianos'a izafe olunan τὰ βοσπίου adının buraya ait olamayacağına yukarıda işaret etmiştik (not 8). W. Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften, Wien, philohist. Classe CXXIV, 1891)* s. 6 da Suidas'a dayanarak burasının Darkon iskelesi (ἐμπόριον ὁ Δάρκων) olduğunu ileri sürmekte, Wiegand ise (*Bosporus*, N. F. III. Heft, 1907, s. 81) bunu kabule mütemayil görünmektedir. Tomaschek ayrıca bütün bu kıyı bölgesinin birçok defalar ad değiştirdiğine değinmekte, meselâ Anna Komnena zamanında "Aigialoi" (Αἰγιαλοὶ) adını taşıdığını ve civardaki tepeler bölgesinde "Pelekanon" (Πελέκων) un bulunduğunu kaydetmektedir. Sideridis (*adı geçen makalede*) burasını doğrudan doğruya "Pelekanon" olarak adlandırmaktadır. Miliopulos'a göre (NP. 3, 1921, s. 494; 5, 1923, s. 299 v. dd.) Pelekanon Darıca'ya (to Riçion) yakın bir yerdir. Mirmiroğlu Pelekanon'u Darıca ile Eskişehir arasında "Aya Yorgi" manastırı yöresinde aramaktadır (*Belleten* 13, 1949, s. 320). F. Dirimtekin (*adı geçen makale*, s. 52 ve s. 48 ile 49 arasındaki kroki 1) Pelekanon için Mirmiroğlu ile aynı fikirdedir. Dil İskelesi için Aigialoi adını kabul eder. Evliya Çelebi (*Seyyahatname* II, s. 61) "Gekbuz Dili" iskelesinde 2 han, 2 ekmeççi dükkânı, 1 bozahane, 2 bakkal dükkânı ve Sultan Murad IV ün bostancıbaşı Mustafa Ağanın yaptırdığı bir çeşme bulunduğunu bildirmekte ve Hersek Dili'nin meydana gelişi ile ilgili şu hikâyeyi anlatmaktadır: "Rivayet olunur ki Orhan Gazi sırında

diğer taraftan burası Kadıköy'le İzmit'in hemen hemen ortasında olduğundan buradan her iki şehre ulaşmanın kolay olduğunu açığa vurmaktadır.

Wiegand aynı zamanda Kaba Burunu meydana getiren Geblez Tepe'yi (rakımı 70 m) de incelemiş (res. 21 - 22, 31, 37 - 38), bu tepe üzerinde aşağı yukarı 40 m. çapında poligonal bir plân gösteren Bizans kalesinin plânını (res. 39) da tesbit etmiştir ki⁴⁵ bu kalenin içinde kuzey surunun yakınında kayalığı oymak suretiyle meydana getirilmiş bir sarnıç, onun batısında oval şeklinde kuru duvarla çevrili bir müslüman yatır mezarı (res. 42) mevcuttur. Wiegand burada bir iskân yerinin bulunamayacağına kanidir.

Anadolu'nun antik topografyası üzerinde çalışmış olan W. Ruge ile İstanbul ve yöresine dair incelemeler yapmış olan J. Miliopulos ta Wiegand'ın bu fikrini kabullenmişlerdir⁴⁶.

İşte bu suretle Yılanca Bayır'ın doğu ve batı eteklerinde antik bir oturma yeri tesbit eden ve burasının Libyssa'ya tekabül ettiğini ileri süren Wiegand 1906 yılının yazında Kartaca tarihinin araştırmacıları ve bu büyük komutanın hayranları tarafından sağlanan paralar ve Anadolu Demiryolları idaresinin yardımı ile Yılanca Tepe'nin en üst kısmında bir kazı yapmış, bu kazının sonuçlarını bilimsel bir

seyyahı âlem bir derviş buradaki gemicilere gelüp "oğullar, beni karşıya geçirin" der. Onlar geçirmeyüp giderler. Hemen ol dervişi âlem ve âmil eteğine toprak doldurup "biz karşıya bi emrullahı tealâ geçeriz" deyu eteğinden toprağı deryaya dök-dükçe derya kara olur. Bu veçhile geminin ardınca yürür gider. Gemiciler bu hali gördükte "aman sultanım, boğazi doldurup ekmeğimize mâni olma. İstanbul'dan İzmit'e gemiler geçmez olur. Lûtfet, burası gemilerimize gerek" deyu rica ederler. O da 12000 adım kadar deryada gidüp doldurduktan sonra gemiye girer. Halâ onun için "dil" derler, bir sivri kumsal burundur. Derviş hazretleri de karşı canibe geçtikte keşfi keramât ettiği için derhal ruhu pâklerini Cenabı Hakka teslim ederler. Gekbuze Dil İskelesi kurbunda "Dil Baba Dede" namı ile medfundur". Acaba Geblez tepe üzerindeki mezar bu dervişin mezarı mıdır? Dil İskelesinin 19 uncu yüzyıldaki durumu için bk. Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 70. Ch. Texier-Ali Suad, *Küçük Asya I*, s. 131. A. D. Mordtmann, *adı geçen eser*, s. 76. - Bugün Dil İskelesi'nde eski eserlerden hemen hemen hiçbir iz kalmamıştır. Yalnız denize doğru çıkıntı teşkil eden iskelenin, iç dolgusu ve bazı yerlerdeki üst kaldırım kalıntılarından, Bizans devrine ait olduğu anlaşılıyor (res. 23-26).

⁴⁵ Adı geçen makale, s. 324 res. 3. Miliopulos, NP. 3. 1921, s. 493 de burnun Kebres (Κέβρεζ) tepe adını taşıdığını bildirmekte ve bu adı "κέρπος" ile ilgili göstermektedir.

⁴⁶ RE. XIII, s. 203. Miliopulos, NP. 3, 1921, s. 484 v. dd.

dergide değil, fakat daha ziyade popüler bir karakter taşıyan “*Bosporus*” adlı İstanbul’da çıkan bir Alman dergisinde yayınlamıştır⁴⁷. Wiegand, Hannibal mezarının Geblez Tepe’de olamayacağı (?) düşüncesi ile⁴⁸ 150 m. rakımlı Yılanca Bayır’ın (ya da İbrikar Bayır) zirvesinde kazıya başlamış, fakat birkaç günlük bir çalışmadan sonra mezar yerine aşağı yukarı kare plânlı (17,90 m. uzunluk ve genişlikte) üç nefli ve üç apsidli bir kilise bulmuştur (res. 28)⁴⁹. Kilisenin duvarları tuğla hatıllı moloz taşları ve bol kireç harcı ile yapılmıştı. Kilise iki narteks kapsıyordu. Arka cepheye ait sütun ve sütun başlıkları karışık bir durumda bulunmuştu. Kapı çerçeveleri mermerdendi. Orta nef’te, birbirinden 4 m. mesafede 4 sütun bir kubbe taşıyordu. Zemin geometrik şekiller meydana getiren çeşitli renkte mermer levhalarla kaplanmıştı. Wiegand eski bir mezara rastlamak ümidi ile kilisenin ortasında, 4 sütun arasında derine inen bir sondaj yapmış, fakat hiç bir şey bulamamıştır. Bu negatif sonuçtan sonra Wiegand, mezarın daha aşağılarda olabileceği düşüncesi ile, güneye doğru 25 m. uzunluk ve 4 m. genişlikte bir tranşe açtırmış, bu tranşede zeytinyağı ve şarap imalâthaneleri izlerine rastlamış, daha sonra açılan çeşitli tranşelerde ise bir takım duvarlar, bir şapel ve üzerleri yassı taşlarla örtülü hıristiyan mezarları bulunmuş, böylece gerek büyük kilisenin, gerek bu kalıntıların büyük bir manastır külliyesine ait olduğu anlaşılmıştır. Fakat Bizans tabakasının altında bazı yerlerde, Augustus devrine ait birkaç sikke ve taştan kabaca yontulmuş silindirik bir kül mahfazasının gösterdiği gibi⁵⁰ bir Roma iskân tabakası izlerine rastlanmıştır. Diğer taraftan kilisenin sütunları, başlık ve kaideleri de bunların esasında Romen olduklarına ve Bizanslılar tarafından işlendiklerine işaret etmektedir.

Wiegand’a göre burası 9 uncu yüzyılda yapılmış olan Niketiaton kilisesi ve manastırındır ki bu külliye 12 inci yüzyılda Selçuk akınları sonunda tahrip edilmiştir⁵¹. Wiegand bu menfi sonuca rağmen

⁴⁷ Th. Wiegand, *Hannibal’s Grab. Bosporus*, N. F. III. Heft, 1907, s. 60 v. dd. Ayrıca bk. J. Oehler, *Archäologischer Anzeiger* 1907, s. 419 v. dd.

⁴⁸ Wiegand, *adı geçen makale*, s. 68.

⁴⁹ Wiegand, *adı geçen makale*, s. 73, res. 4.

⁵⁰ Wiegand, *adı geçen makale*, s. 80, res. 9.

⁵¹ Tomaschek (*adı geçen makale*, s. 6) ve Sideridis’e göre (*adı geçen makale*) Niketiation kalesi bugünkü Eskihisar’a tekabül eder. Mırmıroğlu’na göre (*adı geçen makale*, s. 318 not 21) Niketiaton kalesi Çayırova’da idi. Dirimtekin bu yeri (*adı geçen makale*, s. 55/56) Üçburun yarımadası yöresinde Ağılaltı’da aramaktadır.

Hannibal mezarının bir zamanlar bu tepe üzerinde bulunduğunu, birçok antik anıtların tahribine şahit olan 9. - 10. yüzyıllarda mezarın da yıkılarak malzemesinin kilisede kullanıldığını muhtemel görmekte ve Goethe'nin bir sözü ile makalesine son vermektedir: "Ben tecrübe-yi biricik gerçek bilim sayıyorum".

Bu kazıdan sonra mezar ve onun yeri üzerinde durulmamış, ancak 1934 yılı sonlarında ATATÜRK'ün bu büyük askerin mezarı ile ilgilenmesi, mezar yerinin tesbiti ve düzenli bir park haline getirilerek bir hâtıra taşı dikilmesini emretmesi üzerine tekrar aktüel bir konu olarak ortaya çıkmıştır⁵². Bunun üzerine Kocaeli Maarif Müdürü, Gebze Belediye Reisi ve Maarif Memuru, İstanbul Arkeoloji Müzeleri ve Güzel Sanatlar Akademisi Müdürlerinden müteşekkil bir komisyon kurulmuş, 10 - 12 Şubat 1935 te toplanan bu komisyon, Gebze'nin güney-doğusundaki "Annibal Tepe"deki mezarın Hannibal'e aidiyeti kesin olarak bilinmemekle beraber ötedenberi mezarın burada olduğu halk arasında bir gelenek halinde yaşadığı ve buradaki maksadın bu büyük adama karşı gösterilmesi istenen kadirşinashlığın sembolik bir ifadesi olacağı düşüncesi ile orada bir mezar anıtı dikilmesine ve ona göre projelerin hazırlanmasına karar vermiştir. Güzel Sanatlar Akademisi tarafından hazırlatılan projelerden 5 no. lısı Atatürk tarafından beğenilmiştir (Nisan 1935). Bu projeye göre (res. 43) tepenin üzerinde 100 m çapında bir daire meydana getirmek üzere serviler dikilecek, dairenin merkezinde üzerine dört taraftan birkaç basamakla çıkılan bir plâtfom (13 × 15 m) ve onun ortasında bir taş lâhit (3 × 5 m) bulunacak, bu anıttan dört tarafa, servilerin meydana getirdiği daireyi dörde bölen yollar uzanacaktı. Keşfi (1500) lira olarak hesaplanan bu anıtın inşa masrafları Kocaeli Vilâyeti bütçesinden karşılanacaktı. Fakat bu iş için gerekli para sağlanamamış olacak ki Kocaeli Vilâyetince iane toplamak yoluna gidilmiş, bu işin de bir sonuç vermemesi üzerine tepenin üzerine bir daire vücuda getirmek suretiyle serviler dikilmekle yetinilmiştir. Bu servilerin bir kısmı bugün dahi mevcuttur (res. 15 - 17).

1951 de bu mezar-anıt işi tekrar ele alınmış, devrin Cumhurbaşkanlığı Celâl Bayar bu alanda tarihî incelemeler yapılması ve ona göre sahanın tanzimi isteğinde bulunmuştur. Bu işle görevlendirilen

⁵² Aşağıdaki bilgiler Eski Eserler ve Müzeler G. Müdürlüğündeki 732.43/7 no. lı dosyadan derlenmiştir.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdür Muavini Rüstem Duyuran 24/7/1951 de etraflı bir rapor hazırlamış, buna rağmen müsbet hiçbir iş yapılmamıştır.

1961 de kültür işlerine karşı ilgi gösteren Yapı ve Kredi Bankası aynı yere bir mazartaşı dikmek istemiş, fakat bu iş için Bayındırlık Bakanlığınca bir proje hazırlanacağı bahanesi ile bu işe de izin verilmemiştir.

1962 de Kocaeli Halk Eğitim Merkezince yeni bir faaliyet gösterilmiş, Roma kaynaklarından faydalanmak maksadı ile Roma Kültür Ataşemizin bu konu üzerinde eğilmesi (!) için Dışişleri Bakanlığına yapılan müracaat mezkûr Bakanlık tarafından, bu işin Üniversitemiz tarafından yapılabileceği mülâhazası ile, Millî Eğitim Bakanlığı kanalı ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Kürsüsüne intikal ettirilmiş, bu hususta bu satırların yazarı tarafından tanzim edilen rapor gerekli makamlara gönderilmiştir

1963 te Turizm ve Tanıtma Bakanlığı tarafından bu iş üzerinde tekrar durulmuş, Millî Eğitim Bakanlığı'ndan Atatürk zamanında yaptırılmış olan projeler istenmiş, projeler gönderildiği halde yine bir şey yapılmamıştır.

Antik kaynaklar ve bilhassa *itinerarium*'lar Libyssa'nın Dil İskelesi yöresinde ve Kaba Burun'un batısında bulunduğunu zannımıza göre büyük bir ihtimalle gösterdiğine göre Hannibal'in mezarını Gebze civarında değil, fakat Dil İskelesi yöresinde aramak gerekir. Wiegand'ın bütün bu bölgeye hâkim olan ve Yılanca Bayır'a nazaran denize daha yakın ve daha gösterişli olan Geblez Tepe (Kaba Burun) üzerinde, burada hiçbir antik kalıntı bulunmadığı bahanesi ile, durmamış olmasının mânasını pek anlayamıyorum. Mezarların iskân yerlerinin ortasında değil, fakat dışında ve gösterişli yerlerde yapılması âdet olduğuna ve tepe üzerindeki yatacın gösterdiği gibi, burada bir mezar tradisyonu mevcut olduğuna göre Hannibal'in Septimius Severus tarafından yaptırılmış olan mezar anıtının bir zamanlar bu tepe üzerinde yükselmiş olması faraziyesi bize makul gibi görünüyor. 1964 ilkbaharında bu bölgeye yapılan bir inceleme gezisinde Fakültemizin fotoğraf uzmanı Aziz Albek tarafından çekilen fotoğraflar bütün bu bölgenin Wiegand zamanından beri pek az değişmiş olduğunu göstermekte idi (res. 21, 30 - 32, 36 - 38). Meselâ Geblez Tepe üzerindeki oval yatacın mezarına el sürülmemiş, yalnız Bizans kalesinin

taşları pek çok yerlerde temellere kadar sökülüştü (res. 40 - 41). 1968 ilkbaharında yaptığımız ikinci bir gezide ise bu kesimde demiryolunun çift hatlı olarak inşası ve denize doğru uzanan tepelerin altından tüneller açılması yüzünden durumun tamamıyla değişmiş olduğunu tesbit ettik. Nitekim Geblez Tepe'den devamlı olarak taş çıkarılmakta, yatır mezarı ise ortadan kalkmış bulunmaktadır. Diğer taraftan taş temini için tepenin Körfeze bakan güney yamacı (Kaba Burun) devamlı olarak oyulmaktadır ki (res. 22) bu hal bu hızla devam ettiği takdirde yakında Geblez Tepe'nin tamamıyla ortadan kalkacağından korkulabilir. Büyük bir şantiye halini alan deniz kenarındaki kısımlar, bilhassa Yılanca Bayır'ın doğu ve batı yamaçları ve bunların arasındaki vadiler (res. 30 - 32) tünellerden çıkarılan toprak ve molozlarla doldurulmakta, yamaçlardan taşlar sökülmekte, bu suretle Libyssa'nın son kalıntıları yok olup gitmektedir. Bu durum karşısında bu yerlerde bir arkeolojik araştırma yapılmasının mânâsı pek kalmamıştır. Eğer Hannibal için, sırf sembolik anlamda, bir mezar anıtı dikilmek isteniyorsa zannımıza göre en elverişli yer (büsbütün ortadan kalkmadığı takdirde) Geblez Tepe'dir. Bu suretle hem antik kaynaklara, hem de topografik araştırmalara sadık kalındığı bilim dünyasına duyurulmuş ve ATATÜRK'ün emri, biraz geç olmakla beraber, yerine getirilmiş olur⁵³.

⁵³ Gebze'den Muallim Köyü üzerinden gelen yol bugün dahi Geblez Tepe'nin üzerine ulaştığına göre yolu biraz islâh etmek suretiyle turistlerin burasını ziyaret etmeleri kolayca sağlanabilir.

KURTULUŞ SAVAŞININ BAZI BELGELERİ VE ATATÜRK'ÜN İNKILÂP PRENSİPLERİ

Prof. Dr. ÂFETİNAN

Cumhuriyet tarihimizin belgelerinde ve millî edebiyatımızda Samsun ismi daima bir başlangıç olarak yer alır. Bu bakımdan Samsun Kurtuluş savaşımıza bir yön veren hareketin temel unsurudur ve yeni devre tarihimizde daima bu vasfı ile anılmaktadır ve anılacaktır.

1937 de M. Kemal Atatürk "Gerilla hakkında iki hâtıra"*yı bana not ettirdikten sonra yayınlanmadan önce bazı düzeltmeler yapmış ve kendi el yazısı ile de şu ilâveyi koymuştur :

"Samsun havalisinde yapılması istenen iş, o havalî Türklerinin başladığı gerillayı bastırmaktır". Kendisi ilâve ediyor "bu soruya doğru cevap vermek benim için gücü itiraf ederim" diyor.

Atatürk bu devre tarihimiz için anlattıklarından dinlediğime göre o Mondros mütarekesinden sonra Osmanlı Hükümeti'ne Nazır olarak girmek istemesi, istilâcı düşmanlara karşı meşru yoldan direnmek içindir. Bunun mümkün olmadığını görünce İstanbul'da arkadaşlarıyla günlerce müzakerelerde bulunmuş ve Anadolu'da millî mukavemeti teşkilâtlandırmayı öngörmüştür. Geniş salâhiyetle Anadolu'ya geçerken Türk vatani ve milleti için ne yapacağını plânlanmış bulunuyordu ve bu salâhiyetnamenin bizzat kendisi tarafından hazırlanmış olduğu bilinmektedir. Bunu General Cevat Çobanlı'dan da dinlemişimdir.

1919 yılının Mayıs ayında Türk yurdunun Ege sahillerine düşman silâhlî kuvvetleri çıkıp yerleşmek isterken, 22 Mayıs 1919 Samsun'dan İstanbul hükümetine M. Kemal imzasıyla giden raporun bir cümlesi şudur : "Millet birlik olup (yek vücut) hâkimiyet esasını ve Türk duygusunu hedef tutmuştur".

28 Mayıs 1919 da Havza'dan Anadolu'daki kumandanlara ve mülkî âmirlere gönderdiği tamimin esası ise şöyledir :

* Belleten Sayı 1. Ankara 1937.

“Yurt bütünlüğünün korunması, bunun için millî teşkilât kurulması ve düşman işgalini protesto etmek için mitingler tertip edilmesi ve bu hareketlerin kamu oyuna, İstanbul hükümetine ve yabancı devletlere telgraflarla duyurulması”.

Bu iki cümleye ilâve olarak, Eylül 1917 tarihinde ileri sürülen bir fikrin üzerinde durmak bazı olayları açıklamak için faydalı olur sanırım.

Suriye cephesinde VII. Ordu kumandanı M. Kemal, harbin müttefiklerimizin memleketin ve hükümetin umumî durumu hakkında verdiği uzun raporlarda, hükümetce alınacak tedbirlerin esaslarını teklif ederken bilhassa şu fikir üzerinde duruyor : (4. a, fırkası) Hükümetin takviyesi, bunun için asayişin temini, memurların, adlî teşkilâtın ve ekonomik (iaşe, ticaret) meselelerinin düzene konması. Harbin devamı büyük İmparatorluğun Anadolu haricindeki memleketleri kaybettirmek lüzumu hasıl olsa dahi, *asıl elimizde kalacak bölgelerdeki Türk ahalisini* “herhalde dayanamaz çürük bir kitle halinde bulmamalıyız” diyor. Diğer taraftan Anadolu askerinin bir neferinin dahi müdafaa edemeyeceği bölgelerde ziyana uğramasını hassasiyetle tavsiye ediyor. Bu belgelerden bahsetmeme sebep, Atatürk’ün I. Cihan harbindeki askerî ve siyasî görüşü ve bunu yazılı raporlarla tevsik etmesi, önemli bir uzak sezişin ifadesidir. O âdeta “Misakı millî” sınırları içindeki Türkiye’yi XX. asrın Türkleri için bir gaye olarak görmüştür ve bunun için bütün kuvvetleri birleştirmek istemektedir.

Şimdi, bu tarihî belgeler üzerine olan kısa açıklamalardan sonra, asıl Atatürk’ün prensipleri ve bunların tatbikatı üzerinde durmak istiyorum.

Birincisi : Sınırları belirli bir Türk yurdunda bağımsız, demokratik esaslara dayanan bir Türk devleti kurmak. Bu prensibin tatbikatı için şu tarihî olayları hatırlamak gerekiyor :

I. Cihan Savaşı’nın sonunda mağlûp addedilen taraf devletlerden Osmanlı hükümeti’nin mütareke ve sulh andlaşması imza edip de yürürlüğe girmesini tek kabul etmeyen *Türk Milleti* olmuştur.

Millet diyorum çünkü, Osmanlı Devleti, hem Mondros Mütarekesi’ni (1918) ve hem de Sevr sulh andlaşmasını (1920) imza ederek Osmanlı İmparatorluğu tarihinin maalesef sonunu getirmiştir ve 1919-22 arasındaki devirde, Osmanlı devleti, yurtsuz, milletsiz bir hükümet durumuna düşmüştür.

Türk Milleti Gazi M. Kemal'in idaresi altında Türk vatanını, üç yıl mücadeleden sonra düşman istilâsından kurtardığı zaman ise son Osmanlı Padişahı kendi şahsî selâmetini düşman kumandanına sığınmakta bulmuştur. Esasen vatana, millete hiç bir müspet iş yapmamış ve Türk milletini tanımamış olan, bilâkis Anadolu'daki millî mukavemeti önlemek için her türlü tedbiri almaktan geri kalmamış olan Osmanlı Padişahının son mektubu ibretle okunmaya değer :

“Dersaadet işgal orduları başkumandanı General Harington Cenaplarına,

İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümden İngiltere Devleti fahîmesine iltica ve bir an evvel İstanbul'dan mahalli âhara naklimi talep ederim efendim”.

16 Teşrinisani (Kasım) 1922

Halifei Müslimîn
Mehmed Vahideddin

İşte bu zihniyette olan bir devlet reisinin kabul ettiği Sevr antlaşması şartlarını tatbik kalkan Osmanlı Hükümeti karşısında millî varlığımız harekete geçmiştir. Böylece Kurtuluş mücadelesi için bu beynelmilel belgeler müthiş bir tahrik unsuru olmuştur.

Bugünkü tarihî incelemeler I. Cihan Savaşı'ndan sonra akdedilen milletlerarası antlaşmalardan yürürlüğe girmeden yerlerine başka antlaşmaların geçtiği tek devlet olarak Türkiye Cumhuriyetini göstermektedir (Lozan 1923). Menfi unsurlar bilindiği gibi, fertleri ve cemiyetleri reaksiyona teşvik eder. Nasıl ki tenkit insanları daha temkinli ve dikkatli olmaya mecbur ederse, milletlerin hayatına, hürriyetine ve bilhassa istiklâline kasteden davranışlar da, aynı insanları daha şumullü bir surette harekete geçmeye mecbur eder.

İşte İstiklâl Savaşımız bu yönden tetkik edildiği zaman sadece askerî cephelelerde değil, aile ocaklarımıza kadar saldıran düşmana karşı bir ölüm kalım mücadelesidir. Ancak yine biliyoruz ki bu mücadelenin dağınık hareketini birleştiren bir önderin mevcudiyeti şarttı. Bizim bu devre tarihimizde hedefe doğru milleti birleştiren ve yönelten M. Kemal Atatürk olmuştur.

Bence, Atatürk'ü bu idealinde muvaffak kılan iki unsur vardır : Vatan mefhumu ve millet sevgisi. Bu iki vasfı şöyle izah etmek mümkün.

M. Kemal 1922 ye kadar asker kumandan olarak o zaman vatan toprakları addedilen sınırlarında çarpıştı ve ordular idare etti. Trablus Garb'a giderken gençliğinin en heyecanlı devri içinde Türk İmparatorluğunun bir parçasını kurtarmaya koştu. Oradan dönüşünde Balkan harbinde Makedonya'nın düşman eline düştüğü haberini Mısır'da aldığı zaman, en büyük acıyı hissettiğini daima söylerdi. Doğup büyüdüğü ve inkılâp fikirlerinin beslendiği şehir için hayatının sonuna kadar hasret çekmiştir. En canlı hâtıraları, çocukluğunun masum olayları, o muhitte geçmişti. Atatürk hisleriyle, anılarıyla buraya bağlı idi. Kurtuluş Savaşı'nın başkumandanı Mareşal Gazi M. Kemal İzmir'e muzaffer ordusu ile girdiği vakit, önünden kaçan düşman ordusunu kovalamak, Makedonya'ya el uzatmak isteyebilirdi.

Fakat M. Kemal yekpare ve kuvvetli olabilecek bir Türk vatanının sınırlarını aşmamak azmi ile bu işe başlamıştı. Zafer neşesi, Başkumandanı istilâ hırsı ve hisleriyle hareket ettirmemişti. O, "Millî hudut içinde vatan bir küldür" sözünü (23 Temmuz 1919) Erzurum Kongresinde tespit etmiş bulunuyordu. Misakı Millî ile tayin edilmiş olan bu Türk vatanını, düşman istilâsından kurtarmak gayesiyle vatan evlâtlarının kanı dökülmüştü. Atatürk bugünkü vatanımızın her sınırında harbetmiş bir insan görgüsü ve kuvvetiyle Türkler için bir vatan bütünlüğü tespit ve kabul etmiştir. Bu vatan "hiç bir kayıt ve şart altında ayrılık kabul etmez bir kül" olduğunu bütün devletlere kabul ettirmiştir.

Kendi zamanında yaşayan ve milletleri İmparatorluklar peşinde koşturana ve muvaffak olamayan devlet ve hükümet reislerinin ideallerini asla benimsemedi. Hayaller kurmadı ve hayal olabilecek fikirleri hiç bir zaman bizlere telkin etmedi.

O, realist bir devlet adamı olarak sınırlarını en son Türk nesillerinin çabası, emeği ve fedakârlığı ile çizilen Türk vatanında, vatan mefhumunu mânalandırdı.

İkincisi : Millet sevgisi ve milliyet prensipi :

Diğer taraftan Atatürk mukaddes vatan toprakları üzerinde yaşayan milletin sevgisi ile, iş başarma yolunu tutmuştur. Kendisi aynen şöyle diyor : "Bizim yolumuzu çizen içinde yaşadığımız yurt bağırından çıktığımız Türk milleti ve bir milletler tarihinin bin bir facia ve ıstırap kaydeden yapıklarından çıkardığımız neticelerdir".

⊕ Haritanın başında Karsî Karsiyer
Mustafa Kemal'in yanında
Cevat Paşa da ~~var~~ yanında
Mustafa Kemal Sarıyer
dant fante

⊕ Samsun Havalisinde
yapılması istenen iş,
o Havalî turtürünün
başladığı gerillayıcı
hastır makti.
Mustafa Kemal anlatı
yar: bu Sarıyer Cevat
Vermek benim için doğru
benim iktidar ederim, güçtür,
⊕*

Atatürk'ün el yazısıyla "Gerilla hakkında iki hâtıra" makalesine ilâvesi

Âfet Inan

بَابِ الْبَيْتِ الْبَيْتِ الْبَيْتِ الْبَيْتِ الْبَيْتِ
شَرْقِ نَاقِ الْبَيْتِ الْبَيْتِ الْبَيْتِ الْبَيْتِ الْبَيْتِ

دیسعادہ استغفار۔ دوری پیم قرہارانی جہاد
ہارینغٹونہ جنابینہ

استانبولک جہانن نہرہلم کور۔ دیمہہ انکندو دولت مخیمہ التہا
دیرتہ اول استانبولکہ صل اخو نفسی قلب ایم انکم ۱۶ سربیک

حلیفہ مسلمینہ

محمد صالح

To:—His Excellency, General Harington,
C-in-C. of the Forces of Occupation,
in Constantinople.

Sir,

Considering my life in danger in Constantinople, I take
refuge with the British Government, and request my transfer as
soon as possible from Constantinople to another place. November
16th, 1922.

Mehmed Vehideddin,
Caliph of the Mussulmans.

Padişah Vahidettin'in İngiliz işgal orduları Baş Komutanı General Harington'a İngiltere devletine sığındığına dair mektubu ve İngilizce çevirisi.

Atatürk, bir devlet kurucusu olarak hâkimiyetin milletin bütününe ait olduğu prensibini kabul etmiştir. Monarşik idareden Cumhuriyete geçişte bir aileden doğmuş olmakla devlet reisliği hakkını elde edenlere mukabil, her kabiliyet gösteren, milletin içinden çıkan her kişinin lâıyk olduğu devlet hizmetlerinde, başarı gösterdiği sürece, vazife görmesi prensibi yurdumuzda kanun yolu ile kabul edilmiştir. Bu büyük zihniyet değişikliğinin kaynağı ise millet sevgisinin ve millî değerlere önem vermenin bir neticesidir. Atatürk bu hususta diyor ki “Millet sevgisi kadar büyük sevgi yoktur. İstiklâl Harbinde, benim de millette ettiğim bir takım hizmetler olmuştur, zannederim. Fakat bunlardan hiç birini kendime maletmedim. Yapılanın hepsi milletin eseridir dedim. Aranacak olursa doğrusu da budur. Mazide sayısız medeniyet kurmuş bir ırkın ve milletin çocukları olduğumuzu ispat etmek için, yapmamız lâzım gelen şeylerin hepsini yaptığımızı ileri süremeyiz. Bugüne ve yarına bırakılmış bir çok büyük işlerimiz vardır. İlmî araştırmalar da bunlar arasındadır. Benim arkadaşlarıma tavsiyem şudur : “Şahsımız için değil, fakat mensup olduğumuz millet için elbirliği ile çalışalım.” Atatürk’ün bu naklettiğim sözlerinde görüldüğü gibi millet sevgisini, millete eser vermekte buluyor ve birleştiriyor.

Ayrıca Atatürk bana Türk milliyetçiliği için şu notu yazdırmıştır :

“Türk milliyetçiliği, terakki ve inkişaf yolunda ve beynelmilel temas ve münasebetlerde, bütün muasır milletlere muvazi ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber, Türk içtimaî heyetinin hususî seciyelerini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmaktır”.

M. Kemal Kurtuluş hareketine en büyük millî his kuvvetiyle girmiştir. O “ilham ve kuvvet menbaı milletin kendisidir” der; aynı zamanda medenî ve insanî hislere de büyük değer verilmesini telkin ederdi. Hakikaten düşünülecek olursa dünya milletleri içinde Türk milleti medeniyet sahasında müvazi yürüdüğü zaman, büyük millî bir kudret olmuştur ve olur.

Atatürk diyor ki : “*Bir içtimaî heyete kıymet ve kuvvet onu kuran fertlerin kendilerini kıymet ve kuvvet telâkki etmelerindedir. Ancak bu gibi fertlerden vücut bulmuş olan içtimaî heyetlerdir ki, yekpare kıymet kudret manzarası arzedebilirler*”. 1937 de bir konuşma esnasında not ettiğim bu cümlenin izahını yapan Atatürk, aynı zamanda şu telkinde bulunmuştu. Bir içtimaî heyette her fert üzerine düşen

vazifeyi hakkıyla yapabilirse, o işteki muvaffakiyet herkese ait olacağı gibi asıl umumî gidişin bir yerde merkezileştirilmesi de elzemdir. İşte Atatürk bu birleştirici ve önder baş oluşu ile millî ve beynelmilel sahada büyük olarak tanınmıştır. Bilhassa onun yaşadığı devirlerin olayları ve tarihi, çeşitli cephelerde incelendiği vakit, Atatürk adının sembolleşmiş bir vasfı vardır. Bu devre üzerine olan yabancı ve yerli yayınların toplamı pek büyük bir yekûn tutmaktadır ve yayınlar devam etmektedir. Çünkü artık bunun incelenmesi yakın tarihimizin esaslı bir konusudur.

Üçüncüsü Türk inkılapları :

Şimdi bu hatırlatmadan sonra, asıl şu nokta üzerinde durmak istiyorum : Memleketi bu düşman istilâsından kurtarma işinin başarılmasından sonradır ki Atatürk'ün önderlik ettiği İnkılâpların hepsi birden bir kül olarak Türk içtimaî heyetine yeni bir nizam getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun son devirlerinde çeşitli ıslahat hareketleri denenmiş ise de, bunlar cezrî inkılâplar çevresine girmekten yoksun olmuştur. Atatürk evvelâ devlet şekli sistemi üzerinde en esaslı inkılâbı Cumhuriyeti kurmakla yaparken, onun bir neticesi olan sosyal inkılâpların gerçekleşmesini zarurî bulmuştur.

1963 yılı "Unesco" merkez teşkilâtı dünyada büyük addedilmiş adamların yıldönümlerini bir anma vesilesi olarak ele alırken herkes için 50. veya 100. yıldönümleri esas olarak kabul edilmiş iken istisnâî olarak Atatürk'ün ölümünün 25. yıldönümü bütün memleketlerde anılması için karar alınmıştır. Şunu da kaydetmek isterim; bu kararın başlıca sebebi Atatürk'ün İnkılâp konularının "Hümaniter" yönüdür, içtimaî sebebe dayanmış olmasıdır. Çünkü Unesco siyasî ve askerî alanlardaki şöret sahibi büyük adamları konusu dışında addeder. Ancak kendi konusu ile ilgili yani, ilim, kültür ve sanat bakımlarından büyük addedilen şahısların yıldönümlerini yapmayı ve bu vesile ile onların başardıkları işleri milletlere tanıtmayı hedef tutmaktadır.

Atatürk işte bu yönü ile milletlerarası bir şöhrete hak kazanmıştır. En son yayımlanan Fransızca yedi büyük ciltlik umumî Medeniyet tarihinde, Atatürk için şöyle yazar: "Avrupa askerî kuvvetlerine karşı koyan Galip kahraman" aynı eserde Türk İnkılâplarını ise "Kemalizm" olarak vasıflandırdıktan sonra yakın şarkın ilk kurtuluş hareketini başaran ve Garp medeniyet âleminin umumî nizamında yer alan siyasî bir varlık olarak mütalâa eder ve bu tarihî olayları buna göre tahlil eder.

Atatürk 1933 yılında “İnkılâp” mefhumundan anlaşılması lâzım gelen mânâyı bana şöyle not ettirmişti :

“Türk Milleti’ni son asırlarda geri bırakmış olan müesseseleri yıkarak yerlerine, milletin en yüksek medenî icaplara göre ilerlemesini temin edecek yeni müesseseleri koymuş olmaktadır.”

Hakikaten bir içtimaî heyetin dayandığı müesseseler, kuruluş ve gelişmeleri devirlerinde, zamanın ilerlemelerine uyma nisbetinde faydalı halde bulunabilirler, ilerlemeye uymayan ve ilk kuruldukları gibi kalanlar gelişen medeniyet içinde fayda yerine zarar veren müesseseler haline gelirler. İşte Türk İnkılâpları bu zamanın tekâmülüne uymayan müesseselerin yerine yenilerini koymak için harekete geçmiştir. Bunu evvelâ devlet bünyesi içinde mütelâa edelim : İstiklâl Savaşı sonunda Cumhuriyetin ilân edilışı olayı belirli bir fikrin tatbikata geçmesini sağlamıştır. Erzurum Kongresi’nin, bölgevi kurtuluş fikri üzerine toplanması, Sivas’ta ise Misakı Millî hudutlarını çevreleyen Türkiye topraklarına şamil oluşu Cumhuriyet devrimizin parlamenter hayata yönelişin iki önemli temel unsurudur. Bu millî kongrelerin aldıkları kararlardır ki, Heyeti Temsiliyeyi, T. Büyük Millet Meclisi’ni toplamaya yetkili kılmıştır. Atatürk demokratik prensibin dayandığı Parlamento murakabesi altında kurulacak Cumhuriyet idaresini istemiştir. Cumhuriyet ilân edildikten sonraki tarihî gelişmelerimiz malûm. Ancak benim burada çok partili denemelerden Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluş devrinde şahit olduğum bir hâtıram olacaktır. Bu suretle Atatürk’ün çok partili sistem hakkındaki fikirlerini kendisinden duyduğum ve not ettiğim gibi nakledeceğim :

1930 yılında Yalova’da Atatürk tarihçilerle “Türk tarihinin ana hatlarını” çalışmaktadır. Paris sefirimiz ve Atatürk’ün yakın arkadaşı Fethi (Okyar) Bey kendisinin misafiridir. Öğle yemeklerindeki konuşmalara şahit olduğum vakit konu şudur : Fethi Bey Avrupanın çok partili sistemlerini ve murakabeli rejimleri anlatmakta ve bizim hükümetin o zamanki iktisadî politikamızı beğenmemektedir. Bilhassa demiryolları inşaatının bir nesle çok yük oluşunu tenkit etmektedir. Atatürk bunları sükûnetle dinleyip bazı cevaplar verdikten sonra bir gün şu teklifte bulundu : “Siz siyasî bir parti kurunuz ve bu fikirlerinizi B. Millet Meclisi’nde açıklayınız, memleket için faydalı olur. Ben size müzahir olurum” dedi.

İşte Serbest Cumhuriyet Fırkası böyle kuruldu. Bir gece Atatürk bazı soruları bana yazdırdı ve herkesin cevap vermesini istedi. Kendisi de konuşmaya başlayınca ben elimdeki kâğıda söylediklerini aynen şöylece not ettim :

“Siyasî müesseselerin değişmesine misal olarak bu günün bir hâdisesini de tahlil edebiliriz. Malûm olan sebepler ve âmillerin tesiri altında, Türkiye Cumhuriyeti teşekkül etti. Müdafaai Hukuk cemiyeti esas olmak üzere siyasî bir Fırka vücuda geldi (C. Halk Fırkası). Bu fırkanın karşısında teşkil edilmek istenilen bazı siyasî zümreler, cumhuriyetçilik ruhuna malik olmadıklarından yaşamak hakkı bulamadılar. C. H. F. sı memlekette tek kaldı. Büyük Millet Meclisi'nin umumî heyeti, bu fırkanın mensuplarından ibaret oldu. Reiscumhur ve Hükümet ricali bu fırkanın erkânından, bu fırka mebuslar heyetinin intisap ve itimat ettiği zatlar oldu. Reiscumhur Gazi'nin ve onun fırkası olan C. H. Fırkasının esas prensipleri ve bu prensipler icabını tatbik eden bugünkü hükümet, Cumhuriyet temelini sağlamlaştıracak vasıflarda ve mahiyettedir. Bunun böyle olduğu senelerden beri görülen tavır hareket ve eserlerden kolaylıkla anlaşılabilir. Hususiyle Gazi'nin tebellür eden ideali ve değişmez olduğu anlaşılacak karakteri bu hususta itimada lâıyk (zamândır) teminattır. Fakat bu vaziyetin devamında hatıra gelen ve görülen mühim mahzurlar vardır. İlk söylenebilecek mahzur, Meclis yalnız bir fıkra mensuplarından olunca o fırkanın iktidar mevkiinde tuttuğu Hükümetin icraatının kâfi derecede münakaşa ve tenkit edilmemiş olmasıdır. Bu noksan iki sebepten neşet edebilir.

Birincisi Meclisin kendi fırkasından olan Reiscumhur ve onun intihap ettiği Başvekil ve arkadaşlarına çok itimadı olabilir. Bu sebeple Meclisten geçen ve geçmiyen işleri uzun uzadıya tetkike lüzum görmiyebilirler. İkincisi aynı fırka arkadaşı olmak, arkadaşlıkta lüzumsuz ve zararlı bir hassasiyet uyandırabilir.

Tenkite ve muaheze ile birbirini gücendirmemek gibi bir vâhime uyanabilir. Bunlardan başka sebepler de inzimam eder; yavaş yavaş Hükümet ve onu intihap eden Reiscumhur, Meclisten aldıkları ve bazı mühim ve heyecan verici hâdiseler münasebetiyle alabilecekleri selâhiyetleri, tenkitsiz tatbik alırlar. Bu hal âdet derecesinde kökleşebilir.

Bizde Gazi zamanında böyle bir ihtimal hatıra gelmez. Fakat Gazi'den sonra onun yerine gelecek herhangi bir Devlet Reisi, aynı

tarzı takibe devam edebilir. Hattâ devam etmek isteyebilir. Çünkü az tenkitli veya tenkitsiz iş görmek, her hareketi tenkit göreceğini düşünerek hareket etmekten daha kolaydır; zamanla bu vaziyetin nasıl bir şekil alacağını kestirmek güçtür.

Devlet Riyasetine gelen zat, bilhassa muktedir, faal olur, Devlet ve Millete kendi şahsına muhabbet ve takdir kazandıracak büyük hizmetler yaparsa, zahiren Meclis vaziyetine ve Cumhuriyet şekline gayet hürmetkâr ve itaatkâr görünürse, tehlike büyür. İstenmediği halde Devletin hakikatte mahiyeti değişebilir. Bu yeni mahiyetin yeni ismini takınması zaman meselesi olur. İşte, bu esaslı mütalâaya mebni olmalıdır ki, Reiscumhur Gazi'nin tensip ve teşvikiyle olduğu anlaşılan yeni bir fırka, Serbes Cumhuriyet Fırkası teşekkül etmiş bulunuyor. Temiz fikirler etrafında teşekkül eden ve tabiî bir surette Cumhuriyet temeli üstünde yükselecek olan bu fırkanın mevcudiyeti hatıra gelen mahzurların vücut bulmaması için, esaslı bir tedbirdir. Memlekette C. H. Fırkası ve S. C. Fırkası birbirini kontrol edecek, bir birinin fikirleri, niyetleri hareketleri hakkında efkâr-ı umumiyeyi tenvir edecektir. Bu sayede şahsî selâhiyetlere dayanarak, şahsî hareketler milletin gözü önünde bulundurulacaktır. Milletin şahıslara, kendini unutacak ve kendini kaptıracak kadar meclûp olması, iyi netice vermez. Bunun tarihte misalleri çoktur".

İşte Atatürk, kurduğu Cumhuriyet rejiminin böyle murakabeli bir siyasî sisteme dayanmasını istemiştir. Ancak bunun kendi zamanında yerleşmemesi irticaî olayların siyasî hayata tesir etmesinin zararlı neticelerini önlemek zaruretindedir. Parlamenter sistem, hür düşüncenin ve Batı hümanizması içinde gelişen politik bir tâbirin tatbikatıdır. Fakat bunun bütün icaplarıyla bir Cumhuriyet rejiminin içinde kökleşip yaşayabilmesi için elbette zamana ve eğitime göre yetişmiş insanların çoğalmasıyla mümkün olabilmektedir. Türkiye'de Cumhuriyet Devlet şekli büyük bir inkılâp hareketi ile yeni bir müessese olarak kurulmuştur. Onun için İnkılâp hareketinin baş unsuru ve temeli bu devlet sistemi içinde yeni bir hukukî şekil almasında görülür.

Diğer taraftan Türk inkılâplarının sosyal bünyemizde en çok tesir eden ve eğitim öğretim alanlarında müsbet neticeler verebileni ise, Harf değişikliğidir. Bu inkılâbın hedefi, büyük halk çoğunluğunu kolay ve çabuk öğretime yöneltmek ve medenî dünyada birliğe doğru gitmektir. Bu meselede Atatürk'ten önce denemeler ve bazı teklifler

çok mahdut kalabilmiştir. Atatürk bu işte cezrî hareket etmeyi çok iyi bilmıştır. Bundaki muvaffakiyet Türk milleti'nin okuma yazma nisbetini çoğaltmış olmakla ölçülebilir. Bütün diğer İnkılâplar biri diğerini takip eder ve Atatürk devrini bir kül olarak mütalâa edilmesine yol açar. Ben bunlardan yakinen şahidi olduğum tarih meselesi üzerinde duracağım.

Cumhuriyet devrimizde Tarih anlayışında büyük bir zihniyet değişikliği olmuştur. Meselâ Türk ve Türkiye tarihinin ilmî metodlarla incelenmesi, sadece siyasi ve askerî yönleri ile değil bilhassa medeniyet sahasında Türklerin tarih içindeki durumlarının ortaya çıkarılması başlıca hedef olmuştur. Tarih öğretimi ve tetkikleri çeşitli safhalardan geçmiştir. Tarihi olayların yazılı belgelerle zaptedilmesi ve bunların bir sistem dahilinde öğretilmesi daima milletleri meşgul etmiştir. Ancak Türk tarihi öteden beri bir bütün halinde toplanmaktan maalesef mahrum olmuştur. Türkler IX. yüzyılda İslâmiyeti kabul ettikten sonra bilhassa Osmanlı devleti zamanında islâm tarihi esas alınmış, fakat bunda islâmiyetten önceki Türk tarihine ve Türklerin islâm medeniyetine büyük hizmetleri ihmal edilmiştir. Bu çeşit tarih anlayışı millete millî bir kültür vermekten uzak kalmıştır. Tanzimattan sonra yani XIX. yüzyılda ise Osmanlı Tarihi ayrıca yer almış hattâ devlet eliyle medreselerin dışında kurulan okullarda bu tarih, İslâm tarihinden ayrı olarak okutulmaya başlanmıştır. Halbuki aynı asırda "Orientalistler" yani müsteşrikler topluluğu, Türk tarihini inceleme yoluna gidilmiş ve eski Orhon yazıtlarının okunması ile unutulmuş olan yeni Türk medeniyetleri meydana çıkarılmıştır. Seyyahların Türk eserlerini tasvir etmeleri ve bunların incelenmesi, tarihte bir Türk kültür âlemini âdeta yeniden doğuşunu bildirmiştir. Bu ilmî cereyanlar Osmanlı Türk toplumuna yabancı dil öğrenen aydınlarımız yolu ile XIX. asrın sonlarına doğru girmeye başlamıştır ve bilhassa II. Meşrutiyet devrinde Türkçülük cereyanı içinde bu incelemelere dayanarak umumî Türk tarihleri üzerinde yayınlar yapılmıştır. Bütün bu hareketler içinde esefle kaydetmek lâzımdır ki Osmanlı İmparatorluğu devrinde İslâm ve Hanedan tarihinden başka öğretime esas olabilecek millî tarihlerimiz tamamen ihmal edilmiştir.

İstiklâl Savaşı esnasında ve Cumhuriyetin ilk devirlerinde millî tarihimiz manevî kuvvetimize çok büyük bir destek olmuştur. B. M. Meclisi'nin müzakere zabıtları okunduğunda günün en önemli

meselelerinin halledilmesinde hatipler tarihî olayları örnek olarak göstermektedirler. İnkılâplar konusunda ise devrini tamamlamış müesseselerin kaldırılması için tarihî bilgi B. M. Meclisi'nde ve kamu oyunda büyük rol oynamıştır. Bunlar için örnekler pek çoktur. Yalnız bunların arasında Atatürk gerek Mecliste gerekse halk'a hitabederken konuşmalarında, o zamana kadar alışılmamış bir ifade kullanmaktadır. Meselâ 28 Eylül 1925 te Samsun'daki bir konuşmasında diyor ki :

“Bizim Milletimizin hayatî esasını düşünelim. Bu düşünce bizi elbette altı yedi asırlık Osmanlı Türklüğünden, çok asırlık Selçuk Türklerine ve ondan evvel bu devirlerin her birine muadil olan Büyük Türk devrine kavuşturur”. Bu sözleriyle Atatürk bu yurda sahip oluşumuzu tarih bilgisi ile kuvvetlendiriyor, ve “Büyük Türk devri” tabirini kullanıyor. İşte bundan sonraki yıllarda gerek tarih tetkikleri gerekse tarihin öğretimi yepyeni bir yönde gelişme yoluna girmiş oluyor. 1930 dan beri Türk Tarih Kurumu'nun çalışmalarında esas gaye şu olmuştur :

Evvelâ Türk Tarihi'nin bilinmesi mümkün olan en eski devirlerden itibaren bir silsile halinde tetkik edilerek yazılması, ikinci olarak da Türkiye topraklarında gelip geçmiş medeniyetlerin bu vatanın malı olarak en eskilerinden itibaren meydana çıkarılması ve yeni usullerle hem turistik bakımdan hem de medeniyet tarihi açısından tanıtmak. Tabii olarak bu Türk ve Türkiye tarihi mihverî etrafında cihan tarihinin umumî bilgilerini ihmal etmemek icabediyordu. Okullarımızda Cumhuriyet devrindeki Tarih öğretimi bu esaslara göre tayin edilmişti. Tarih Fakültelerinin yine o devirde açılışı bu yeni Tarih anlayışının verdiği zihniyet üzerinde çalışmayı temin için olmuştur.

Fakat asıl burada üzerinde durulması icabeden mesele de şudur : Medeniyet tarihi anlayışı ve izahına göre Türk tarihini ele almak. İşte Tarih Kurumu kurulduğunda da esas gaye bu olmuştur. İncelenmesi ve yayınlanması öngörülen konu “Türklerin Medeniyete Hizmetleri”dir. Ve bu “Türk Tarihi'nin ana hatları” eseri için bir hazırlık safhasıdır. Plânlaştırılan esaslar ise şöyle sıralanmıştır :

I — Devlet Hayatında

II — Fikrî Hayatta

III — Ekonomi Hayatında

Bu üç büyük bölüm içinde gruplaştırılan konularda bütün müesseseler yer almaktadır. Meselâ :

I. Bölümde, Devlet ve Hükümet teşkilâtının her kısmını içine alır. Bunlar devletin hukukî durumu, Devlet Reisi ödev ve hakları. Hükümetin yani icra organının yetki ve teşkilâtı, Ordu, Maliye v.s. gibi yalnız bir devletin mevcudiyeti ile kurulabilecek müesseselerin tarihî safhaları.

II. Bölüm ise, ferdî çalışmaların sosyal bünyedeki yeridir. Bunda sosyal hayatın bütün safhaları aile ve cemiyet münasebetleri, örf ve âdetleri, ilmin müspet ve sosyal bütün gelişmeleri, güzel sanatların her şubesi, yani mimarî, heykeltraşlık, resim, musiki ve raks gibi kısımları, sporların insan topluluklarındaki yeri,

III. Bölüm, Ekonomik hayat, bunda istihalden (üretim) istihlâke (tüketim) giden müesseseler yer almaktadır. Ziraat, hayvancılık, sanayi, yollar, nakil vasıtaları ve ticaret gibi. Tabî bu kısımda hem devlet müesseseleri içinde ve hükümetin vazifelerini sıralamak hem de ferdî çalışmalar yer alır. İşte bu plân dahilinde incelenecek tarihî bilgilerle siyasî tarih mihveri etrafında ve kronolojisine göre asıl halk toplulukları, isimli veya anonim, bütün hayat safhaları ve meydana getirdiği eserlerle tanımak mümkün oluyor. Böylece de sadece idare edenlerin teferruatlı tarihi değil, bir devleti teşkil eden bütün fertlerin hizmetleri bütünü ile anlaşılmuş olması kabil oluyor demektir.

Görüldüğü gibi bu plân ve hedef başarılması kolay bir iş değildir. Fakat çalışmalar bu yönde inkişaf ettikçe Türk tarihi aydınlığa kavuşmaktadır.

İşte bu plân gereğince Türk Tarih Kurumu ilk kuruluş senelerinde “Türk Tarihi’nin Ana Hatları” eserinin müsveddeleri başlığı altında “Türklerin medeniyete hizmetleri” bahsi için pek çok kimseden etüdler istenmiş ve bunlar yarı sahifeleri boş bırakılmış olarak basılmıştır. Bunlar üzerinde gerek İstanbul’da gerekse Ankara’da günlerce müzakere ve münakaşalar yapılmıştır. Bu vesile ile şunu itiraf etmek isterim ki benim şahsen tarih bilgilerime bir seminer mahiyetinde olan bu müzakereler pek faydalı olmuştur. Ancak bütün bu konular olgunlaştırılarak hepsi yayın sahasına çıkmamıştır. Bununla beraber bu fikir üzerinde Türk Tarih Kurumu çalışmalarına ve yayınlarına devam etmektedir.

Türkiye tarihinin çeşitli devirlerine gelince, bu toprakların en eski devirlerinden en yeni zamana kadar geçen siyasî ve medenî

varlığını hangi isim altında olursa olsun bu yurda yerleşmiş olanlar tarafından meydana getirilmiş olmasıdır. Türk topluluklarının fetih yolu ile veya göçlerle buraya gelişleri Türkiye'nin bugünkü halkını teşkil etmiştir. En eski medeniyetlerin yapıcısı olan meselâ Hititler veya Urartular buradan başka yere göç etmemişlerdir. Buna göre yurdumuzdaki bütün medeniyet eserlerine, bugün burada yaşayan Türk Milleti, sahip ve varistir. Yani bu eserler bugün buralarda yaşayanların cedlerinden kalmadır.

Bu iki görüş etrafında tarihimiz incelendiği vakit, Türk ve Türkiye medeniyetleri bir bütün halinde ortaya çıkmaktadır. Böylece tarihimiz yeni bir *hümanizmaya* yol açacak kadar verimli ve zengindir. Esasen bütün dünyayı yüzyıllarca besleyen fikir hareketlerinden hümanizma, bugün klâsik devre sayılan tarihî kaynaklardan çok daha derinlerdeki tarihî belgelerin tamamlanmasıyla yepyeni bir bilgi kaynağına kavuşmaktadır.

İşte Cumhuriyet devrimizin tarih anlayışı millî varlığımız üzerinde böyle bir görüş ile büyük bir zihniyet değişikliğine yol açmıştır. Netice olarak söyleyebilirim ki, Türk ve Türkiye tarihimizin en eski devirlerinden itibaren *medeniyet müesseseleri yönünden incelenmesi* millî varlığımızın temel sağlamlığını temin etmektedir. Bunun üzerinde yükselecek tarih görüşümüz ve bilgilerimiz ise, biz Türkleri, dünya medeniyeti içinde maddî, manevî değerlerine önem verilecek bir kavim olarak tanıtacaktır. Bu inanç bizi millî tarihimizin kaynaklarına götürmekle, dünya medeniyetindeki yerimizi de sağlamlaştırmaktadır. Esasen bugün tarih öğreniminin ve beynelmilel sahada üzerinde durulan fikir cereyanının amacı, milletleri medeniyet alanındaki eserleri ile birbirine tanıtmak ve bu yolla insanları birbirine sevdirmektir.

Milletlerarasındaki husumetleri besleyen intikam hislerini gidebilecek medenî varlıklar bizzat milletleri üstün kılacağı gibi milletlerarası sulh içinde anlaşmayı da sağlar. Bizim tarihimizde bu örnekleri meydana çıkarmak elbetteki mümkündür.

Netice :

Bu vesile ile üzerinde durduğum bir terimi biraz açıklamak isterim.

II. Dünya savaşından sonra beynelmilel sahada milletleri, iki kısma ayırmak âdet oldu. "Az gelişmiş memleketler" bu biraz daha

hafifletilerek “İktisaden geri kalmış memleketler” veya “gelişmekte olan memleketler”.

Bu terimler iktisaden sanayileşmiş zengin memleketlerin diğer milletleri geri kalmışlıkla töhmet altında bulundurmasıdır. Bu hem cemiyet olarak hem fert olarak manevî bir baskının ifadesidir ve bu tabire lâayık görülen milletleri aşağı görme durumunun manevî olarak yaratılmasıdır. İşte bu zihniyet bize Atatürk’ün telkinlerinden ve bilhassa prensiplerinden pek çok uzaklaşmayı ve ayrılmayı hedef tutuyor.

Atatürk en kritik ve bütün memleketin en kötümser ve yoksul olduğu devirlerde dahi, hiç bir zaman, aşağılık duygusuna kapılmamış ve milleti de bundan sıyırmak için en büyük manevî kuvveti milletin gücüne, kabiliyetine inanarak telkin etmiştir. Esasen bence Atatürk’ün bize fert fert ve millet olarak en büyük telkini hiç bir millettten kendimizi aşağı görmemek, bilâkis kendimize güvenin her suretle artırılmasıdır. Kurtuluş Savaşımızın en müşkül günlerinde dahi bu manevî kuvvet, hem kendisinde hiç eksilmemiş hem de bütün millete bu üstün vasfı en kuvvetli olarak telkin etmiştir.

İşte onun içindir ki derin ve şümüllü tarihimizden bahsederken, bilhassa bu kaynakta, en büyük gelişmiş bir millete mensup olduğumuza belirtmek istedim. Bu medeniyet tarihinde kökünü bulan bir millet hiç bir zaman “Az gelişmişlik” vasfını benimseyemez. Bunu fert olarak, millet olarak tamamen üzerimizden atmak gerekmektedir. Biz ayrıca dünyanın en güzel, en zengin iktisadî kaynaklarına sahip bir yurdun evlâtlarıyız. Bunları bugün değerlendirmek hepimizin çalışmasıyla mümkün olmaktadır. Bu deyimî Atatürk sağ olsaydı, mutlaka en büyük kuvvetle reddeder ve hiç bir zaman kullanmamıza razı olmazdı.

Biz millet olarak soylu, köklü bir tarihe mâlik olmakla Türk inkılablarının, Atatürk prensiplerinin ışığı ve hedefi etrafında toplandıka, çalışmalarımıza güvenerek mesut ve müreffeh insanların topluluğu olarak dünya milletleri arasında yerimizi, eşit şartlarla almış bulunacağız. Hepimiz bu ideal etrafında toplanmakla başarıya ulaşacağımıza inanıyorum *.

* 7 Temmuz 1968 de Samsun’da “Atatürk’ü anma ve anılarını koruma” derneği adına verdiğim bu konferans’a bazı ilâveler yaptım.

İNGİLİZ BELGELERİNİN İŞİĞİ ALTINDA YUNANLILARIN İZMİR ÇIKARTMASI

Prof. Dr. G. JAESCHKE

Aşağıdaki makale "Mitteilungen der Deutsch - Türkischen Gesellschaft in Bonn, Heft 73, März 1968" de yayınlanmıştı. Tamamiyle yazarın Londra'da tetkik ettiği Foreign Office belgelerine dayanmaktadır. Bu arada Celâl Bayar hatıratının 6. cildini "Ben de yazdım, Milli Mücadeleye Giriş (İstanbul 1968)" yayınladı. Zeylinde bulunan belge ve fotokopiler Prof. G. Jäschke'nin makalesini kısmen tamamlamaktadır.

İzmir şehrinin Yunan kuvvetleri tarafından işgalini mümkün kılan "Üç Büyükler" (Lloyd George, Başkan Wilson, Clemenceau) in 6 Mayıs 1919 tarihli uğursuz kararı çoktan bilinmektedir¹. Fakat ancak Başbakan Harold Wilson'un 10 Şubat 1966 tarihli Foreign Office'in 1922 yılının sonuna kadar olan belgelerin serbest bırakılması hakkındaki kararı, 30 Ekim 1918 de Mondros mütarekesini yapan Yüksek Komiser Sir Somerset Arthur Gough Calthorpe'in eline verilen kararın tatbikatını ve arka planlarını keşfetmek imkânını sağlamaktadır².

Cihan harbi esnasında müttefikler İzmir'i arka arkaya Yunanistan'a (12 Nisan 1915) ve İtalya'ya (19 Nisan 1917) söz verdiler. Mr. Balfour Rusların rızası olmadığı için sonunda anlaşmayı hükümsüz kılınca Veniselos³, kendi kurduğu iskân mübadelesi planı gereğince Yunanlıların "birkaç sene sonra kahir ekseriyet" elde edecekleri bütün Batı Anadolu'yu istiyordu. Bu şekildeki çözüm yoluna karşı derhal mülâhazalar ileri sürüldü ve bu arada Calthorpe (3 Nisan 1919): "Helen İmparatorluğunun Ege Denizinin doğu sahiline kadar uzamıyacağını ciddi bir şekilde ümit ediyorum, zira böyle bir hareket

¹ Ray Stannard Baker, Woodrow Wilson and World, Truth about the Peace Treaties (London 1938), cilt II; The Peace Conference, 1919 (Washington 1946), cilt V. Settlement (New York 1923), cilt II; Lloyd George, The Papers Relating to the Foreign Relations of the USA.

² G. Jaeschke, Der Weg nach Mudros... Belleten No. 121 (Ankara 1967).

³ Lâtin harfleri ile kendisi ismini bu şekilde yazardı.

tarafhtarlarına saadet ve refah değil, tam tersini” sağlayacağını söyledi. Kısa bir müddet sonra (18 Nisan) Lord Curzon meşhur muhtırasında şöyle yazdı: “Selânik kapılarının beş mil uzağında nizam temin edemiyen Yunanlılara İzmir gibi büyük bir şehir ve Aydın gibi bir eyaleti işgal ve idare etmelerine müsaade edilebilir mi?” Zeylinde şöyle denmektedir: “İzmir’in Yunanlılara verileceği düşüncesi Avrupa kolonisinin protesto hücumuna sebebiyet verdi”. Lloyd George bu çeşit ikazları nasıl hiçe sayabildi?

Harbin nihayetindenberi Veniselos tarafhtarlarının İzmir’de yaptıkları “ilhak” (Enosis) propagandası kayde değer bir muvaffakiyet elde edemedi. İlk İngiliz harb gemisi ile limana gelen kumandan A. Dixon, onları, 6 Kasım 1918 tarihinde, Türkleri harbe teşvik etmemeleri hususunda ikaz etti. Buna rağmen Yunanlılar, daima onları tahrik eden yeni adımlar attılar. Böylece Calthorpe’dan bir Yunan muhribinin (Kapt. Mavroudis) gönderilmesini temin ettiler. 24 Aralık 1918’de onun İzmir’e gelişi nümayişlere sebebiyet verdi. Yunan Kızılhaç’ının siyasî propaganda hareketleri de başka olaylar yarattı. Böylece İstanbul’da bulunan İngiliz Başkomutanı Sir George Milne 20 Şubat 1919 da War Office’ce, İzmir Yunanlılar tarafından işgal edildiği takdirde Türklerin ayaklanmasını beklediğini bildirmeye mecbur oldu. Mavroudis İzmir’in içinde ve civarında yeni “Kızılhaç merkezleri”nin kurulmasını teklif ettiği zaman, Yüksek Komiser vekili Sir Richard Webb 1. Nisan’da, propaganda olarak tefsir edilebilecek herşeyden vaz geçmesini ısrarla rica etti.

İtalyanlar Antalya’da karaya çıkınca (28 Mart) Yunan kruvazörü “Averoff” İzmir’de demir attı (12 Nisan) ve büyük endişe yaratan bir devriyeyi karaya çıkarttı. Veniselos aynı gün Clemenceau’ya Aydın vilâyetinde bulunan Yunan halkına Türklerin sözde yaptıkları zorbalıkları protesto etti. Şimdiye kadar çaresizlik içinde kalarak körükörüne itimat ettiği İngilizlerin, Yunanlıları hizaya getirebileceği hususunda onlara ümit bağlayan Sadrazam Damat Ferit Paşa da şimdi sinirlenmeye başladı. 23 Nisan tarihinde üç yüksek Komiser’e bir nota vererek, Yunanlıların “İzmir sahiline” yapacakları çıkartma için 25.000 kişiyi hazır bulundurdıkları şayiasını bildirdi. Aynı zamanda Şehzade Abdürrahim’in idaresi altında, 26 Nisan’dan 2 Mayıs’a kadar İzmir’de kalan ve ahenk ve intizama davet eden, yatıştırıcı bir komisyon gönderdi, fakat bu Yunanlılar üzerinde fazla bir tesir bırakmadı.

Veniselos'a "kendi vatandaşlarını koruyabilmesi" için İzmir'de 2-3 tümen bulundurma müsaadesi hususundaki 6 Mayıs tarihli kararını Lloyd Georg, ancak bu şekilde İtalyanların karaya çıkmasının önlenebileceği gerekçesiyle, haklı çıkartmaya çalıştı. Fakat bu maksadın güdüldüğü bugüne kadar ispat edilemedi. İtalya'nın Antalya'dan Kuşadası'na (Scalanova) kadar olan bölge ile yetinmek istediği çok daha muhtemeldir.

Üç Büyüklerin aldıkları kararın tatbiki hususunda aynı gün öğleden sonra görüşen müttefik generaller, bu hareketin sulh mütarekesi hükümleriyle tesbit edilip edilmediği hususunda şüphede olduklarını Türk hükûmetine bildirmek lüzumunu hissettiler. Veniselos bunun, çıkartma hareketinden az evvel yapılmasını rica etti. O Türkleri çok yakından tanıdığını (Girit'ten!), bu takdirde mukavemet etmeyeceklerini, tabii biraz riskin hesaba katılmasının icab ettiğini (!) söylüyordu. 10 Mayıs'ta isteklerini daha esaslı belirtti: Karaya çıkmadan 12 saat evvel Türkler haberdar edilecek ve bu hareket Admiral Calthorpe tarafından idare edilecek. Tabyaların müttefik kuvvetlere devredilmesi 36 saat önce istenecek. Yüksek Kurul buna göre karar verdi. Denizcilik tekniği bakımından hususiyet arzeden harekâtın (!) direktiflerini İngiliz Amirallik erkânının işleyip Calthorpe'a göndermesi istendi. Bunun bir kopyesinin ne Yüksek Kurul'a, ne de karaya yapılan çıkartmadan sonra, teferruatı ve bilhassa işgal edilecek bölgenin büyüklüğü hakkında müphemiyet içinde kalan Foreign Office'e gönderilmemesi hayret edilecek bir husustur.

Calthorpe, 12 Mayıs'ta meslektaşları DeFrance ve Sforza ile habereleşerek aynı günün akşamı kendi amirallik gemisi "Iron Duke" ile İzmir'e hareket etti. Fransız filo kumandanı Amiral Amet ile denizde karşılaştıktan sonra İzmir'e ayın 13 ünde öğleden sonra vardı ve hemen Komodor Fitzmaurice, Tümamiral Duvaux ve Kaptan Magliano, Dayton ve Mavroudis ile müzakereye başladı. Fransızların Foça'daki bataryaları, İtalyanların Karaburun, İngilizlerin Kösten adası (Cihan harbindenberi ellerinde tuttıkları Long Island) ve Yunanlıların şehrin yakınında bulunan Sancak Kalesi Tabyasını eşit kuvvetlerle (tahminen 120 insan) işgal etmelerine karar verildi. Calthorpe 15 Mayıs'ta "İzmir'in askerî kontrolünü üzerine almak için" bir Yunan tümeninin karaya çıkışından bahsedince Dayton (U. S. Arizona gemisi), Amerikan, İngiliz, Fransız ve İtalyan kıtalarının

şehri ayın 14. de almalarını ve Yunan birliklerine ayın 15. de teslim edilmesini teklif etti. Bu reddedildi.

Mayıs başındanberi, hemen hemen her gün yeni gelen yabancı harb gemileri dolayısıyla İzmir'de huzursuzluk günden güne arttı. Hattâ boyun eğme siyasetinin inanmış taraftarı olan Vali İzzet bile tayinini bildiren fermanın okunmasından sonra, 8 Mayıs'ta, Calthorpe'un siyasi temsilcisi olan James Morgan'a umumî emniyeti ve âdil bir idareyi sağlamağa çalışacağını, fakat Türkiyenin bazı kısımlarının Yunanistan'a verileceğinden korktuğunu, böyle olduğu takdirde devamlı karışıklıkların çıkacağını önceden haber verdiğini söyledi. Aynı hususu Morgan 10 Mayıs tarihli bir raporunda tekrar etti: "U. S. Amirali Bristol bugün buraya geldi. (Ayın 12 sine kadar kaldı). Yunan halkı sakin davranıyor, fakat Yunan birliklerinin karaya çıkmasından bahsediyor". Demek ki bu haber havada dolaşıyordu. "İzmir'deki Osmanlı Müdafaayı Hukuk Cemiyeti" nin İstanbul şubesinin yöneticisi Cami 13 tarihli telegrafında, Batı Anadolu'nun birçok küçük limanlarına yapılan İtalyan çıkartmalarını protesto ediyor ve ilâveten "Aydın vilâyetinin kuzey kısmında bir başka devlet tarafından buna benzer bir harekâtın yapılacağı endişesi içindeyiz. Türk halkı burada % 80 gibi üstün bir ekseriyet teşkil etmekte ve Wilson prensiplerine dayanarak her çeşit yabancı hâkimiyeti reddetmeğe katî kararlıdır" diyordu.

14 Mayıs'ta Calthorpe namına Mr. Morgan valiye ve yarbay Ian Smith XVII Kolordu Kumandanı Ali Nadir Paşa'ya sabah saat 9 da ilk notayı verdikleri vakit durum bu şekilde idi. Aynı nota İstanbul'da Sir Richard Webb tarafından Sadrazama saat 11 de verildi. Bunun hakkında şöyle demektedir: "Notayı yalnız başıma vermem gerekti, zira meslektaşım Defrance'a talimat verilmemişti. Bundan dolayı bunun yüksek heyetin kararı olduğunu bilhassa belirttim. Yunan hareketinin yarattığı nefret ve bunun neticelerinin bize zararı dokunacağını şimdiden görmekteyim".

Foreign Office evraklarında 10 Mayıs tarihli Üçlü Konseyin verdiği kararlardan bir başka zikre değer ayrılık görülmektedir. Ayın 14 ünde Damad Ferit Paşa'ya yalnız tabyaların işgal edileceği bildirildi, İzmir'e yapılacak çıkartma bildirilmedi. Gece yarısından hemen sonra Webb şöyle bir telgraf çekti: "Sadrazam bana bugün öğleden sonra, İzmir harekâtını daha başka âfetlerin ve Osmanlı İmparator-

luğunun kesin dağılmasının bir başlangıcı gibi gördüğünü söyledi. . . Yunan işgalini duyar duymaz çekilmesi bence muhtemeldir. Yunan Yüksek Komiserinden nümayişleri önlemesini ısrarla istedim". Atina'da ayın 14 ünde Veniselos'un Dörtlü Kurul'un oybirliği ile verilmiş kararını bildiren telgrafı gelir gelmez, bu çeşit nümayişler büyük ölçüde oldu. Aynı anda "Iron Duke" 'da İzmir'in mukadderatı tayin edildi. Calthorpe buna dair şunları bildirmektedir :

"Vali benimle görüşmek istedi. Öğleden sonra onu gemide kabul ettim. Son derece heyecanlı idi, zira, olacağını önceden tahmin ettiği İzmir'in işgalinin Yunanlılar tarafından yapılacağını zannediyordu. Böyle bir hareketin Türk halkı üzerinde en kötü şekilde tesir edeceğinden korkuyordu. Ona gayri resmî olarak ancak, müttefikler ne karar alırlarsa alsınlar, halkı sakinleştirmek için elinden geleni yapmasını tavsiye edebildim. Bunu bana söz verdi". (İzzet hakikaten 15 tarihli sabah gazeteleriyle sükûnet verici haberler yaydırdı!) "Akşam saat 7 de ikinci bir toplantı yaparak Yunan çıkartmasından Türk makamlarını gece haberdar etmeye karar verdik. Aynı mahiyette notalar valiye ve kolordu kumandanına saat 10'a doğru verildi. Çok heyecanlı ve üzüntülü idiler".

"Barut fıçısına atılan kıvılcım" manâsına gelen bu nota şöyle idi :

"14 Mayıs 1919. Ekselâns! Sulh anlaşmasının 7. maddesi gereğince müttefik hükûmetler İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmesine karar verdiklerini size haber vermek mecburiyetindeyim.

2 — Yukarıdaki karar Osmanlı Hükûmetine bildirildi (?)

3 — Nakledilen askerlerin İzmir'e varışı yarın, 15 Mayıs'ta mahallî saatle sabah 8 de bekleniyor. Gemiden boşaltma derhal başlayacaktır. Yunan deniz birlikleri, çıkartma hareketine hazırlık yapmak ve sahil tesislerini ve girişlerini işgal etmek üzere, saat 7 de karaya çıkacaklardır.

4 — Muhtemel üzücü olayları önlemek için, Yunan askerî makamları ilgili isteklerini ilân edinceye kadar, yarın sabah Türk kuvvetlerinin kışlalarından çıkmamalarının temin edilmesi isteniyor. Gümrükteki ve Punta limanındaki Türk birlikleri sabah 7 den evvel geri çekilip büyük kışlalarda toplanacaktır.

5 — Ekselâns'ınızın da şüphesiz bildiği gibi, herhangi bir hâdise İzmir ve civarında heyecan ve karışıklık yaratacaktır. Bundan dolayı, elinizdeki bütün imkânları kullanarak sükûneti muhafaza etmeniz lüzumuna ciddî bir şekilde işaret ediyorum. Hiç kimsenin iç bölgelere

alarm haberleri göndermemesi için telgrafhane yarın sabah erkenden bir İngiliz denizbirliği tarafından işgal edilecek. Bu hareket, sansüre göstermek şartıyla Türk resmî telgraflarının gönderilmesine mani olmayacaktır.

6 — Limanda kuvvetli müttefik donanmasının bulunmasının teskin edici bir tesir icra edeceğine inanıyorum”.

İlk nota üzerine, kendi kuvvetlerinden müttefik kuvvetlerine karşı nezaket göstermelerini isteyen Ali Nadir Paşa, muhtemel Yunan çıkartmasına dair şayiaları Harbiye Nazırı Şakir Paşa'ya bildirdi ve şu cevabı aldı: “O çeşit şayialara kulak asmayınız!” Gece saat birde ikinci notanın muhteviyatını İstanbul'a bildirince, cevap alamadı. Vali İzzet aynı durumla karşılaştı ve kendisine Damad Ferit, Meclis-i Vükelâ'dan bir karar almadıkça bir tavsiyede bulunamayacağı cevabını verdi. Bu arada İzzet kendiliğinden Calthorpe'dan müttefik kuvvetlerin şehri işgal etmelerinin daha iyi olacağını bildirerek, bunu temin etmesini rica etti ve işgalin ilhak manâsına gelip gelmediği hususunda yeniden cevap almağa çalıştı. Yunan işgali Türkler için hakaret olur dedi. Sabah saat 5.30 da İzzet Calthorpe'a şu mektubu gönderdi: “Dün gece saat 9.30 civarında Mr. Morgan ve Albay Smith bana ikinci mektubunuzu getirdiler. . . . Şu ana kadar Babiâli'den herhangi bir emir almadım. Bundan dolayı ikinci mektubunuzun ihtiva ettiği istekleri maalesef protesto etmek mecburiyetindeyim. Ekselans, bunları mütareke şartlarının 7. maddesine dayandırdığı için, bu maddenin şimdilik askerî bir mahiyet taşıdığı kanısındayım. Ahmet İzzet, Aydın valisi

Morgan ve Smith vilâyet konağını terkettikleri vakit, dışarda bekleyen büyük bir kalabalık etraflarını sardı. Onlara başvurmak istediklerini duydular. Bunun üzerine genç bir yedek subay öne çıktı ve İngilizce olarak şunu söyledi: “Büyük bir millet olduğumuzu ve henüz ölmediğimizi lûtfen biliniz. Biz belki uyur görünüyoruz fakat uyanacağız. İngiltere bir müslüman devletidir ve büyük devlet olarak İzmir'in Yunanlılara verilmesine mani olabiliriz. . . . Biz ölmedik. Karışıklıklar olacak. Belki biz de, başkaları gibi öleceğiz”. Aynı fikirleri General Kâzım, genç subaylara yaptığı konuşmada daha sarîh olarak ifade etmektedir: “Mukavemet göstermek lâzım. Silâhı olan, asker, jandarma ve diğerleri, dağlara çıkıp çarpışsın! Ben de orada olacağım”. Bu suretle Türk İstiklâl savaşı doğmuştu.

İzmir'deki Osmanlı Müdafaayı Hukuk Cemiyeti derhal bir redd-i ilhak komitesi kurdu. El ilânları ile Yahudi mezarlığında büyük bir mitinge davet ediyordu. Orada alınan kararlar çıkartmayı önliyemediyse de ertesi öğleyin olacak hâdiselere zemin hazırladı. Bütün vilâyet, sancak, kaza ve nahiyelere gönderilen telgraflar daha önemli idi: "İzmir ve civarı Yunanlılar tarafından ilhak edilecek. İşgal başladı. İzmir'de büyük heyecan mevcut; bugün son tarihî gününü yaşıyor. Sizden gelecek destek yegâne yardımımızdır. Toplantılar tertip edin, her yerlere telgraflar gönderin ve vatan ordusuna girmek için hazırlanın! Sükûnet ve vakarınızı muhafaza edin ve hiçbir kimseyi (Hıristiyan) incitmeyin! 14 Mayıs, Redd-i İlhak Millî Komitesi." Bu telgrafın muazzam tesiri oldu. Bütün Anadolu'daki Türk halkını elektriklendirdi⁴. Calthorpe şahsen bir iki günde 675 yerden protesto telgrafları aldı.

14 Mayıs akşamı Calthorpe, henüz gelen ve çıkartma hareketini idare edecek olan albay Zafiriou'yu ve "Greek Senior Naval Officer" Mavroudis'i beraber kabul etti. Bu çok nazik durum karşısında son derece ölçülü ve itidalli olmalarını bilhassa rica etti. Maalesef tavsiyesine uymadılar. Gerçi Zafiriou çıkartma hareketinden sonra ayın 13. nde "Askerler! (Hıristiyan olmayanların) Dinî inanç ve telâkkilere, örf ve âdetlere hürmet edin!" şeklinde hazırladığı beyannameyi okutturdu. Fakat diğer taraftan Başpiskopos Chrysostomos silâhları bir araya toplayıp sevinç dansları yapan birlikleri takdis ediyordu. Şehrin içinden yürüyüş yaptıkları zaman azgın bir kalabalık etraflarını sarıyordu. Onların delice sevinçleri Türkleri son derece tahrik ediyordu. Böylece felâket mukadderdi. Muazzam hiddetin boşalması için gereken sinyali Hukuk-u Beşer adlı gazetenin yazı işleri müdürü Osman Nevres (Müstear adı: Hasan Tahsin Recep) bayraktarı öldürmekle vermiş oldu. Korkunç mezalim ve katliam başladı. Yegâne "suçları" fesi çıkarmamak ve "Zito Veniselos!" (Yaşasın Venizelos!) diye bağırılmamak olan sayısız Türk şehit oldu. Ertesi gün de katliam ve yağma devam etti. Calthorpe bunu duyar duymaz derhal mesul subaylara şiddetli serzenişlerde bulundu. Bunun üzerine Zafiriou iki defa yerli Yunanlılardan kin ve intikamdan kaçınmalarını talep etti. Bir harb divanı pek çok ölüm cezası verdi ve infaz etti. Fakat felâket bir kere gelmişti.

⁴ H. W. V. Temperley, A History of the Peace Conference (London 1924) cilt VI, S. 46.

Damad Ferid'in koymuş olduğu sansür sayesinde haber İstanbul'da halk tarafından 15 ve 16 Mayıs günleri duyuldu. Halk sakin fakat kendisi tabii çok şaşkın durumda idi. Ayın 15 inde Webb'e vermiş olduğu notada şöyle deniliyordu: "İzmir valisinin birçok telgraflarından sonra Yunan birlikleri şehre girmişler. Osmanlı hükümeti Paris konferansında İtilâf kuvvetlerinin işgal hususunda aldıkları karara itiraz etmiyor, fakat Yunan işgalini hiçbir zaman kabul etmeyecekler. Osmanlı halkı ümitsizliğe düşürülüyor..." Ayın 16 sında Webb'e, memleketin muhtelif yerlerinden sayısız protesto telgrafları aldığını bildiriyordu. Umumî efkâr son derece heyecanlı. Gazetelere, çıkartma sırasındaki olayları bildirmeye nihayet müsaade edilince, İstanbul'da da fırtına koptu. 19 Mayıs'ta Webb şöyle bildiriyor: "İzmir'in Yunan işgaline karşı müslüman hisler çok çabuk vuzuh kazanıyor. . .Sulhçu beyanlar örtbas edilmeye çalışılıyor." Türk Ocağına umumî nümayişler tertip etmeye müsaade edildi. En muazzamı ayın 23 ünde Sultan Ahmet'te Atmeydanında oldu. Ayın 31. inde ancak Calthorpe hükümetten daha fazla toplantılar yapılmasına izin verilmemesini rica etti. Heyecan Sultan sarayının içine kadar girdi. Ayın 19 unda "Millî Birlik" kabinesini kuran Damad Ferit, halka yaptığı bir hitabede "Padişahın kalbi acıdan sızlıyor". Eğer icap ederse, kendisi de basit bir asker olarak bile vazifesini yapmaya hazır." Ayın 26 sında saltanat şûrasında Galib Kemalî hiç çekinmeden şöyle söyleyebiliyordu: "(Sulh konferansının) Kararları insafsızca bize tatbik etmek istiyorlarsa Avrupa, bu memleketin müttefikan şahlanacağını bilsin".

12 Mayıs'ta "Üç Büyükler" Orlando'ya çıkartmanın İzmir üzerinde nihaî hüküm manâsına gelmediğine teminat verdiler, ama ertesi gün Wilson, İzmir ve ona dahil olan bölgenin Yunanistanın tam hâkimiyetine ve Veniselos tarafından istenilen diğer bölgelerin Manda olarak verilmesini memnuniyetle karşılayacağını söyledi. Ayın 14 ünde Üç Büyükler, Lloyd George'un, Yunanlıların çok gururlu müslüman ahalisi ile başa çıkabilmeleri hususundaki bazı tereddütüne rağmen, İzmir ve Ayvalık ve ona dahil olan bölgelerin Yunan hâkimiyetine girmelerine karar veriyorlar. Lord Curzon bunları duyunca ve İzmir'deki hâdiseler hakkında ilk raporları alınca, başka kabine üyeleri ile birlikte ayın 18 inde "endişeli ve isteksiz" bir şekilde Paris'e gitti. Ertesi gün, Yunanlıların Küçük Asya'da bir bölge ihdas etmelerini kesin şekilde tasvip etmedi. Churchill şöyle yazıyor: "Paris'te güzel bir öğleden sonra bu uğursuz hâdiseyi öğrendiğim vakitki şaşkın-

lığı çok iyi hatırlıyorum. Şüphesiz, ben İngiliz Genelkurmayında hüküm süren şaşkınlığın tesiri altında kaldım⁵. Bizim kuvvet vasıtalarımızın erimeye başladığı bir zamanda (silâhsızlanma dolayısıyla) bu kadar çok ve yeni tehlikeler taşıyan bu cebrî hareketin akılsızlığını affetmek imkânsızdı”. Robert Vansittart İzmir’den yazdığı bir rapora derkenar olarak şu ibareyi yazıyor: “Mübalâğaları bir tarafa bıraksak dahi İzmir’de olup bitenler müthiş şeylerdir. Bu istikbal için kötü bir alâmettir. Aydın vilâyetindeki Türk ekseriyeti hiçbir zaman hor gördüğü bir azınlığın hükmü altına girmez... Yunanlılar sonuna kadar götüremeyecekleri bir vazifeyi üzerlerine aldılar. Onlara cesaret vermekle sırtlarını kırmış oluyoruz”. Otobiyografyasında diyor ki: “Lloyd George, kurnaz bir tilki olan Veniselos tarafından aldatıldı. İngilizlerin ticarî menfaatlerinin olduğu şarktaki merkezine Yunanlıları bırakmak hakikaten delilikti. 1897 deki Yunan mağlûbiyetindenberi mevcut olan Türklerin hor görüşlerini yeniden canlandırmakla muhakkak ki yanlış hareket ettik”.

Harold Nicolson, Lloyd George’ın, yalnız başına Yunanlıları İzmir’e gönderdiğine dair olan efsaneyi yalanladı. Onun tarafında Mr. Balfour, Eyre Crowe, Robert Borden ve Filhellenik sempatileri olan İngiliz sulh delegasyonunun birkaç genç üyesi vardı. Lord Curzon 22. Ekim 1919 tarihinde Yunanlıların İzmir’e davetini Paris’te yapılan “en büyük hata” olarak vasıflandırdı... Bundan sonraki günlerde, 4 Büyük Devletin Manda temsilcisi gibi davrandığını söyleyen Veniselos İzmir’e, bir ördek yüzmeğe nasıl severek giderse, öyle severek gittiğini söyledi. Richard Webb onun hakkında şu hükmü verdi: “Şu muhakkaktır ki sulh yaratmak sebebiyle Yunan birliklerinin İzmir’e girmesi için Yüksek Konsey’i ikna etmesi Veniselos’un kendi vatani için yaptığı en kötü iş oldu”. Amiral de Robeck İzmir’in Yunanlılara verilmesini, millî hâkimiyetin büyük hakareti olarak vasıflandırıyor. Lloyd George’un biyografı Frank Owen şöyle yazıyor: “Antitürk peşin hükümler ona eski liberal lideri Mr. Gladstone’dan miras kaldı”. Sir Harry Luke bunun için şöyle diyor: “Mr. Lloyd George’ın Gladstone’ın Filhellenizm hakkında ancak müphem bir fikri vardı, fakat onun devlet adamı basireti hakkında şüphesiz hiç fikri yoktu. Başkan Wilson gibi, Yakın Şark hakkındaki bilgisizliği

⁵ Genelkurmay Başkanı Henry Wilson 5 Mayıs tarihinde kendi hatıra defterine şöyle yazdı: “Bütün durum çilgün ve münasebetsizdir (mad and bad)”.

yüzünden Yunan propagandacıların kolayca kurbanı olmuştur". De Robeck 18 Kasım 1919 tarihli raporunda şöyle demektedir: "İzmir'in işgali, Türkiyenin tamamen ilgisiz dostu olan çevrelerde de iyi olan itibarımızı ağır bir şekilde sarstı". Churchill bunu şöyle teyit etmektedir: "15 Mayıs 1919 tanberi hak taraf değiştirdi. Ekseriya galip konseylerden kaçan hak karşı tarafa geçmişti".

5 Ağustos 1919 tarihindeki geri çağırılmasından sonra, İstanbul'da, yanlış olarak İzmir'in işgalinin mesul şahsı zannedilen tümamiral Calthorpe, kendisi için aşikâr bir şekilde sıkıcı olan bir durumu "büyük incelik ve sabr ile hakkından geldiği için" Amiralliğe terfi ile taltif edildi.

Çev. Mihin Eren

M. KEMAL, TEVFİK FİKRET'İN AŞIYANINDA

Prof. Dr. ÂFETİNAN

Bundan elli yıl önce, 19 Ağustos 1918 Tevfik Fikret'in Rumeli Hisarındaki Aşyanında üç kişi buluşuyorlar.

İki şair kardeşler, Süleyman Nazif (1869-1927) ve Faik Âli Ozansoy (1876-1950) büyük vatan şairi Tevfik Fikret'i meslekdaş hüviyetleriyle anacaklar ve hâtıra defterine imza atacaktırlar. Aynı yıl Mondros mütarekesinden sonra, İtilâf devletleri savaşıla giremedikleri Çanakkale boğazını geçerek 13 Kasım 1918 de İstanbula gelecek ve 23 Kasım 1918 de de Kara kuvvetleri şehre çıkacaklardır. Ancak, 8 Şubat 1919 da Fransız generali Franchet d'Esperey, beyaz at üzerinde bir zafer alayı tertip edercesine, tekrar Sirkeci'den Beyoğluna gidişi ve Türklere karşı yapılan menfi gösteriler büyük tepki yaratacaktır. İşte bu millî hislerimizin rencide edilişi karşısında Süleyman Nazif 9 Şubat 1919 da, sansüre rağmen Hâdisat gazetesinde neşredilen "Kara bir gün" makalesini yazmıştır. Bu yazısında Süleyman Nazif, iç acısını dökecek, Fransız tarihinden örnekler vererek millî hislerini galeyana getirecektir. Bunun üzerine işgal kuvvetleri kumandanı bu yazının sahibini kurşuna dizdirmek için emir verecek, fakat bunu tatbik ettiremeyecektir. Nihayet 23 Ocak 1920 de Süleyman Nazif, Üniversitede İstanbul'daki yabancı işgal kuvvetlerine karşı gelen sözleriyle, aydınlarımızı heyecana getiren hitabesi sonunda Malta'ya sürgün edilecektir.

Bu olaylar o devrin karanlıklarında millî hislerimize ışık tutan aydınlıklardır. Bu meşhur şairimiz, 1926 da şöyle seslenecektir :

*"Dedem koynunda yattıkça benimsin ey güzel toprak
Neler yapmış bu millet, en yakın tarihe bir sor bak
Yerim sensin, göğüm sensin, cihanım, cennetim hep sen
Nasıl bir zinde millet çıktı gördün hasta sinenden."*

Tevfik Fikreti anma defterinde diğer imza, onun küçük kardeşi yine şair Faik Âli Ozansoy'dur. 1918 Ağustos'unda Beyoğlu mutasarrıflığında bulunuyor.

Servetifünun edebiyatının nazım ve nesir mümessili olan Faik Âlî yazılarında, içinde yaşadığı millî bünyemiz ile yakından ilgilidir. Çanakkale savaşlarını “Payitahtın Kapusunda” adını taşıyan tiyatro piyesi ile gönül ve vatan sevgisini dile getiren, klasik tiyatronun bir örneğini vermiş ve orada vatanlarını müdafaa edenler için bir âbidenin dikilmesini istemiştir. Daha önce “İlhan-ı Vatan” adı altında günü gününe Balkan Harbi olaylarını şiirleriyle dile getirmiştir.

Faik Âlî 1936 da “Bu da Türk’ün türküsü” şiirinde şöyle sesleniyor :

*Ey Türk, ey Güneşoğlu,
Yurdun güzellik dolu,
Toprağı gül kokulu
Cennettir Anadolu.*

*Dağ, yayla, sonra deniz
Akdeniz, Karadeniz
Marmara ara deniz,
Cennettir Anadolu.*

*Nuruyla Atatürk’ün
Yükseldi her ay, her gün
Bak diyor, doğdukça gün,
Cennettir Anadolu.*

Ziya Gökalp’in hemşehrileri (Diyarbakır) olan bu iki kardeş şair, M. Kemal Paşa ile aynı yerde, aynı gün imzalarını atıyorlar.

M. Kemal Paşa Viyana (Karlsbad)’dan yeni dönmüştür ve 7 Ağustos 1918 de VII. Orduya (Filistin) ikinci defa olarak tayin edilmiş bulunuyor. O esasen 1918 yılının Ocak ayında müttefikimiz Almanya’dan döndüğü zaman, bu harbin kaybedileceğini bir kumandan vukufiyle biliyordu. Onun için ordumuzu yıpratmadan Anadolu’nun istilâsını önleyecek askerî tedbirleri daha o zamandan düşünmekte olduğu yazılı belgeleriyle bilinmektedir.

Diğer taraftan M. Kemal Paşanın sosyal muhiti sadece askerlik meslekdaşları arasında değildir. O, zamanının isim yapmış ve topluluğa yazıları ve sözleriyle tesir yapan kişileriyle tanışmış ve fikir teatisinde daima bulunmuştur. Sonradan kendisinden işitiğime göre O, Tefik Fikret’i daima takdir etmiştir. Esasen Atatürk

şiiri seven bir kimse idi. Fakat Tevfik Fikret gibi millî meselelerimizi dile getiren, istibdat devrinin cessus yazarına, 19 Ağustos 1918 de hâtırasını, bir asker, iki şair andığı zaman ona elbette “perestiş” ettiklerinin kaydını koyacaklar ve bunu imza edeceklerdi. Geçen yıl Tevfik Fikret’i beynelmilel sahada “Unesco” nun kararıyla doğumunun yüzüncü yılını andık. Vatan şairi Tevfik Fikret millî benliğini insanlığa adanmış büyük kişilerimizdendir. O hürriyetsizlik ortamı içinde yaşarken şöyle diyor :

“*Fikri hür, irfanı hür, vicdanı hür bir şairim*”.

Sonra o, biz kadınları da düşünen ve medeniyet yolunda Türk kadınlarına öğrenim isteyen fikrin savunucusudur. Der ki : “Kızlarını okutmıyan millet oğullarını manevî öksüzlüğe mahkûm etmiş demektir, hüsrana ağlasın”.

Tevfik Fikret yazılarında fikirlerinin özünü verir bize, meselâ :

“*Bir gün yapacak fen şu siyah toprağı altın
Her şey olacak kudret-i irfanla... inandım*”

diyor.

Inanan insanların yurdunda çalışmak isteyen bizler millî varlığımıza fikirleriyle hız verenlerin önünde “perestiş” etmez miyiz ?.

* * *

Deftere yazılan metin Faik Âlî Ozansoy’un el yazısı ile şöyledir :

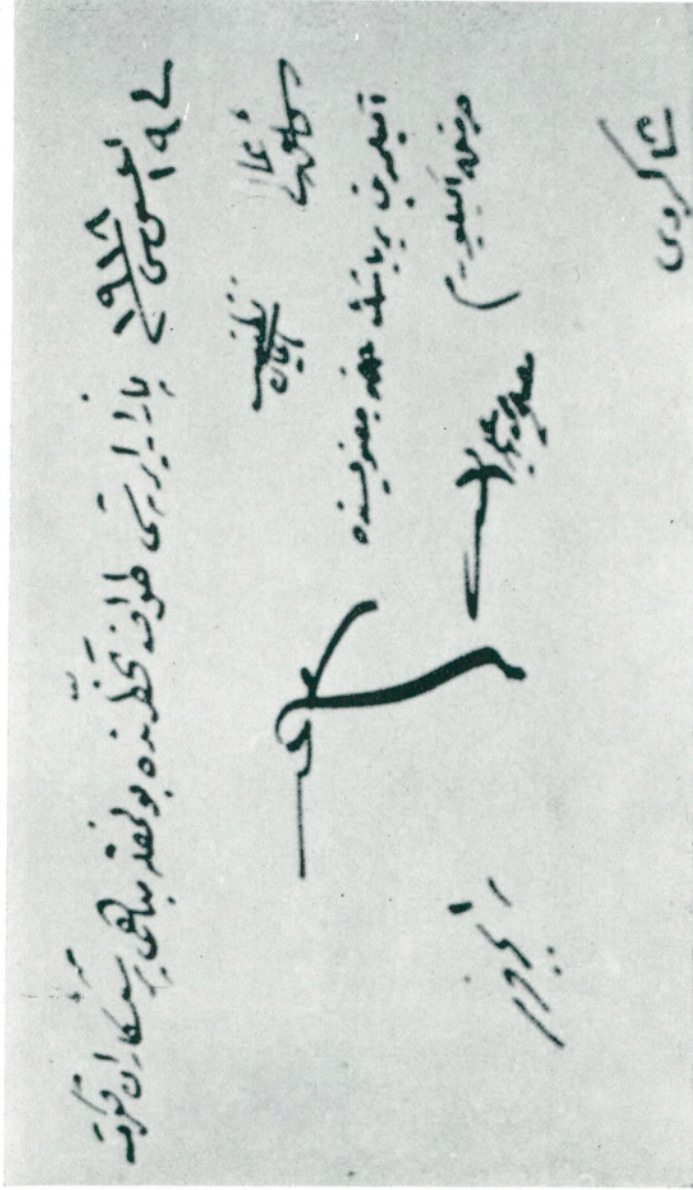
19 Ağustos 1918 pazartesi tavaf-ı tahatturunda bulunmakla mübâhi perestişkâran-ı Fikret.

FAİK ÂLÎ

SÜLEYMAN NAZİF

M. KEMAL

Bu fotokopiyi bana veren Sayın Munis Faik Ozansoy’a teşekkür ederim.

19 Ağustos 1918 Pazartesi tavaf-ı tahatturunda bulunmakla mübahi perestîşkânan-ı Fikret.

Faik Âli
 Süleyman Nazif
 Mustafa Kemal

Alttaki yazı : Eğilmeyen bir başın huzuru mânevîsinde hürmetle eğiliyorum. *Mushihiddin Âdil*
 Sol yan köşede Rasim Ferit; Sağ köşesinde Şakirdi yazılıdır.

B İ B L İ Y O Ğ R A F Y A

KARL SCHEFOLD, *Klassisches Griechenland* (Kunst der Welt), Holle Verlag, Baden-Baden 1965, 8°, 281 s. metin, metin içinde 77 res., metin arasında 50 renkli lev., lev. halinde 71 resim, 1 harita.

İsviçre'de Basel Üniversitesi Arkeoloji Profesörü Dr. Karl Schefold'un çeşitli eserleri hakkında bu sütunlarda bazı bibliyografik bilgiler vermiş, en son olarak bu bilginin 60 ıncı doğum yıldönümü vesilesiyle dostları ve öğrencileri tarafından yayınlanan *Gestalt und Geschichte* adlı eserden bahsetmiştik (*Bulleten XXXII*, 1968, s. 80 v.dd.). Aynı profesör, dünya sanatının tarihi, sosyolojik ve dinî temellerini araştırmayı amaç edinmiş olan "Kunst der Welt" serisinde ilk defa 1965 te yayınlanmış olan *Klâsik Yunanistan* adlı eserinde Yunanlıların klâsik devir, yani M. ö. 5 inci ve 4 üncü yüzyıllar sanatını bir monografi halinde ortaya koymaktadır. Klâsik devir ve sanatının ana karakteri ve önemi çeşitli araştırmacılar tarafından çeşitli vesilelerle belirtilmiş olmakla beraber klâsik sanata hasredilmiş başlı başına bir kitap zamanımıza kadar yazılmamıştı¹. İşte Schefold'un eseri bu boşluğu doldurmaktadır. Eser ustaca tertiplenmiş bir sanat tarihi sentezi şeklinde olup son zamanlarda elde edilen malzemenin ışığı altında ve bu malzemenin en karakteristik örnekler seçmek suretiyle klâsik devir sanatının esas karakterini kavramak ve iki yüzyıl içinde geçirdiği gelişmeyi tesbit etmek amacını gütmektedir.

Yazar bu iki yüzyılın ekser elkitablarında görülen mutad devre taksiminden biraz ayrılmakta ve 1- erken klâsik sanat (M. ö. 500 - 450), yüksek klâsik sanat (450 - 425), zengin üslup (425 - 380) ve geç klâsik sanat (380 - 325) olmak üzere dört esas devre kabul etmektedir.

Erken klâsik sanat devresinde (s. 14 v.dd.) yazar subarkayik (500 - 480) ve sert üslup (480 - 450) devreleri olarak iki talî devrenin de kabul edilebileceğini ifade etmekte, subarkayik devrenin bazı yenilikler ortaya koymasına ve bilhassa "frontalite" kanunun dışına çıkmasına rağmen arkayik tektonizme bağlı kaldığını, sert üslupta ise Pers-Yunan savaşları sonunda eski atölyelerin ortadan kalkması ve genç sanatçıların ortaya çıkması sonunda yeni bir üslubun en açık bir surette heykeltraşlık ve vazö resimlerinde belirmediğini isabetli seçilmiş örneklerle açıklamaktadır. Bunların arasında tektonik heykeltraşlık eserleri, meselâ mabed alınlıkları da ele alınmakta, bu arada Aigina'daki Aphaia ve bilhassa Olympia'daki Zevs mabedi alınlık heykelleri ve metopları üzerinde haklı olarak durulmaktadır.

Yüksek klâsik sanat bahsinde (s. 105 v.dd.) Schefold Atina Akropolünde Perikles devrinde yükselmiş olan yapılar ve bunların heykeltraşisinin merkezi

¹ Bu arada Doç. Dr. Yusuf Boysal'ın *Grek Klâsik Devir Heykeltraşlığı (1. ö. 5. ve 4. yüzyıllar)*, Ankara 1967, adlı eserinin yayınlanmış olduğunu memnuniyetle kaydetmek isterim.

bir yer aldığı noktasını açıkca tebarüz ettirmekte, bunlar arasında Parthenon, onun heykeltraşı süsleri, Athena Parthenos heykeli ve dolayısı ile heykeltraş Pheidias'ın bu eserler üzerindeki etkisini etraflıca incelemekte, metoplar ve bilhassa alınlıklar için F. Brommer'in yeni çalışmalarından geniş ölçüde faydalanmaktadır. Tabiidir ki devrin en büyük heykeltraşı olan Pheidias'ın yanında Polyklet ve Myron'a da büyük bir yer ayrılmaktadır. Bu devrin diğer yapıları, bu arada Atina'daki mabedler ve şekli bakımından özel bir karakter taşıyan Elevisis'teki Telesterion daha kısa olarak anlatılmakta ve bu faslın sonundaki özetle bu devir için Atina'nın taşıdığı önem bir kerre daha ortaya konmaktadır.

Zengin üslup devrinde (s. 145 v.dd.) yazar kronolojiye temel teşkil eden sağlam bir surette tarihlenmiş eserleri zikrettikten sonra bu devrenin karakteristik eserleri, meselâ Atina Akropolündeki Nike mabedi ve Erekteion'u ele almakta ve bu devirdeki üslup değişikliğini yalnız heykeltraşı eserlerle değil, fakat vazo resimleri sayesinde de açıklamaktadır. Bu devrenin en önemli heykeltraşları yazara göre Pheidias'ın öğrencileri Alkamenes ve Agorakritos'tur. Schefold ayrıca Atina Agorasının güneyindeki Kolonos Agoraios'ta yükselen Hephaistos mabedi ve onun heykeltraşisi üzerinde durmaktadır. Yazarın son senelerde parçalar halinde elde edilmiş olan doğu alınlığını Alkamenes'e izafe etmesi enteresan bir husustur. Phigaleia'daki Apollon Epikurios mabedinin sella frizinde yazar Olympia Zevs mabedi batı alınlığının etkisini sezmede ve bu faslıda iki Anadolu anıtı üzerinde de durmaktadır ki bunlardan birisi Xanthos'taki Nereid'ler mezar binası, diğeri ise Gölbaşı-Trysa heroonu'dur. Bilhassa bu sonuncu anıtın uzun şeritler teşkil eden frizlerinde Schefold zengin üslup devrinde Zeuxis ve Parrhasios gibi ressamların anıtsal tablolarının etkilerini sezmede, bu tasvirlerde münferit figürler değil, fakat kompozisyonları ve ifade tarzları sürekli olarak değişen kütle tasvirleri sayesinde seyirci üzerinde etki yapıldığını açığa vurmakta ve bu kabil buluşların geç klâsik devirde de yaşamağa devam ettiğini tebarüz ettirerek bu faslı bitirmektedir.

Geç klâsik sanatın (s. 178 v.dd.) 5 inci yüzyıl sanatından hiç te aşağı bir seviyede bulunmadığı noktası üzerinde ısrar eden yazar yüksek klâsik devirde ortaya konan yeniliklerin bu devrede de tam olarak geliştiğini ve "kanuniyet" ve "iç bağlılık" kazandığını ifade etmektedir. Bu devrin üslup özelliklerini tam olarak kavrayabilmek için yazar heykeltraşinin yanında büyük bir kısmı Pompeyi'de bize kadar gelen duvar fresklerine de başvurmakta, bu devir yapılarını incelerken yapı ile heykeltraşlık ilişkileri üzerinde ısrarla durmaktadır. Bu arada Anadolu kutsal yapılarına oldukça geniş bir yer ayrılmış bulunmakta, bilhassa Halikarnassos'taki "mavsoleum" un gerek mimarlık, gerek heykeltraşlık bakımından bu devre için taşıdığı önem açık bir surette belirtilmektedir. Schefold bu devreyi ünlü heykeltraş Lysippos ile bitirmekte ve 4 üncü yüzyılın başından itibaren kendini göstermeğe başlayan heykellerdeki derinlik ifadesinin bu sanatkâr tarafından geliştirilmiş olduğunu beyan etmektedir. Yazara göre Lysippos Makedonya kralı Büyük İskenderi geç klâsik devrin parlaklığı altında görmüştür. Fakat İskenderin Asya seferleri ile Yunan âlemi ve kültürünün kapalılık ve insicamı ortadan kalkmış, sanatta mekân derinliği ifadesi de başka şekiller almıştır ki bu husus Lysippos'un geç tanrı heykellerinde kendini açıkca gösterir. Bu tarihten sonra yeni bir dünya ve yeni bir sanat anlamı ortaya çıkmakta ve sanat, gelişimi için, kendisine yeni yollar aramaktadır.

Muhtevası hakkında kısa bir fikir vermeğe çalıştığımız bu eser kanaatimize göre bir "antik sanat tarihi sentezi" sınırlarının dışına çıkmakta, yazarın uzun yıllar boyunca verdiği derslerin ve yaptığı araştırmaların sonuçlarını da kapsamaktadır. Eserin en kuvvetli tarafı hiç şüphesiz heykeltraşlık ve resim sanatı' (vazo resimleri) dir. Mimarlık fasılları ise, bazı isabetli görüşler kapsamalarına rağmen, kanaatimizce biraz muhtasar kalmaktadır. Bundan başka eserin ağırlık merkezi Yunanistan üzerinde teksif edilmiş bulunmakta, Anadolu, Aşağı İtalya ve Sicilya sanatları ise daha kısa bir surette gözden geçirilmektedir. Yazar her fasılda gayet metodik bir surette hareket etmekte, ilk önce gerek heykeltraşlık, gerek vazo resimlerinde kesin olarak tarihlenmiş eserleri başlangıç noktası olarak kabullenmekte, bu suretle elde ettiği sağlam kronolojik çerçeve içine diğer eserleri ustalıkla yerleştirmekte, dolayısıyla sanat gelişimi için sağlam bir zemin elde etmiş bulunmaktadır. Sah. 230 v.dd. da önemli ve yeni bibliyografik bilgiler verilmekte, sah. 239. v.dd., 266 b.dd. da resimlere dair açıklamalar ve bibliyografya toplanmış bulunmaktadır. Eser bir harita ve kronolojik bir levha ile sona ermektedir.

Yunan sanatının bu en parlak iki yüzyılının sanatı ile meşgul olacıklara bu eseri hararetle tavsiye eder, yazarını tebrik ederiz.

ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD MANSEL

Robert L. Van Nice, *Saint Sophia in Istanbul, an architectural survey*, (The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies-Trustees for Harvard University), Washington, D. C. tz. (1966) Installment I, 56×92 cm. ölçüsünde 25 levhadan ibaret albüm; fiati ; 40 dolar.

Hakkında şimdiye kadar hayli kitap ve makale yazılmış olan Ayasofya'nın rölövelerini çizmeğe de çalışanlar olmuş, fakat böyle bir büyük işi istenilen doğruluk ve hassaslık ile ortaya koyabilen çıkmamıştır. Sultan Abdülmecid'in emri ile 1847 - 1849 yıllarında Ayasofya'da büyük ölçüde bir tamir faaliyeti yapan isviçreli mimar G. Fossati (1809 - 1883) burada çalıştığı sıralarda binanın bir rölövesini yapmağa yarayacak notları almıştı¹. Fakat bu notlardan ve desen taslaklarından sadece bir kısmı büyük boyda renkli resimler ile dolu bir albümün basılmasında faydalı olmuş², daha sonraları da bu rölövelerden bazıları bir sergide teşhir edilmiş, bu vesile ile de ince bir broşür yayınlanmıştır³. Fossati, tamir için Ayasofya'da çalıştığı sırada, hazır kurulmuş iskelelerden faydalanan ve özel bir izinle rahatça bu büyük yapıyı inceleyen Prusya'lı mimar W. Salzenberg (1803 - 1887) de 1848 de aldığı ölçü ve notların yardımı ile bazı desenler yayınlamıştı⁴. Ayasofya'nın daha bu tamirden önce, 1834 de tanınmış Fransız mimar ve seyyahı Ch. Texier ile 1835 de Rus mimarı N. Efimov ise rölövelerini yapmağa çalışmışlardı⁵. Oldukça hassas plan, kesit, detay etüdlerinin çizilmesi işi ile ciddi olarak ilk ilgilenen, sonraları İstanbul'un şehir plânı için uzun yıllar aramızda bulunan ve şehircilik uzmanı olarak büyük şöhreti olan fransız H. Prost olmuştur. Prost, henüz hayata atılan genç bir mimar olarak

¹ Bu hususda bk. S. Eyice, "Belleten", XXVIII, sayı 112 (1964) s. 773 - 789.

² G. Fossati, *Aya Sofia-Constantinople, as Recently restored by Order of H. M. the Sultan Abdul Medjid*, London 1852.

³ Giuseppe Fossati, *Rilievi storico-artistici sulla architettura bizantina dal IV al XV e fino al XIX secolo*, Milano 1890. Bu resimsiz katalog, Torino'da açılan bir mimarlık sergisi için hazırlanmıştır.

⁴ W. Salzenberg, *Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert*, Berlin 1854; Prusya'lı mimarın, Fossati'den önce Ayasofya'ya dair muhteşem bir kitap yayınlaması olayı şu makalede etraflı surette incelenmiştir: W. Pollack, *Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel von W. Salzenberg, Geschichte eines Architektur Werks*, "Römische Quartalschrift", XLIX (1954) s. 243 - 250.

⁵ Geçen yüzyılın sonlarında Fransız mühendisi A. Choisy (1841 - 1908) de meşhur eserinde Ayasofya'nın iki kesit desenini yayınlamıştı, bk. *L'art de bâtir chez les byzantins*, Paris 1883, lev. XXIV - XXV; bir mimar olan H. Holtzinger'in *Die Sophienkirche in Constantinopel und verwandte Bauten der byzantinischen Architektur (Die Baukunst, Heft: 8)* Berlin 1898 i ise göremedik. C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels* s. 20-29, lev. VIII a - VIII n de Ayasofya'nın plan ve kesitlerini yayınlamış ise de, bunlar yeni inceleme ve ölçülere dayanmaz.

1905 - 1907 yıllarında İstanbul'a gelerek uzunca süreler Ayasofya'da çalışmış, ölçüler almış ve bunların yardımı ile devri için çok başarılı ve başarılı olduğu nispette de gösterişli rölöve levhaları meydana getirmiştir⁶. Bu levhalar 1911 yılı *Salon* unda teşhir edildikten sonra zannımıza göre unutulmuşlardır. Her yıl tertiplenen *Salon*'ların 1911 e ait katalogunda Prost'un bu Ayasofya rölövelerinden birkaçının son derecede ufaltılmış ve fena basılmış klişeleri ile karşılaşılr⁷. Yine Prost'un kaleminden çıkan ve Ayasofya'nın mimarî bünyesi ile örtü sistemini kuşbakışı kesit halinde gösteren bir rölövesi de J. Ebersolt tarafından Bizans mimarlık anıtları adlı kitabında kullanılmıştır⁸. Sonraları H. Prost, Ayasofya'daki bazı çatlakların tehlike derecelerini incelemekle görevlendirilen milletlerarası komisyona da katılmış⁹, yıllarca sonra da İstanbul'un imar plânı üzerinde çalışmıştır. İstanbul ve Ayasofya ile bağlantısının kesilmemesine rağmen Prost'un bu rölöveleri ilmî bakımdan kullanılır bir hale getirilmemişlerdir. Prost'un ölümünden sonra, hatırasını anmak üzere yayınlanan çok güzel baskılı bir kitapda bu resimlerden yine birkaçı basılmıştır¹⁰.

⁶ A. Gabriel, *Henri Prost et son oeuvre à Stamboul*, "Revue Archéologique" (1960) s. 211 - 217; türkçesi için bk. *Henri Prost ve İstanbul'daki eseri*, "Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni", sayı 227 (Aralık 1960) s. 8 - 11. H. Prost, Türkiye'ye ilk seyahatinden Bursa camilerine ait bazı desenler ile dönmüştür. Aşağıda not 10 daki kitapta Konya'dan çinili bir mihrab'ın onun kalemi ile yapılmış bir reproduksiyonu vardır. Prost, İstanbul'dan ilk dönüşünde yazdığı raporda, Ayasofya'nın rölövesinin çizilmesinin elzem olduğunu ısrarla belirtmiş, fakat Paris Akademisi ödenek imkânsızlığı yüzünden bu teklifi geri çevirmekle beraber, kendisinden düşünce ve tasarımlarını da sormuştur. Buna cevap veren Prost, Ayasofya'nın imkân nisbetinde, bugünkü durumunu gösterecek tamam bir rölövesini yapmağı düşündüğünü, cami olarak onu bütün aksam ve ekleri (imaret, türbeler, medrese, şadırvanlar v.s.) göstermeğı uygun gördüğünü belirtmiştir. Akademi bu tasarımı şüphe ile karşılamış, hattâ bu çok girgin gencin fazla cesaretlendirilmemesi uygun görülüş, fakat 17 Şubat 1906 da iki bin frank ödenek ayrılmak suretiyle de çalışmaları desteklenmiştir. İstanbul'da Prost'a büyük yardımı sağlayanlar başta Müzeler Müdürü O. Hamdi Bey olmak üzere, Turhan Paşa ile Mimar Darouko'dur.

⁷ Société des artistes français, *Salons d'Architecture*, Paris 1911, s. 33 - 35.

⁸ J. Ebersolt, *Monuments d'architecture byzantine*, Paris 1934, lev. XXVIII.

⁹ A. Raymund, *La mosquée de Sainte Sophie*, "Génie civil Ottoman", 1, 2 II B (Ağustos 1911) s. 1 ve 6; komisyon bir Fransız (Prost), bir İtalyan (Marangoni) ve bir İngilizden (Jackson) meydana gelmişti. Bu komisyona bir de Almanın katılması istenmişti.

¹⁰ Académie d'Architecture, *L'oeuvre de Henri Prost, Architecture et urbanisme*, Paris tz. (1961 ?) s. 14 ve dev. ile s. 209. H. Prost'un Ayasofya rölövelerinin reproduksiyonları, başka yerlerde de yayınlanmıştır. Nitekim, *L'Architecte*, dergisinin Mayıs 1912 tarihli sayısında iki levha, Ayasofya'nın bir sütun başlığı ile binanın strüktürünü göstermektedir (Lev. XXV ve XXVI). Ayrıca H. Prost tarafından *Institut de France* yayını olarak *Sainte Sophie* başlığı ile 1911 de bir etüd bastırıldığı, bundan başka, *Monuments antiques relevés et restaurés par les architectes pensionnaires de*

Diğer taraftan Ayasofya bir tarih ve sanat eseri olarak geçen yüzyılın sonlarındanberi merak uyandırıyor, hakkında büyük monoğrafyalar yazılmasına girişiliyordu. W. R. Lethaby ve H. Swainson ilk önemli monoğrafyayı 1894 de yayınlamışlardı¹¹, bunu Ayasofya'yı milli bir heyecanla inceleyen E. M. Antoniadis'in yayınları takip etti¹². Nihayet Antoniadis, Ayasofya hakkında topladığı bütün bilgileri kocaman üç cilde doldurarak, bu tarihî yapı hakkındaki en büyük monoğrafyayı ortaya koymuştu¹³. Fakat konu çok çekici idi. Ayasofya'nın sadece Bizans tarihindeki yerine işaret eden J. Ebersolt'un küçük incelemesini istisna edecek olursak¹⁴, onun sanat tarihindeki durumuna yeni görüşler ile belirtmeğe çalışan devamlı araştırmalar yayınlanıyordu. Bunların başlıcaları olarak, Andreadis'in incelemesini¹⁵, önceleri Polonya'nın Lwow (=Lemberg) sonraları Viyana ve Graz Üniversiteleri öğretim üyelerinden W. Sas-Zaloziecky'nin kitabını¹⁶, Göttingen Üniversitesinden A. M. Schneider¹⁷ ile Amerikan Columbia Üniversitesinden H. Swift'in monoğrafyaları¹⁸ bu vesile ile anılabilir. Fakat şu var ki, bu yayınların hepsi de Ayasofya'yı, çok eskidenberi bilinen plân ve kesitlerin yardımı ile tanıyordu. Bu arada Ayasofya hakkında küçük çapta turistik rehberler, iddiasız monoğrafyalar da piyasaya çıktığı gibi, bu tarihî yapıtının çeşitli meseleleri hakkında irili ufaklı yazılar da basılıyordu. Mevzii konular hakkındaki yazılardan başka,

l'Académie de France à Rome, serisi içinde de (Paris 1924) yine Ayasofya rölevelerine yer verildiği öğrenilmekte ise de bu yayınları görmek ve kontrol etmek mümkün olmamıştır.

¹¹ W. R. Lethaby ve H. Swainson, *The Church of Sancta Sophia, Constantinople, A study of byzantine building*, London 1894.

¹² E. M. Antoniadis, 'Η Ἀγία Σοφία ἐξεταζομένη ὑπ' ἀρχιτεκτονικῆν καὶ ἀρχαιολογικῆν ἔποψιν ἐν θ' πινάξιν, Paris 1906.

¹³ E. M. Antoniadis, "Ἐκφρασις τῆς Ἀγίας Σοφίας Atina 1907 - 1909, 3 cilt.

¹⁴ J. Ebersolt, *Sainte Sophie de Constantinople, étude de topographie d'après les cérémonies*, Paris 1910; kşl. "Echos d'Orient", XIV (1911) s. 126 - 127.

¹⁵ G. A. Andreades, *Die Sophienkathedrale von Konstantinopel, Kunstwissenschaftliche Forschungen* I (1931) s. 33 - 94 ve 16 lev.; kşl. S. Guyer, "Byzant. Zeitschrift", XXXII (1932) s. 137 - 145.

¹⁶ W. R. Zaloziecky, *Die Sophienkirche in Konstantinopel und ihre Stellung in der Geschichte der abendlaendischen Architektur* (Studi die Antichita Cristianà, XII), Città del Vaticano 1936; kşl. A. M. Schneider, "Byzant. Zeitschrift", XXXVIII (1938) s. 182 - 186,.

¹⁷ E. H. Swift, *Hagia Sophia*, New York 1940.

¹⁸ A. M. Schneider, *Die Hagia Sophia zu Konstantinopel* (Bilderhefte antiker Kunst, 6) Berlin 1939; bu kitap ikinci dünya harbinden sonra iki defa daha yeniden basılmıştır; Schneider, Ayasofya hakkındaki ufak araştırma ve kazı raporlarından başka mimarisi hakkında şu yazıları da yayınlamıştır: *Das Architektursystem der Hagia Sophia zu Konstantinopel*, "Oriens Christianus", XXXVI (1939) s. 1 - 13; *Die Hagia Sophia in der politisch-religiösen Gedankenwelt der Byzantiner*, "Das Werk des Künstlers-Kunstgeschichtliche Zeimonatschrift" I (Stuttgart 1939/40) s. 4 - 15.

meselâ Ayasofya'nın teknik bakımdan yapısı¹⁹, Osmanlı devrinin Salâtin camileri ile mukayesesi²⁰ veya bu büyük binanın estetik manâsı hakkında da araştırmalar²¹ ortaya konuluyordu. Böylece Ayasofya vaktiyle "mescidler doğurduğu" gibi, günümüzde de makale ve kitaplar "doğuruyordu".

1931 de Amerikalı Thomas Whittemore (1871 - 1950) Ayasofya'nın mozaiklerini 1847 - 49 da Fossati tarafından yapılan tamirdenberi üzerini örten badana tabakasından temizlemek ve bunları yeniden ortaya çıkarmak üzere resmen teşebbüse geçerek, gerekli izni almış ve o sıralarda Boston'da kurulmuş olan *The Byzantine Institute Inc.* adına çalışmalara başlamıştır. Amerikan Bizans Enstitüsü, o tarihten bu yana, çok değişmiş, Whittemore'un Paris'de Rue de Lille'de bıraktığı kütüphane Fransız hükümetinin idaresinde pasif bir müessese halinde hayatını devam ettirirken, Washington'un en eski ve en cazip bir bölgesi olan Georgetown'da çok eski bir villâda, harikulâde zenginlikte bir kütüphane ve müze ile birlikte yeni bir Enstitü kurulmuştur. Eski elçilerden Bliss ve eşi tarafından vakfedilen *Dumbarton Oaks* malikânesi, bu yeni enstitüye adını da vermiştir. *Dumbarton Oaks*, 1931 - 32 den itibaren Ayasofya'da başlayan mozaik temizleme işlerinin yanısıra, bu büyük yapının yeni baştan rölövelerinin çizilmesini de plânlamıştı. Ayasofya'nın yeni rölövelerinin hazırlanmasına R. L. Van Nice tarafından girildi ve otuz yıllık bir emek sonunda işte bu albüm meydana geldi.

Otuz yıllık süre içinde bütün mesaisini Ayasofya çalışmalarına ayıran Van Nice, elinde biriken malzemeyi son derecede nadir hallerde kullanmıştı²². Ayasofya'nın Fetih'den hemen sonra ilk yapılan minaresinin, batı tarafında yarım kubbe kasnağı kenarındaki iki kuleden bir tanesi üstünde olduğuna dair kısa bir makalede Van Nice'in rölöve çalışmalarından bir parça kullanılmış²³, bir mimarlık dergisinde güzel fotoğraflar ile süslü kısa bir makalede de bir kaç rölöve ve eskizin klişesinden istifade olunmuştur²⁴. Şimdi işte bu rölövelerin bir kısmının büyük

¹⁹ O. H. Strub-Roessler, *Die Hagia Sophia, die Kirche der göttlichen Weisheit, eine generelle Untersuchung ihrer Struktur*, "Byzantinische Zeitschrift", XLII (1942) s. 158 - 177.

²⁰ Ayasofya'nın Osmanlı devri Türk mimarisinin Salâtin camileri ile mukayesesi hususunda da bazı makaleler yayınlanmıştır, bunların başlıcaları olarak şu yazılar gösterilebilir: M. A. Charles, *Hagia Sophia and the Great Imperial Mosques* "The Art Bulletin", XII (1930) s. 321 - 344; A. Gabriel, *Sainte Sophie, source d'inspiration de la mosquée Suleymaniye*, "Sixième congrès Int d'Etudes byzantines-Résumés des rapports et communications", Paris 1940, s. 230 - 231; A. M. Schneider, *Sophienkirche und Sultansmoschee*, "Byzantinische Zeitschrift", XLIV (1951) s. 509 - 516.

²¹ P. A. Micheliş, 'H 'Αγία - Σοφία, Atina 1946.

²² W. Emerson ve R. L. Van Nice, *Hagia Sophia-Istanbul, Preliminary report of a recent examination of the structure*, "American Journal of Archeology", XLVII, 4 (1943) s. 403 - 436.

²³ W. Emerson ve R. L. Van Nice, *Hagia Sophia and the first minaret erected after the Conquest of Constantinople*, "American Journal of Archaeology", LIV (1950) s. 28 - 40, lev. XIII-XV. ve s. 35 deki desen.

²⁴ R. L. Van Nice, *The structure of St. Sophia*, "Architectural Forum-Magazine of Building", CXVIII (1963) s. 131 - 138, ve 210.

boyda levhalar halinde güzel bir kapak içinde yayınlandıklarını görüyoruz. Albüm, satışa çıkmış olan şekli ile 28 levhadan ibaret gibi gözükmekte ise de, bunlardan üçü (6, 7 ve 8) bu cilde girememiş, bu eksik levhaların ikinci fasikülde verilecekleri ilân edilmiştir.

R. L. Van Nice, bu 25 levhalık ilk albüm için yazdığı çok kısa önsözde, Ayasofya'nın rölöve çalışmalarına ilk olarak 1936 da *Massachusetts Institute of Technology*'nin Mimarlık Okulu dekanı William Emerson tarafından teşebbüs edilerek 1937 yılı yazından itibaren fiilen işe başlandığını belirtir. O tarihten itibaren bu iş ile görevlendirilen Van Nice, Emerson'un 1957 de ölümüne kadar onunla birlikte çalışmıştır. Albümün içindeki 5 sahifelik önsöz, teşekkür ve levhalar indeksi broşüründeki bir notta öğrenildiğine göre, hemen hemen ilk fasikül kadar levha ihtiva eden ikinci bir fasikül daha basıldığında bu büyük Ayasofya albümü tamamlanacaktır. Bu ikinci levhalar grubu ile birlikte ayrıca bir de metin yayınlanacaktır. Prof. Cyril Mango tarafından yazılacak Ayasofya'nın yapı olarak tarihçesi, R. L. Van Nice'in kalemi ile yapının sistematik bir tarifi, ile yüzyıllar boyunca bünyesinde yapılan değişikliklere dair bir bölüm ve nihayet Rowland J. Mainstone tarafından da yapının stüktür tertibi ile statik prensipleri hakkında bölümler bu metinde yer alacaktır. *In-folio* kitapların modasının çoktan geçtiği bir devirde, bu kadar büyük ve battal boyda, kullanılması, ve hattâ günümüzün kütüphanelerinde muhafazası başlıbaşına bir mesele olan büyüklükte bir eser yayınlanması hayret uyandırır. Levhalarda, en ufak (taşlardaki kırık ve çatlaklar gibi) detayların dahi gösterilmiş olması, levhaların büyük boyda basılmalarını zaruri kılmıştır. Katlanmış levhaların da zamanla kat yerlerinden yıpranacakları ve klişelerde çirkin çizgilerin çıkmasına sebep olacakları düşünülerek neticede böyle bir ölçü tercih edilmiştir.

Baştan itibaren ilk levha (numarasız), renkli olarak Ayasofya'nın dışardan görünüşünü aksettiren bir fotoğrafa tahsis edilmiştir. Lev. 1 - 5, yapının 1 : 250 ölçeğinde zemin, galeri, kurşunluk hizalarından plânları ve enine, uzunlamasına kesitleridir. Aynı seriyi tamamlayacak olan lev. 6 - 8 basılmamıştır. Lev. 9 - 28 ise 1 : 100 ölçeğinde, Ayasofya'nın muhtelif seviyelerden plânlarından kısımlar vermektedir. Bütün bu rölövelerin ne kadar büyük bir emek mahsulü olduklarını, ne kadar dikkatli alınmış ölçüler ile çizildiklerini burada belirtmeğe imkân yoktur. Bunu anlamak için bizzat bu levhalara göz gezdirmek lâzım gelecektir. Kanaatimizce, bu harikulâde bir dikkat ve hassaslık ile çizilmiş olan levhaların baskılarındaki tek kusurları *fond*'larının klişelerde fazlaca gri olmasıdır. Öyle zannediyoruz ki, bu gri renk levhalardan daha ufak ölçüde klişelerinin yaptırılmasını çok zorlaştıracaktır. Ayasofya hakkında ileride yapılacak yayınlarda bu rölövelerden önce fotoğraf alınıp, sonra da bundan klişe yapıldığında, elde edilecek sonucun pek sevindirici olmamasından korkulur. Halbuki bundan böyle Ayasofya için ana kitap (*standard*) durumunda kalacak olan bu eserin daha kolay ve daha cazip reproduksiyon verebilecek bir teknikde basılması yerinde olurdu.

H. Prost vaktiyle çizdiği büyük Ayasofya plânında, esas binadan başka etrafında o tarihte sıralanan çeşitli Türk yapısı müstemilât binalarını da işaret etmişti. Böylece, herbiri Türk sanat tarihinin bir şaheseri olan türbeler, şadırvan mimarisinde eşsiz olan zarif şadırvan, Fossati'nin 1847-49 da yaptığı muvakkithane ile Kasr-ı Hümayun, XVIII. yüzyıl eseri güzel sıbyan mektebi, imaret-aşhane ile Aya-

sofya medresesi ve daha bu manzumeyi tamamlayan başka binalar da gösterilmişti. Van Nice'in röleveleri sınır olarak yalnız Ayasofya'yı aldığından, yapının bünyesine girmiş olan ekler (Hünkâr mahfili, Kasr-ı Hümayun gibi) istisna edilecek olursa, levhalarda Türk devrine ait eklerden hiçbiri bulunmamaktadır. Belki ileride yayınlanacak olan ikinci grup levhalar arasında bunları gösteren bir levha bulunur. Metin kısmında Türk devrinin bünye üzerindeki değişikliklerine dair bir bölüm olacağına göre, Ayasofya'nın Türk devrindeki kompozisyonunu belirten bir toplu levhanın da bu albümde yer alması gerekir zannedilir.

Çok yakın bir gelecekte, geri kalan ikinci levhalar grubunun da yayınlanması²⁵, ve vaad edilen metin cildinin de basılması ile, Ayasofya'nın mimarisini aksettiren bu ana eserin tamamlanmasını temenni ederiz. Bu tahlil yazımızın ilk kısmında da belirttiğimiz gibi, hakkında bir kütüphane dolduracak kadar çok yayın yapılmış olmasına rağmen²⁶, Ayasofya'nın mimarî bakımdan etraflı, doğru ve yanlış ölçülere dayanan rölevelerinin yokluğu daima kendisini hissettiriyordu. İlk olarak oldukça hassas ölçüler ile Ayasofya'nın rölevelerini meydana getirmeğe çalışan H. Prost'un bu çalışmasının mahsulleri hiçbir zaman yeteri derecede tanınmamış ve hemen hemen ilim bakımından hiç istifade edilmeden unutulmuştur. Van Nice'in, yapıyı bugünkü durumu ile en ince detayına kadar tesbit ederek kâğıda geçirmesi artık bu eksikliği doldurmakta ve Ayasofya'yı bir mimarî eser olarak ilk defa olarak en doğru ölçüler ile gözlerin önüne sermektedir. Böylece Dünya sanat tarihinin başlıca eserlerinden biri olan Ayasofya en sıhatli ölçüler ve en doğru müşahedeler ile mimarlık bakımından tanıtılmış olmaktadır. Bütün bir ömürün mesaisini, tek bir yapının rölevelerini tesbite hasreden R. L. Van Nice'in bu sabırlı emek ve gayretini takdirle karşılamak bir borçtur.

PROF. DR. SEMAVİ EYİCE
(İstanbul)

²⁵ Albümün satışa çıkarılmasından çok önce dağıtılan bir *prospectus*'da ikinci grup levhalar ile metin cildinin 1968 yılı içinde tamamlanacağı bildirilmektedir.

²⁶ Son yıllarda İtalya'nın Sansoni yayınevinin meşhur *Forma e Colori, I grandi cicli dell'arte* serisinin 55. fasikülü olarak renkli resimler ile süslü, P. Sanpaolesi tarafından *Santa Sofia a Costantinopoli* başlığı ile bir albüm yayınlandı. İçindeki resimlerin çok başarılı olmasına karşılık altı sahifelik açıklama çeşitli yanlışlar ile dikkati çekmektedir. Bilhassa bibliyografyası, her satırındaki yanlışlar bakımından, maalesef yazarın ciddiyeti hususunda şüphe uyandırmaktadır. Bir süre İstanbul Teknik Üniversitesinde ders veren yazarın, Sultan Ahmed camiiini Hamet camii olarak bilmesi, Edirne'deki Selimiye'yi Ayasofya'nın tesirine bağlaması, bugünkü Fatih camiiinin İlk Fatih camii olmadığını bilmemesi hayretimizi çekmiştir. Bibliyografyada ise, Ayasofya ile ilgili bazı yayınların eksik olmasına karşılık içinde Ayasofya hakkında tek satır bilgi olmıyan bazı kitapların anılması da bilemeyiz nasıl izah edilebilir?

1968 YILININ İLK YARISINDA TÜRK TARİH KURUMU KİTAPLIĞINA GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABBOTT, NABIA : *Studies in Arabic literary papyri. 2. Cilt: Qur'anic commentary and tradition.* Chicago 1967 University Press. XVI + 293 S. 27 Pl. = The University of Chicago OIP LXXVI. 4° (B/3747).
- AKURGAL, EKREM : *Urartäische und Altiranische Kunstzentren.* Ankara 1968 T. T. K. Basimevi. VI + 144 S. 43 pl. = Türk Tarih Kurumu Yay. VI. Seri, No. 9. 4° (B/5604)
- The Ancient Near East. An anthology of texts and pictures. Yay: James B. Pritchard.* London 1958 Princeton University Press. XIX + 380 S. 8° (A. III/1605)
- ANDRAE, WALTER : *Die Jüngerer Ishtar - Tempel in Assur.* 132 S. 59 pl. = Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Assur. A : Baudenkmäler aus Assyrischer Zeit, V. 4° (B/5591)
- Assises de Jérusalem ou recueil des ouvrages de jurisprudence. Yay: M. le Comte Beugnot. 2. Cilt.* = Recueil des Historiens des Croisades-Lois. Paris 1841 - 1843 Impr. Royale. 4° (B/5598)
- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *Arıburnu muharebeleri raporu. Haz.: Uluğ İğdemir.* Ankara 1968 T. T. K. Basimevi. VIII + 200 S. 2 fotokopi. = Türk Tarih Kurumu Yay. XVI. Seri - Sa. 8. 8° (A. III/1608).
- AYDEMİR, ŞEVKET SÜREYYA : *İkinci adam (İsmet İnönü). 3. Cilt: 1950 - 1964.* İstanbul 1968 Remzi Kitabevi. 587 S. 8° (A. II/8244-3).
- BAYAR, CELÂL : *Ben de yazdım. 5. Cilt.* İstanbul 1967 Baha M. S. XIV + 1421 - 1723. 8° (A. II/8160).
- BAYUR, YUSUF HİKMET : *Türk İnkılabı tarihi. 3. Cilt 1914 - 1918, 4. Ks.: Savaşın Sonu.* Ankara 1967 T. T. K. Basimevi. XV + 879 S. 8° (A. I/3757 - 3/4).
- BERNABO - BREA, LUIGI : *Poliochni, citta preistorica nell'isola di Lemnos. 2 Cilt.* Roma 1964 L'Erma di Bretschneider. = Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente I. 4° (B/5599).
- BRANIGAN, KEITH : *Copper and Bronze working in early Bronze Age Crete.* Lund 1968 Carl Bloms Boktryckeri. 122 S. = Studies in Mediterranean Archaeology vol. XIX. 4° (B/5590).
- BRENTJES, BURCHARD : *Die iranische Welt vor Mohammed.* Heidelberg 1967 Lambert Schneider. 304 S. 1 harita. 8° (A. III/1601).
- COLLIN, REMY : *L'organisation Nerveuse.* Paris 1944 Albin Michel. 540 S. 40 pl. 8° (A. III/1591).
- ÇEHOVIÇ, O. D. : *Buharskie Dokumenti XIV veka.* Taşkent 1965 Iz. "Nauka" Uz. SSR. 331 S. 4° (B/5596).

- DASCALAKIS, AP : *The Helenism of the Ancient Macedonians*. Selanik 1965 Inst. for Balkan Studies. VII + 294 S. 8° (A.iii/1606).
- DUMEZIL, GEORGES : *Documents Anatóliens. Sur les langues et les traditions du caucases. IV : Récits lazès en dialecte d'Arhavi (Parler de Senköy)*. Paris 1967 Presses Universitaires de France. VII + 176 S. 8° (B/4337).
- Dünya edebiyatından tercümelere. Klasikler Bibliyografyası. 1940 - 1966. Haz. : 1940 - 1950 devresi : Adnan Ötügen. 1951 - 1966 devresi : Millî Kütüphane Bibliyografya Enstitüsü.* Ankara 1967 Ayyıldız Matbaası. X + 422 S. = Millî Kütüphane Yayınları. 8° (A.ii/8658).
- EICKHOFF, EKKEHARD : *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland*. Berlin 1966 Walter de Gruyter. XI + 438 S. 1 Hrt. 8° (A.iii/1774).
- Excavations at Nuzi. 7., 8. Ciltler.* Cambridge 1958/62 Harvard University Press. = Harvard Semitic Series vol. XIX. 8° (B/5099).
- FALKENSTEIN, ADAM : *Heidelberger Studien zum Alten Orient. Adam Falkenstein zum 17. September 1966*. Wiesbaden 1967 Otto Harrassowitz. VI + 280 S. 2 pl. 8° (A.iii/1588).
- FRANK, CARL : *Die sogenannten hethitischen Hieroglypheninschriften*. Leipzig 1923 Kraus Reprint Ltd. 86 S. = Abh. f. d. Kunde des Morgenlandes XVI. Band Nr. 3. 8° (A.iii/1607).
- GONNARD, RENE : *Histoire des doctrines économiques*. Paris 1921 Nouvelle Libr. Nationale. 294 S. 8° (A.iii/226).
- GUILLAND, RODOLPHE : *Recherches sur les Institutions Byzantines. 2 cilt.* Berlin 1967 Akademie - Verlag. = Deutsche Ak. d. Wiss. zu Berlin, Berliner Byzantinistische Arbeiten Band 35. 8° (A.iii/1604).
- HOOD, SINCLAIR : *The home of the heroes. The Aegean before the Greeks*. London 1967 Thames and Hudson. 144 S. 8° (A.iii/1595).
- Ianus Pannonius*. Pjesme i Epigrami. Yay. : Ivan Česmicki. Zagreb 1951 Nikola Sop. XXII + 356 S. 8° (A.i/9053).
- İNAN, ABDÜLKADİR : *Makaleler ve incelemeler*. Ankara 1968 T. T. K. Basımevi. XXXVII + 714 S. 1 foto. = Türk Tarih Kurumu Yay. VII. Seri, Sa. 51. 8° (A.iii/1609).
- KANDEMİR, FERİDUN : *İkinci adam masalı*. İstanbul 1968 Ark Matbaacılık. 208 S. = Yakın Tarihimiz Yay. : 6. 8° (A.iii/1597).
- Keilschrifturkunden aus Boghazköi. Heft XXXVIII: Hethitische Kultinventare und Festbeschreibungen von Liane Jakob - Rost*. Berlin 1965 Akademie Verlag. VII + 30 S. 4° (B/2038 - 38).
- KENNA, VICTOR E. G. : *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel, Band VII — Die Englischen Museen II*. Berlin 1967 Verlag Gebr. Mann. XIX + 336 S. 4° (B/5626).
- LEVY, JEAN - PHILIPPE : *The economic life of the ancient world*. Chicago 1967 The University Press. IX + 147 S. 8° (A.iii/1600).
- LITTLE, WILLIAM - H. W. FOWLER - J. COULSON : *The Oxford Universal Dictionary Illustrated. Yay. : C. T. Onions. 2 cilt. 3. bs.* Oxford 1967 The Caxton Pub. Co. 4° (B/5595).

- LLOYD, SETON : *Early highland peoples of Anatolia*. London 1967 Thames and Hudson. 144 S. 8° (A.iii/1594).
- MERRILLEES, R. S. : *The Cypriote Bronze Age pottery found in Egypt*. Lund 1968 Carl Bloms Boktryckeri. XVIII + 217 S. 37 pl. 4 harita = *Studies in Mediterranean Archaeology* vol. XVIII. 4° (B/5610).
- MİRŞAN, KÂZİM : *Türk metriği*. İstanbul 1966 Kutulmuş Matbaası. 94 S. 8° (A.iii/1686).
- MOORTGAT, ANTON : *Die Kunst des Alten Mesopotamien. Die klassische Kunst Vorderasiens*. Köln 1967 Verlag M. Du Mont Schauberg. 350 S. 4° (B/5589).
- MOSCATI, SABATINO : *Die Phöniker, von 1200 vor Christus bis zum Untergang Karthagos*. Zürich 1966 Kindler Verlag. 544 S. 8° (A.iii/1599).
- The New Caxton Encyclopedia*. 6 Cilt. London 1966 The Caxton Pub. Co. 4° (B/5597).
- NISSEN, HANS JÖRG : *Zur Datierung des Königsfriedhofes von Ur*. Bonn 1966 Rudolf Habelt Verlag. VIII + 208 S. 41 pl. = *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer - Kulturraumes* Band 3. 4° (B/5593).
- Paléontologie et transformisme*. Paris 1950 Albin Michel. 256 S. 8° (A.iii/1593).
- PARROT, ANDRE : *Mission Archéologique de Mari. 3. cilt: Les Temples d'Ishtar et de Ninni-Zaza*. Paris 1967 Libr. Orientaliste Paul Geuthner. 354 S. 84 + 5 pl. 4° (B/3750 - 3).
- PETTINATO, GIOVANNI : *Untersuchungen zur Neusumerischen Landwirtschaft I. Die Felder I. Teil*. Napoli 1967 Istituto Orientale di Napoli. XVII + 283 S. 8° (A.iii/1596).
- PIVETEAU, JEAN : *Des premiers vertébrés à l'homme*. Paris 1963 Albin Michel. 212 S. 8° (A.iii/1592).
- Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies. Oxford 5 - 10 September 1966*. Yay. : J. M. Hussey - D. Obolensky - S. Runciman. London 1967 Oxford University Press. XII + 495 S. 8° (A.iii/1602).
- RAWLINSON, A. : *Adventures in the Near East 1918 - 1922*. London 1923 Andrew Melrose. XX + 377 S. 42 pl. 2 harita. 8° (A.i/9788).
- ROSENBAUM, ELISABETH - GERHARD HUBER - SOMAY ONURKAN : *A survey of coastal cities in Western Cilicia. Preliminary report. With an excursus by Roderich Regler*. Ankara 1967 T. T. K. Basımevi. X + 94 S. XXI pl. 4 plân. = *Türk Tarih Kurumu Yay. VI. Seri, No. 8*. 4° (B/5602).
- SALONEN, ARMAS : *Die Hausgeräte der Alten Mesopotamier. Teil II: Gefässe*. Helsinki 1966 Suomalainen Tiedekatemia. 503 S. 219 pl. 8° (A.11/8384).
- SARRE, FRIEDRICH : *Konya Köşkü. Çev. ve Notlar : Şahabeddin Uzluk*. Ankara 1967 T. T. K. Basımevi. VIII + 130 S. = *Türk Tarih Kurumu Yay. IV. Seri - Sa. 7*. 4° (B/5603).
- SCHÄFER, JÖRG : *Hellenistische Keramik aus Pergamon*. Berlin 1968 Walter de Gruyter. XV + 161 S. 20 + 72 pl. = *Deutsches Archäologisches Institut, Pergamene Forschungen, Band 2*. 4° (B/5594).
- Science in Archaeology. A comprehensive survey of progress and research*. Yay. : Don Brothwell - Eric Higgs. London 1963 Thames and Hudson. 595 S. 32 pl. 8° (A.iii/1589).

- SEZGIN, FUAT : *Geschichte des Arabischen Schrifttums. 1. Cilt: Qur'anwissenschaften, Hadit, Geschichte, Fiqh, Dogmatik, Mystik, Mystik bis ca. 430 H.* Leiden 1967 E. J. Brill. XV + 936 S. 8° (A.III/1603).
- SPELEERS, LOUIS : *Catalogue des intailles et empreintes orientales.* Bruxelles 1917/1943 Vromant. 8° (A.III/1590).
- VAN DIJK, J. J. A. : *Sumerische Götterlieder. 2. Ks.* Heidelberg 1960 Winter Universitätsverlag. 168 S. = Abh. der Heidelberger Ak. d. Wiss., Phil.-Hist. Klasse Jahrg. 1960 I. Abh. 8° (A.II/4052).
- VILLE, GEORGES : *Dictionnaire de l'Archéologie.* Paris 1968 Libr. Larousse. 256 S. 8° (A.III/1739).
- WELLS, CALVIN : *Bones, bodies and disease.* London 1965 Thames and Hudson. 288 S. 8° (A.III/1858).
- WENSINCK, A. J. - J. P. MENSING - J. BRUGMAN : *Concordance et Indices de la Tradition Musulmane. El-mü'cemül-müfêhes li-elfasil-Hadis-en-nebevi. Livr. 43, 44.* Leiden 1968 E. J. Brill. 2° (C/336).
- WETZEL, FRIEDRICH - F. H. WEISSBACH : *Das Hauptheiligtum des Marduk in Babylon, Esagila und Etemenanki.* Osnabrück 1967 (1938 bs'nin yeni basımıdır) Otto Zeller. VII + 88 S. 24 pl. = Ausgrabungen der Deutschen Orient - Gesellschaft in Babylon VII. 4° (B/5592).

B — DERGİLER

- Acta Antiqua, Ac. Scient. Hung. XV, 1 - 4 (1967).
- Acta Asiatica 13 (1967).
- Acta Historica, Ac. Scient. Hung. XIII, 3 - 4 (1967).
- Acta Orientalia XI, 1 - 3 (1960), *Jules Németh özel sayısı* : L. LIGETI, *Jules Németh.* S. 5 - 11. G. URAY, *A bibliography of the works of Prof. Németh.* S. 11 - 28. J. BLASKOVICS, *Beiträge zur partikulären Reduplikation im Mongolischen.* S. 43 - 51. K. CZEGLEDY, *Khazar raids in Transcaucasia in A. D. 762-764.* S. 75-88. H. EREN, *Enigmes populaires Turques de Chypre.* S. 105 - 114. L. FEKETE, *Eine Konskription von den Jassen in Ungarn aus dem Jahre 1550.* S. 115 - 144. A. VON GABAIN, *Kasakentum, eine soziologisch-philologische Studie.* S. 161 - 168. G. GYÖRFFY, *Die Rolle des buyruq in der alttürkischen Gesellschaft.* S. 169 - 180. S. HAHN, *Zur Chronologie der Qumran-Schriften.* S. 181 - 190. J. HARMATTA, *Cusanica.* S. 191 - 220. G. HAZAI, *Monuments linguistiques osmanlis-turcs.* S. 221-234. A. JOZSA, *Bemerkungen zu den ostasiatischen Beziehungen der österreichisch-Ungarischen Monarchie.* S. 235 - 248. J. KALDY-NAGY, *Bevölkerungsstatistischer Quellenwert der Gizye-Defter und Tahrir-Defter.* S. 259-270.

* Dergilerde yalnız Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

- American Historical Review LXXIII, 3 (1968).
- American Journal of Archaeology 72, 1 (1968): H. W. CATLING, *A mycenaean puzzle from Lefkandi in Euboea*. S. 41-50. G. HANFMANN - J. WALDBAUM, *Two submycenaean vases and a tablet from Stratonikeia in Caria*. S. 51-56.
- Ancient Pakistan III (1967).
- Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi XXIV, 1-4 (1967) XXV, 1-2 (1968).
- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XXII, 2, 3 (1967).
- Annales Universitatiss Mariae Curie-Sklodowska XIX (1964).
- L'Anthropologie 71, 1 - 2 (1967).
- Antike Kunst XI, 1 (1968): F. WEISSENGRUBER, *Klassischer Städtebau*. S. 45 - 49.
- The Antiquaries Journal XLVII, 2 (1967).
- Archaeologiai Ertesitő 94, 2 (1967).
- Arhaeologiki Efemeris 1966.
- Archäologischer Anzeiger 3 (1967): P. NOELKE - U. RÜDIGER, *Ein spätklassischer Jünglingskopf in Gallipoli*. S. 369 - 280.
- Archiv Orientalni 36, 1 (1968).
- Arsbok 1967.
- Asia Major XIII, 1 - 2 (1967).
- Asian and African Studies III (1967).
- Atena 1966 - 1967.
- Balkan Studies VIII, 2 (1967): *Greece since the second world war: on the occasion of the twentieth anniversary of the Truman Doctrine. The symposium at the University of Wisconsin 10 - 12 April 1967*. S. 217 - 520.
- Bayerische Vorgeschichtsblätter 32 (1967).
- Belgeler III 5 - 6 (1966): Ö. L. BARKAN, *Edirne askerî Kassamı'na ait tereke defterleri (1545 - 1659)*. 479 S.
- Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 4 - 9: 7 — H. BAYTULOĞLU, *Izmir'in işgali*. S. 3 - 11. M. SERTOĞLU, *Bir ihanetin belgesi ve Anadoludan yükselen ses*. S. 12 - 18. H. ATAMER, *Millî direnme*. S. 19 - 23. H. ATAMER, *Kuwayı Milliye'ye katılanların listesi*. S. 24 - 27. İ. ILGAR, *Türk İstiklâl harbi I. Garp cephesinin kuruluşu ve ilk emirler*. S. 28 - 39. H. MUTLUDAĞ, *Reji idaresinin satın alınması için II. Abdülhamid'e yapılan rüşvet teklifi*. S. 40 - 43. C. TÜRKAY, *Osmanlı İmparatorluğunda arşiv*. S. 44 - 47. O. ERİNÇ, *92 yıl önce İstanbul Metrosu çalışmaları ve yeni liman projesi*. S. 48 - 52. T. DURAN, *Türk-Rus münasebetleri*. S. 53 - 56. N. SEVGİN, *Kürtler*. S. 57 - 61. B. ŞEHİSUVAROĞLU, *İstanbul'un en eski meteorolojik kayıtları*. S. 62 - 65. Ş. TEKİNDAĞ, *Haliç Tersanesinde inşa edilen ilk Osmanlı donanması ve Cafer Kapudan'ın arızası*. S. 66 - 70. H. SAHİLLİOĞLU, *Türk para tarihi bakımından eski hesap kitaplarının değeri*. S. 71 - 75. N. GÖĞÜNÇ, *Onaltı yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır*. S. 76 - 80. 9 — M. SERTOĞLU, *İstanbul'un işgali*. S. 3 - 8. H. ATAMER, *Millî direnme*. S. 9 - 14. İ. ILGAR, *Türk istiklâl harbi*. S. 15 - 20. T. ÜNAL, *Harp okulu tarihi*. S. 21 - 25. M. AKTEPE, *Türkiye'de akademi meselesi ve II. Abdülhamid'e dil akademisi hakkında sunulan layiha*. S. 26 - 37. B. ŞEHİSUVAROĞLU, *Ali Suavi ve Galatasaray Lisesi*. S. 38 - 41. H. SAHİLLİOĞLU, *Bir tüccar kervanı*. S. 63 - 69. Ş. TEKİNDAĞ, *Süveys'de Türkler ve Selman Reis'in arızası*. S. 77 - 80.
- Biblica XLVIII, 4 (1967), XLIX, 1 (1968).

- The Biblical Archaeologist XXX, 3, 4 (1967).
 Bibliotheca Classica Orientalis 4, 5 (1967).
 Bibliotheca Orientalis XXV, 1 - 2 (1968): *Jubileum-Volumen (1943 - 1968)*: W. TITOW, *Aus der Geschichte der russischen Archäologie*. S. 3 - 5. R. B. C. HUYGENS, *Monuments de l'époque des Croisades. Réflexions à propos de quelques livres récents*. S. 9-14.
 Bulletin of the American Schools of Oriental Research 186 (1967): G. M. A. HANFMANN, *The ninth campaign at Sardis (1966)*. S. 17 - 53.
 Bulletin d' Etudes Orientales XX (1967): J. SUBLET, *Les maîtres et les études de deux traditionnistes de l'époque Mamelouke*. S. 7 - 100.
 Bulletin of the Institute of Historical Research XLI, 103 (1968).
 Bulletin du Musée de Beyrouth XIX (1966): D. C. BARAMKI, *Third preliminary report of the excavations at Tell el Ghassil*. S. 29 - 50. R. SAIDAH, *Fouilles de Khaldé. Rapport préliminaire sur la première et deuxième campagnes (1961 - 1962)*. S. 51 - 90. W. SHANKLIN - M. GHANTUS, *A preliminary report on the anthropology of the Phoenicians*. S. 91 - 94. M. DUNAND, *Rapport préliminaire sur les fouilles de Sidon en 1963 - 1964*. S. 103 - 106. R. HACHMANN - A. KUSCHKE, *Rapport préliminaire sur les travaux au Tell Kamid el-Loz durant les années 1963 - 1964*. S. 107 - 136.
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies XXXI, 1 (1968): R. C. REPP, *A further note on the devshirme*. S. 137 - 139.
 Bulletin Scientifique B, IV, 1 - 6 (1968).
 Bulletin Signalétique XXII, 1 (1968).
 Bulletins et Memoires de la Société d'Anthropologie de Paris I, 3, 4 (1967).
 Bustan 1 (1968).
 Byzantion XXXVII (1967): O. FELD, *Noch einmal Alexios Apokaukos und die byzantinische Kirche von Selymbria (Silyvri)*. S. 57 - 65. W. HECHT, *Byzanz und die Armenier nach dem Tode Kaiser Manuels I (1180 - 1196)*. S. 66 - 75. A. KAMBYLIS, *Źu den Urkunden des Athosklosters Kulturnisiu*. S. 82 - 90. A. LAIOU, *The provisioning of Constantinople during the winter of 1306 - 1307*. S. 91 - 114. E. VOORDECKERS, *Les sources du Chronicon Maius, 11, 12, du Pseudo-Sphrantzes*. S. 153 - 167.
 Cahiers de Civilisation Médiévale X, 3 - 4 (1967): M. MOLLAT, *Problèmes maritimes de l'histoire des croisades*. S. 345 - 360.
 Cahiers du Monde Russe et Soviétique VIII, 4 (1967): G. IMART, *Un intellectuel Azerbaïdjanais face à la Révolution de 1917: Sämäd-ağa A'ğamaly-oğlu*. S. 528 - 560.
 Central Asian Review XVI, 1 (1968): CH. LEMERCIER - QUELQUEJAY, *The Tatars of the Crimea: A retrospective summary*. S. 15 - 25.
 Central Asiatic Journal XII, 1 (1968): K. JAHN, *Die ältesten schriftlich überlieferten Märchen*. S. 31 - 35.
 Dacia XI (1967): GH. STEFAN, *Tomis et Tomea. A propos des luttes entre Byzantins et Avars à la fin du VIe siècle de notre ère*. S. 253 - 258. P. DIACONU, *Les Petchenègues du Bas-Danube au Xe siècle*. S. 259 - 270.
 Dergi 51 (1968).
 Deutsche Nationalbibliographie 1, 5, 6, 13 - 19 (1968): 3., 4. Vierteljahrsregister (1967).
 Dışişleri Bakanlığı Belleteni 35, 36 (1967).

- Donanma Dergisi LXXX, 458: D. BEDİZ, 16. - 17. asırlarda Osmanlı Denizciliğinin bugüne kadar meçhul kalmış başarıları. S. 1 - 13. E. ERUS, Türk Donanmasında Başkomutanlık mevkileri ve komutanlar. S. 59 - 78. D. Y. YENİÇERİOĞLU, XVI. yüzyılda Hint Okyanusu ve Seydi Ali Reis. S. 79 - 101. K. ERBİL, Leventler. S. 126 - 133.
- Dumbarton Oaks Papers XXI (1967): *Sirarpie Der Nersessian. Dedication and bibliographie*. S. 1 - 7. S. L. STRIKER - Y. D. KUBAN, *Work at Kalenderhane Camii in İstanbul: First preliminary report*. S. 267 - 271. R. M. HARRISON - N. FIRATLI, *Excavations at Saraçhane in İstanbul: Fourth preliminary report*. S. 272 - 278. K. T. ERİM, *Two new early byzantine statues from Aphrodisias*. S. 285 - 286.
- Durham University Journal LX, 1 (1968).
- East European Quarterly I, 1 - 4 (1967); II, 1 (1968): I, 4 — E. TURCZYNSKI, *Deutsche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Südosteuropas*. S. 297 - 340. 11 — G. W. HOFFMAN, *Thessaloniki: The impact of a changing Hinterland*. S. 1 - 28.
- The Encyclopaedia of Islam III, 49 - 50: *Hyal-al-Husri*.
- Encyclopédie de l'Islam III, 49 - 50: *Hyal-Husayni Sâdat Amir*.
- Erasmus XIX, 21 - 24 (1967); XX, 1 - 2 (1968).
- Ethnology VII, 1 (1968).
- Etudes Balkaniques 7 (1968).
- The Florida Anthropologist XX, 1 - 2 (1967).
- Fornvännen 62 (1967).
- Godišen Sbornik 19 (1967): M. SOKOŁOSKI, *Les spahis-timariotes chretiens dans la nahie de Prilep au mileu du XVe siecle*. S. 153 - 160. M. SOKOŁOSKI, *Les vilages de dervendji dans le sandjak d'Ohrud au cours de la deucieme partie du X siecle*. S. 169 - 202.
- Göttinger Jahrbuch 1967.
- Hayat Tarih Mecmuası 1 - 4 (1968): 3 — A. BOPPE, *Hadice Sultan ve Melling*. S. 4 - 11. T. ÜNAL, *İslam medeniyetinde Türkler*. S. 17 - 20. S. N. DUHÂNİ, *Beyoğlu Pera iken*. S. 21 - 27. 4 — V. SÖZER, *İstiklâl madalyası*. S. 26 - 27. K. E. UYKUCU, *Vezirlerin lâkâpları*. S. 46 - 48.
- Hesperia XXXVI, 4 (1967).
- Historical Abstracts XII, 2 - 3 (1966); XIII, 1 - 4 (1967).
- Historical Journal XI, 1 (1968): L. R. LEWITTER, *Russia, Poland and the Baltic, 1697 - 1721*. S. 3 - 34.
- Historische Zeitschrift 205, 3 (1967); 206, 1, 2 (1968).
- L'Homme VII, 3, 4 (1967).
- Inventaria Archaeologica Pologne XIX; Jugoslavija 10.
- Iran VI (1968).
- Iraq XXX, 1 (1968): G. TURNER, *The palace and bâtiment aux ivories at Arslan Tash: A reappraisal*. S. 62 - 58. J. E. READE, *The palace of Tiglath-Pileser III*. S. 69 - 73. A. R. MILLARD, *Fragments of historical texts from Nineveh: Ashurbanipal*. S. 98 - 111.
- İslam Ansiklopedisi 113: *Sünbül-zâde Vehbi - Şaman*.
- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XV (1967).
- Izvestiya na Arheologičeskiya Institut XXX (1967).
- Jahrbuch der Auswärtigen Kulturbeziehungen 1965.

- Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 81 (1966): G. BUCHNER - J. BOARDMAN, *Seals from Ischia and the Lyre-player group*. S. 1 - 62. H. - V. HERRMANN, *Urtu und Griechenland*. S. 79 - 142.
- Journal of the American Oriental Society 87, 3 (1967): A. L. UDOVITCH, *Credit as a means of investment in medieval Islamic Trade*. S. 260 - 264. B. BUCHANAN, *The prehistoric stamp seal: A reconsideration of some old excavations, part I*. S. 265 - 279. M. C. ASTOUR, *The problem of semitic in ancient Crete*. S. 290 - 295.
- Journal Asiatique CCLIV, 2 (1966): X. DE PLANHOL, *La signification géographique du livre de Dede Korkut*. S. 225 - 244.
- Journal of the Economic and Social History of the Orient X, 2 - 3 (1967); XI, 1 (1968): X — D. COCQUERILLAT, *Aperçus sur la phénicienne culture en Babylonie à l'époque de la Ier dynastie de Babylone*. S. 161 - 223. R. MANTRAN, *Règlements fiscaux ottomans. La province de Bassora*. S. 224 - 278. XI — N. BELDICEANU - I. BELDICEANU - STEINHERR, *Recherches sur la province de Qaraman au XVIe siècle*. S. 1 - 129.
- Journal of Near Eastern Studies XXVI, 4 (1967); XXVII 1, (1968): XXVI — M. B. ROWTON, *The woodlands of ancient Western Asia*. S. 261 - 278. D. STRONACH, *Urtarian and Achaemenian tower temples*. S. 278 - 289. XXVII — H. A. HOFFNER, JR., *Hittite Tarpis and Hebrew Terāphim*. S. 61 - 68.
- Journal of the Pakistan Historical Society XV, 4 (1967): XVI, 1 (1968)
- Journal of the Royal Asiatic Society 3 - 4 (1967).
- Kirjath Sepher XLIII, 1, 2 (1967).
- Kunst des Orients IV (1963), V, 1 (1968): IV — K. ERDMANN, *Weniger bekannte Uschk-Muster*. S. 79 - 98. E. DIEZ, *Zur Kritik Strzygowskis*. S. 98 - 110. In *Memoriam Ernst Diez*. S. 111 - 113. V — *Bibliographie der Nachrufe auf Ernst Kühnel und Kurt Erdmann*. S. IX - X. E. GRUBE, *Studien zur Malerei der Timuriden*. S. 1 - 23. J. LASSNER, *The Caliph's personal domain: The city plan of Baghdad reexamined*. S. 24 - 56. F. GEZA, *Ein ayyubidisches Räuchergefäß mit dem Namen des Sultan al-Malik al-Adil*. S. 37 - 54. F. SPUHLER, *Der figurale Kaschan. Wirkteppich aus den Sammlungen des regierenden Fürsten von Liechtenstein*. S. 55 - 61.
- Levél-tári Közlémények 1 (1967).
- Livres et Revues 6 (1967).
- Makedonika 1966 - 1967.
- Man III, 1 (1968).
- el-Mecelletü't-tarihiyye el-Misriyye 11, 12 (1963 - 65).
- Metropolitan Museum of Art Bulletin XXVI, 5, 7 (1968): 5 — *Art treasures of Turkey*. S. 193 - 240.
- The Middle East Journal XXI, 4 (1967).
- Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığı VI (1965): P. H. ROHN, *Turkish treaties in global perspective*. S. 119 - 160.
- Mimarlık 52 (1968): T. CANSEVER - E. YENER, *Türk Tarih Kurumu*. S. 22 - 25.
- Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XCVI/XCVII (1967).
- Mitteilungen der Deutsch-Türkischen Gesellschaft 72, 73 (1968): 73 — G. JÄSCHKE, *Griechische Landung in İzmir im Lichte der britischen Dokumente*. S. 9 - 13.

- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung 73/74 (1966/67): T. DORN, *Die Etrusker und die griechische Sage*. S. 15 - 28. H. MOBİUS, *Zeichnungen etruskischer Kammergräber und Einzelfunde von James Byres*. S. 53 - 71.
- Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 36 (1967).
- Narodi Azii i Afriki.
- Offa XXIII (1966).
- Opuscula Archeologia XV, 2 (1967).
- Opuscula Romana VI (1968).
- Orientalia XXXVI, 4 (1967), 37, 1 (1968): 36 — K. BALKAN, *Contributions to the understanding of the idiom of the Old Assyrian Merchants of Kanish*. S. 393 - 415.
- Orientalia Suecana XVI (1967): F. RUNDGREN, *Turcica*. S. 99 - 112. D. MONCHİ - ZADEH, *Notes on the Kufic inscription of the royal palace of Mas'ud III at Ghazni*. S. 113 - 126.
- Oriente Moderno XLVII, 5 - 12 (1967).
- Orta Doğu 69, 70, 71, 73 (1968).
- Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XXII, 1 (1968).
- Palaeologia XIV, 1 (1967).
- Papers of the British School at Rome XXXV (1967): N. L. HIRSCHLAND, *The head-captives of Sardis*. S. 12 - 22. I. A. RICHMOND, *Adamklissi*. S. 29 - 39.
- Questions actuelles du Socialisme 87 (1967).
- Rassegna Storica del Risorgimento LV, 1 (1968).
- Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale LXI, 2 (1967): D. ARNAUD, *Contribution a l'etude de la métrologie syrienne au 11e millénaire*. S. 151 - 169.
- Revue des Etudes Islamiques XXXV (1967): J. SAUVAGET, *Chateaux umayyades de Syrie. Contribution a l'etude de la colonisation arabe aux Ier et II^{er} siècles de l'Hegire*. S. 1 - 49. M. CANARD, *Fatimides et Burides à l'époque du calife al-Hafız li-din-illah*. S. 103 - 118. S. ORY, *De quelques personnages portant le nom de Kumustakin à l'époque salguquide*. S. 119 - 134. R. H. ÜNAL, *Monuments salguquides de Kemah (Anatolie Orientale)*. S. 149 - 172. J. RICHARD, *La conversion de Berke et les débuts de l'islamisation de la Horde d'Or*. S. 173 - 184. J. AUBIN, *Un santon quhistani de l'époque timouride*. S. 185 - 216.
- Revue des Etudes Sud-Est Européennes V (1967), 3 - 4; VI, 1 (1968): V — P. CERNOVODEANU, *The general condition of English trade in the Levant in the second half of the 17th century and at the beginning of the 18th century*. S. 447 - 461. L. P. MARCU, *The Tartar patriarchal community in the Dobrudja and its disintegration (First half of 20th century)*. S. 501 - 543. VI — S. ANDREESCU, *Une information négligée sur la participation de la Valachie à la bataille de Kosovo (1448)*. S. 85 - 92.
- Revue Historique 469 (1964) - 485 (1968).
- Revue Internationale d'Histoire Militaire 25 (1966).
- Revue Roumaine d'Histoire 1 (1968): L. DEMENYI, *Papiergeschichte des 16. Jahrhunderts im Blickpunkt der Historiker aus Rumänien (Aufgaben und Aussichten)*. S. 29 - 38.
- Ruperto-Carola XIX, 42 (1967).
- A selected and annotated bibliography of economic literature on the Arab countries of the Middle East, 1953 - 1965.
- Sosyoloji Dergisi 19 - 20 (1966).

- Sovetskaya Arheologiya 1 (1968).
 Soviet Anthropology and Archaeology V, 3 - 4 (1967).
 Soviet Studies in History IV, 3 (1965/66); I, 1 (1967).
 Speculum XLII, 4 (1967); XLIII, 1 (1968).
 Studi Etruschi XXXV (1967).
 Studia Islamica XXVII (1967).
 Studia Orientalia XXXVIII (1967) : E. SALONEN, *Die Gruss-und Höflichkeitsformeln in Babylonisch-Assyrischen Briefen*. S. 1 - 114.
 Studii si Cercetari de Istorie Veche 4 (1967).
 Studii, Revista de Istorie XXI, 1 (1968).
 Sumer XXII, 1 - 2 (1966) : H. J. NISSEN, *Die zeitliche Stellung des Friedhofes von Ur in der Babylonischen Geschichte*. S. 17 - 22. J. E. KNUDSTAD, *Excavations at Nippur*. S. 111 - 114.
 Szazadok 101,5 (1967).
 Tōhōgaku (1967).
 Történelmi Szemle x, 2 - 3 (1967).
 Türk Ansiklopedisi XV, 119, 120 : 119 — *Erzerum Muharebeleri - Este villası*. 120—
Esterabad - Eudoxia.
 Türk Arkeoloji Dergisi XV, 1 (1966) : E. ALFÖLDI, *Excavations and restoration in Anemurium*. S. 5 - 12. F. K. DÖRNER, *Arsameia am Nymphaios, Bericht über die Grabungskampagne*. S. 34 - 54. A. ERZEN, *Van Bölgesi Çavuştepe kazısı*. S. 55 - 57. K. ERİM, *Aphrodisias 1965 Campaign*. S. 59 - 67. D. FRENCH, *Can Hasan 1966*. S. 69 - 73. G. HANFMANN - H. DETWEILER, *Excavations at Sardis in 1966*. S. 75 - 87. H. KOŞAY, *Kuşsaray (Çorum) sondajı*. S. 89 - 97. A. M. MANSEL, *1966 Side kazısına dair önrapor*. S. 99 - 101. H. METZGER, *Fouille du Letoon de Xanthos en 1966*. S. 103 - 105. D. PINKWART, *Die Ausgrabungsarbeiten zu Pergamon*. 1965. S. 107 - 117.
 Türk Dili 198 - 201 (1968) 198 — A. S. LEVEND, *Türk kültürünün gelişmesinde derneklerin ve kurumların rolü*. S. 649 - 654.
 Türk Kültürü 64 - 66 (1968) : 64 — O. F. KÖPRÜLÜ, *Osmanlı tarihi çalışmalarında ihmal edilen bir husus*. S. 223 - 226. M. Ş. ÜLKÜTAŞIR, *Abdallar*. S. 251 - 255. 65 — R. R. ARAT, *Türkiye Kütüphaneleri ve Anadolu yazı dilinin tarihi üzerine*. S. 278 - 280. F. A. TANSEL, *XVII. asır saz şairleri hakkında notlar*. S. 281 - 289. H. İNALCIK, *Türk ilmi ve M. Fuad Köprülü*. S. 289 - 295. Ş. BAŞTAV, *Sândar, Takâts*. S. 316 - 320. 66 — M. A. KÖYMEN, *Yeni Türkiyenin doğuşu hakkında bazı mülâhazalar*. S. 337 - 342. O. KÖPRÜLÜ, *Osmanlı tarihi ile alakalı İngilizce kitap ve risaleler hakkında bazı notlar*. S. 348 - 355. F. KIRZIOĞLU, *Auşarlu ile Dulkadrlu Türkmanları'nın Koroğlu oymakları*. S. 355 - 364.
 Türkiye Bibliyografyası 3, 4 (1966); 1, 2 (1967).
 Türkiye Makaleler Bibliyografyası III, 4 (1966); 1 (1967).
 Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 15 (1967), 16 (1968).
 Vestnik Drevney İstorii 3 (1967) : Y. S. GOLUBSTOVA, *Forms of dependence in rural areas of hellenistic Asia Minor*. S. 25 - 44.
 Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 2, 3, 4 (1967).
 Vizantinskii Vremennik XXVII (1967).
 Die Welt des Orients III, 1 - 3 (1964/66); IV, 1 (1967).

Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl - Marx - Universität III, 1 - 3 (1953 - 54) :

G. KAZAROW, *Zum Kult des thrakischen Reiters in Bulgarien*. S. 136 - 138.

Yeni Yayınlar IX, 10 - 12; X, 1 - 12; XI, 1 - 12; XII, 1 - 12; XIII, 1 - 3, 4

Zbornik, Historijskog Instituta Jugosl. Ak. 4, 5 (1963) : 5 — S. BAJRAKTAREVIC,

Nepoznati podaci o J. Hammeru, piscu historije Osmanskog carstva. S. 371 - 376.

Zeitschrift für Archäologie und Kunstgeschichte XXV, 2 (1968).

Zeitschrift für Balkanologie V, 1 (1967) : E. ALBRECHT, *Das grossherrliche Seraj*

in Ivan Gundulics Epos "Osman". S. 1 - 22. P. BARTL - M. CAMAJ, *Ein Brief in*

albanischer Sprache aus Gashi vom Jahre 1689. S. 23 - 33.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 117, 2 (1967).

BELLETEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayısı : 30 lira (Yabancı memleketler için 4 dolar)

Yıllık abonesi : 120 lira (Yabancı memleketler için 16 dolar)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış işleri için :

Ankara'da : Türk Tarih Kurumu'na

İstanbul'da : Ankara caddesinde, İNKİLÂP, ANIL
Kitapevlerine, Bayazıt, Sahâflarda ELİF Kitapevine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLETEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 30 Livres Turques (pour l'Etranger 4 Dollars)

L' Abonnement annuel : 120 Livres Turques (pour l'Etranger 16 Dollars)

**Pour l'achat de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire
Turque, s'adresser :**

à *Ankara* :
Türk Tarih Kurumu

à *Istanbul* :
İNKİLÂP, et ANIL Kitapevi, Ankara Caddesi, Kitapevi ELİF
à Sahâflar, Bayazıt,

**Pour la correspondance et l'abonnement, au
TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.**

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Études :	Page
BAYUR, HİKMET: Trois exemples sur l'intuition du futur d'Atatürk et sa connaissance des hommes (en turc)	431
AKTEPE, PROF. DR. MÜNİR: Quelques documents concernant Atatürk (8 photocopies. - en turc)	441
SERTOĞLU, MİTHAT: Un document inédit qui montre Atatürk conseiller, vers la fin de la Guerre Balkanique, au Ministère de la Guerre d'alors de procéder immédiatement à la reprise d'Edirne (en turc. - avec deux photocopies)	459
ÖZ, TAHSİN: Vues et Directives d'Atatürk sur nos trésors artistiques. - En mémoire du trentième anniversaire de sa Mort (en turc.- avec 2 fig.)	469
İĞDEMİR, ULUĞ: Quelques documents afférents à la démission d'Atatürk du Commandement du Groupe Anafarta (en turc.- 5 photocopies)	473
BAYUR, HİKMET: Situation morale au temps de l'Armistice de 1918 et deux déclarations d'Atatürk (en turc)	479
JAESCHKE, GOTTHARD: Un Essai d'enlèvement de Mustafa Kemal (en turc)	499
EYİCE, SEMAVİ: Une grande entreprise historiographique d'Atatürk: La rédaction des "Traits fondamentaux de l'Histoire Turque" (en turc)	509
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD: La Tombe d'Hannibal (en turc.- 43 fig.)	527
İNAN, PROF. DR. AFET: Quelques documents sur la Guerre de Libération et les principes révolutionnaires d'Atatürk (en turc.- 2 photocopies)	553
JAESCHKE, PROF. DR. G.: l'Occupation d'Izmir par les Grecs, à la lumière des Documents anglais (en turc)	567
İNAN, PROF. DR. AFET: Mustafa Kemal à l'"Aşyan" (demeure) de Tefrik Fikret (en turc.- avec 1 photocopie)	577
Bibliographie:	
MANSEL, ORD, PROF. DR. ARIF MÜFİD: Karl Schefold, <i>Klassisches Griechenland</i>	581
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Robert L. Van Nice, <i>Saint Sophia in İstanbul, an architectural Survey</i>	585
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société Turque d'Histoire durant la première moitié de l'année 1968	591
Sur la couverture : Sceau cylindrique en hématite, trouvé à Kültepe - Karum (environ 19 ^e - 18 ^e siècle avant J. - Chr.)	

BELLETEN

PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXXII

No : 128

Octobre 1968

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 6 8